T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

VEDÂ HUTBESİ'NİN KUR'ÂNÎ TEMELLERİ

Ömer ÇATALDAŞ

ŞANLIURFA – 2022

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

VEDÂ HUTBESİ'NİN KUR'ÂNÎ TEMELLERİ

Ömer ÇATALDAŞ

Danışman

Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK

ŞANLIURFA – 2022

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK danışmanlığında, Ömer ÇATALDAŞ'ın hazırladığı **"Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî Temelleri"** konulu bu çalışma 08 / 04 / 2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

● Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

		İmza
Danışman	Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK	
Üye	Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yusuf HAKLI	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN

Enstitü Müdürü

Bu çalışma: ……. Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No: ……

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	185230013
Adı / Soyadı	Ömer ÇATALDAŞ
Anabilim Dalı/Programı	Temel İslam Bilimleri (Tefsir) / Tezli Yüksek Lisans
Tez Konusu	Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî Temelleri

HARRAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 149 sayfalık kısmına ilişkin, 08/04/2022 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 23'tür. Ayrıca bu Yüksek Lisans çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:
1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

08/04/2022
Ömer ÇATALDAŞ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 08/04/2022

Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK
(Danışman)

ÖZET

VEDÂ HUTBESİ'NİN KUR'ÂNÎ TEMELLERİ

ÇATALDAŞ, Ömer

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK

Nisan, 2022, 146 sayfa

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ashâbına ve tüm insanlığa yaptığı, "Vedâ Hutbesi" olarak tarihe geçen konuşmasında, tüm insanlığa hak, hukuk, adalet, eşitlik, aile sorumluluğu, insan hakları, haksız kazanç olan faizin yasaklanması, emanetlere riayetin önemi; bireyi, aileleri ve toplumu derinden etkileyen kan davasının kaldırılması, mal mülkiyetinin dokunulmazlığı, şeytandan ve tuzaklarından sakındırılması gibi fert ve toplum açısından son derece önem arz eden mesajlar vermiştir. Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi, Kur'an'ın içermiş olduğu insan hak, hukuk ve sorumluluklarının bir nevi özü mahiyetinde olup tüm insanlığı ilgilendiren mesajlar içermektedir. Bu açıdan bakıldığında Vedâ Hutbesi evrensel insan hakları konusunda verilmiş ve kayıt altına alınmış "İlk İnsan Hakları Beyannamesi" mesabesindedir. Vedâ Hutbesi'nde verilen mesajlar en genel tasnifiyle üç noktada yoğunlaşmaktadır: Bireyi, aileyi ve toplumu ilgilendiren hususlar; ekonomik ve toplumsal meseleler; geleceğe yönelik mesajlar.

Bizim tespitlerimize göre Vedâ Hutbesi'yle ilgili Tefsir Ana Bilim Dalında henüz yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. "Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî Temelleri" çalışmamız bu alandaki boşluğu bir nebzede olsa doldurmaya katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında aştırmanın konusu, amacı ve önemi yer almaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde Hz. Peygamber'in hutbeleri, sünnet, sünnetin tanımı ve çeşitleri, Kur'an'a göre durumu ele alınmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Vedâ Hutbesi'de verilen sosyal, aile ve iktisadi hayata dair; kavmiyetçiliğin yasaklanmasına ve sırat-ı müstakimden ayrılmamak için

Kur’an ve sünnete sarılmaya ilişkin verilen mesajlar, bu mesajların Kur’ânî referansları ve müfessirlerin bu refereanslara yönelik yorumları yer almaktadır.

Vedâ Hutbesi’nde verilen mesajların tamamının Kur’an’da geçiyor olması Hz. Peygamber’in Kur’an’ın ilk müfessiri olduğunu dolayısıyla vefatından sonra ise onun sünnetinin Kur’an’ın tefsiri olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Vedâ Hutbesi, faiz, aile, kavmiyetçilik, Kur’an ve sünnet.

ABSTRACT

THE QUR'ANIC FOUNDATIONS OF THE FAREWELL SERMON

ÇATALDAŞ, Ömer

Master's Thesis

Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Assoc. Prof. Mahmut ÖZTÜRK

April, 2022, 146 pages

In his speech historically known as the "Farewell Sermon", Prophet Muhammad gave his Companions and all humanity key messages that are important for both the individual and society, such as rights, law, justice, equality, family responsibilities, human rights, the prohibition of interest due to its being undeserved profit, the importance of taking good care of trusts; the abolition of the blood feud, which profoundly affects not only the individual but also families and the society, the inviolability of property, and the avoidance of the devil and his traps. Representing the essence of human rights, laws and responsibilities revealed by the Qur'an, the Farewell Sermon conveys messages that concern all humanity. From this perspective, it can be considered as the "First Declaration of Human Rights" given and recorded regarding the universal human rights. Globally classified, the messages given in the Farewell Sermon focus on three points: issues concerning the individual, family and society; economic and social issues; messages for the future. According to our findings, there is no study yet in the Division of Tafsīr at the faculties of theology on the Farewell Sermon. Our study titled "the Qur'anic Foundations of the Farewell Sermon" aims to be a modest attempt to fill this gap in this area.

The present study consists of an introduction followed by two sections. The introduction presents the subject, purpose and importance of the study. The first section discusses the sermons of the Prophet, his Sunnah, the definition and types of Sunnah and the place of Sunnah according to the Qurʾān. The second section elaborates on the messages about the social, familial and economic life, as delivered

in the Farewell Sermon, and those about the prohibition of nationalism and sticking to the Qur'an and the Sunnah in order not to leave al-Sirat al-Mustaqim (the Straight Path), the Qur'anic references of these messages and the commentators' comments on these references. All the messages delivered in the Farewell Sermon are already given in the Qurʾān. This shows that the Prophet was the first interpreter of the Qurʾān. Therefore, after his death, his Sunnah functioned as the interpretation of the Qur'an.

Keywords: The Farewell Sermon, interest, family, nationalism, the Qurʾān and Sunnah

VEDÂ HUTBESİ'NİN KUR'ÂNÎ TEMELLERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI II
ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU III
İÇİNDEKİLER VIII
KISALTMALAR X
GİRİŞ 1
A. Araştırmanın Konusu 1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi 1
C. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları 1

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER'İN SÜNNETİ VE HUTBELERİ

1.1. Sünnet'in Tanımı ve Çeşitleri 4
1.1.1. Kavlî Sünnet 4
1.1.2. Fiilî Sünnet 4
1.1.3. Takrîrî Sünnet 5
1.2. Sünnet'in Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Durumu 5
1.2.1. Allah Resûlün'ne İtaatin Farz Oluşu 6
1.2.2. Hz. Peygamber'in Müminler İçin "Üsve-i Hasene" Olması 9
1.2.3. Hz. Peygamber'e Kur'an'ı Açıklama (Tebyîn) Vazifesinin Verilmesi 10
1.2.4. Allah Resûlü'nün İnsanlara Hikmeti Öğretmesi 12
1.3. Sünnet'in Kur'an'a Arzı ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi 15
1.3.1. Sened Tahlili 15
1.3.2. Metin Tahlili 17
1.3.3. Sünnet'e Yöneltilen Eleştirilerin Bilimsel Değeri 19
1.4. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Hutbeleri 21
1.4.1. Cuma Hutbeleri 23
1.4.2. Bayram Hutbeleri 25
1.4.3. Umre Hutbeleri 25
1.4.4. Hac Hutbeleri 26
1.4.5. Vedâ Hutbesi ve Rivâyetlerin Değerlendirilmesi 27
1.4.6. Vedâ Hutbesi'nin Metni 29

İKİNCİ BÖLÜM
VEDÂ HUTBESİ'NDE VERİLEN MESAJLAR

2.1. Vedâ Hutbesi'nde Sosyal Hayata İlişkin Mesajlar 32

2.1.1. Emanetlerin Ehline Teslim Edilmesi Hususu 33
2.1.2. Câhiliye Âdeti Olan Kan Davasının Kaldırılması 41
2.1.3. Zulmetmeme ve Zulme Uğramama 47
2.2. Vedâ Hutbesinde İktisadî Hayata İlişkin Mesajlar 51
2.2.1. Faizin Her Türlüsünün Yasaklanması 51
2.2.2. Faizin Tanımı ve Çeşitleri 51
2.2.3 Câhiliye Döneminde Faiz 52
2.2.4. Kur'an'da Faiz ve Yasaklanmasının Sebep ve Hikmetleri 55
2.2.5. Malların Dokunulmazlığı 61
2.2.6. Varise Vasiyetin Yasaklanması 65
2.3. Vedâ Hutbesi'nde Kavmiyetçiliğin Yasaklanması ve Müslümanların Kardeşliğine Dair Mesajlar 68
2.3.1. Müminlerin Kardeş Kabul Edilmesi 68
2.4. Vedâ Hutbesi'nde Aile Hayatına İlişkin Mesajlar 79
2.4.1 Câhiliye Döneminde Kadın ve Ailenin Durumu 79
2.4.2. İslâm'da Kadın ve Ailenin Konumu 83
2.4.3. Kocanın, Karısı Üzerindeki Hakları 86
2.4.5. Kadının, Kocası Üzerindeki Hakları 91
2.4.6. Nesebin Değiştirilmesinin Yasak Olması 93
2.5. Vedâ Hutbesi'nde Sırat-ı Müstakim'e Dair Mesajlar 99
2.5.1. Allah'ın Kitabına Sarılma Vasiyeti 99
2.5.2. Kur'an'da Tüm İnsanlığa Yönelik Evrensel Mesajlar 105
2.5.3. Sünnet'e Sımsıkı Sarılma Vasiyeti 112
2.5.4. Şeytana, Küçük Şeylerde Bile Olsa Uyulmamalı 117

SONUÇ 127
KAYNAKÇA 129

KISALTMALAR

b. : Bin, ibn

bk. : Bakınız

b.y. : Basım yeri yok

çev. : Çeviren

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

drl. : Derleyen

haz. : Hazırlayan

H. : Hicrî

Hz. : Hazreti

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

KURAMER : Kur'an Araştırmaları Merkezi

No. : Numara

ö. : Ölümü

(s.a.s.) : Sallalahu aleyhi ve sellem

şrh. : Şerh eden

thk. : Tahkik eden

thrc. : Tahric den

tsh. : Tashih eden

ts. : Tarihsiz

v.dğr. : Ve diğerleri

y.y. : Yayıncı yok

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

Araştırmamızın konusunu "Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî Temelleri" seçmemizin asıl gayesi Hz. Muhammed'in (s.a.s.) "Ey insanlar!" diye başlayarak tüm insanlığa seslendiği Vedâ Hutbesi'nin muhtevasının evrensel insan hakları hususunda çok önemli mesajlar içeriyor olmasıdır. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) son hutbelerinden olan Vedâ Hutbesi, insan hakları açısından günümüze kadar yayınlanan insan hakları beyannamelerinde geçen evrensel insan haklarından çok daha önemli haklar barındırmaktadır. Bu mesajlara ve haklara dikkat çekmek ve Kur'an'dan fereranslarını bulmak amacıyla bu konuyu çalışmayı tercih ettik.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ümmetine veda ettiği Vedâ Haccı'nda özelde sahâbeye genel anlamda ise bütün insanlığa seslendiği Vedâ Hutbesi'nde geçen insan haklarını tespit edip bu hakların/mesajların Kur'ân-ı Kerîm'den âyet referanslarını tespit etmek ve müfessirlerin bu âyetler hakkındaki yorum ve görüşlerini aktarmaktır. Vedâ Hutbesi'nde Hz. Muhammed'in (s.a.s.) verdiği mesajların, Kur'an'da verilen mesajlarla temelde aynı olduğunu ortaya koymaktır. Bu açıdan bakıldığında bu çalışmanın diğer bir amacı da Hz. Peygamber'in Sünnet'inin, Kur'an'ın en büyük tefsiri olduğu gerçeğine işaret etmektir. Bizim tespitimize göre Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî referansları ile ilgili tefsir ana bilim dalında henüz yapılmış bir çalışma yoktur. Çalışmamız bu alandaki boşluğu bir nebze de olsa doldurmayı amaçlamaktadır.

C. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

"Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî Temelleri" adlı çalışmamızda şu metod izlendi: Öncelikle Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Vedâ Hutbesi dışında verdiği Cuma, bayram ve umre hutbelerinin özelliklerine, şekil ve mutevasına kısaca değinildi. Sonra Vedâ Hutbesi'nin metni hadis ve siyer kaynaklarından tespit edildi. Bu rivâyetlerdeki en uzun olan metin esas alındı. Vedâ Hutbesi'yle ilgili esas alınan bu uzun rivâyette olmayan rivâyetler de tespit edilerek kaynaklarına işaret etmek suretiyle esas alınan metne eklendi. Vedâ Hutbesi'yle ilgili tespit edilen bu rivâyetler tam bir metin

şeklinde çalışmanın girişine yerleştirildi. Daha sonra Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde verdiği mesajlar tespit edilip, Vedâ Hutbesi'nde sosyal hayata, iktisadî hayata, kavmiyetçilik ve milliyetçiliğin yasaklanmasına, aile hayatına ve sırat-ı müstakime ilişkin mesajlar şeklinde beş ayrı başlık olarak tasnif edildi. Bölümlere ayrılan bu başlıklar altında verilen mesajların Kur'an'dan âyet referansları tespit edilip müfessirlerin yorumlarına yer verildi. Âyetlerin yorumu araştırılırken başta rivâyet ve dirâyet tefsirleri olmak üzere aslî kaynaklara başvuruldu. Arapça tefsirlerin yanında Türkçe yazılan günümüz tefsirlerden de yararlanıldı. Konuyla ilgili yapılan akademik çalışmalardan da istifade edildi.

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) son hutbelerinden olan "Vedâ Hutbesi" çok zengin bir muhtevaya sahiptir. Dolayısıyla çalışma yapılırken Vedâ Hutbesi'nde verilen mesajlar gereği çoğunlukla tefsir kaynaklarından yararlanılsa da bazen hadis, fıkıh, sosyoloji ve İslâm Hukuku gibi eserlerden de yararlanıldı. Bu hutbenin her bir konusu ve mesajı müstakil bir çalışma olacak kadar geniş ve önemlidir.

Çalışmamızda başlıca istifade ettiğimiz tefsir kaynakları şunlardır:

1. Mükâtil b. Süleyman (ö. 150/767) *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*
2. Abdullâh b. Vehb (ö. 197/813) *Tefsîrü'l-Kur'ân*
3. Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'â*n
4. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*
5. Cessâs (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*
6. Sa'lebî (427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*
7. Mâverdî (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-'uyûn*
8. Begâvî (ö. 516/1122) *Meʿâlimü't-tenzîl*
9. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*
10. Râzî (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*
11. Beydâvî (ö. 685/1286) *Envâru"t-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*
12. Kurtubî (ö. 671/1273) *el-Cami'li-ahkâmi'l-Kur'â*n
13. Nesefî (ö. 710/1310) *Medâriku't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*
14. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-muhît*
15. İbn Kesîr (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*
16. Süyûtî (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr*

17. Şevkânî (ö. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr*
18. Elmalılı (ö. 1942) *Hak Dini Kur'an Dili*
19. Seyyid Kutub (ö. 1966) *Fî Zilâli'l-Kur'ân*
20. Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*
21. Mevdûdî (ö. 1979) *Tefhîmu'l-Kur'an*
22. Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî (ö. 2004) *Me'âricü't-tefekkür ve dekâiku't-tedebbür*
23. Celal Yıldırım (ö. 2019) *Kur'an Ahkâmı*
24. Diyanet İşleri Başkanlığı *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*
25. M. Sait Şimşek *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. PEYGAMBER'İN SÜNNETİ VE HUTBELERİ

1.1. Sünnet'in Tanımı ve Çeşitleri

"Sünnet" kelimesi sözlükte "yüz, sûret, cephe, çehre, sîret, tarikât ve yol" gibi anlamlara gelmektedir.[1] Sünnet kelimesinin ıstılah manası hakkında farklı ilim dallarında farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalar, içinde farklılıklar da barındırmakla beraber genel olarak birbirine yakındır. Tüm bu farklı tanımlamalar arasında en genel ifadesiyle kabul gören sünnet tanımı şudur: "Resûlullah'a izafe edilen söz, fiil ve takrîrlerdir."[2] Bu tanıma dayanarak âlimler sünneti üç kısma ayırmışlar, bu üç kısmın her birini ayrı ayrı tanımlayarak örneklerini serdetmişlerdir. Yapılan bu tanımlama ve örneklendirmeler kısaca şöyledir:

1.1.1. Kavlî Sünnet

Resûlullah'ın farklı münasebetlerle söylediği hadislerdir.[3] Örnek olarak "Ameller niyetlere göredir. Herkese, ancak niyet ettiği vardır."[4] ve "Kimin ameli kendisini geri bırakırsa nesebi onu ilerletemez."[5] hadisleri zikredilebilir.

1.1.2. Fiilî Sünnet

Hz. Peygamber'den sadır olan fiil ve amellerdir.[6] Abdest, abdest azalarının nasıl ve kaç defa yıkanacağı, namazın kıyam, rükû ve secdesinin nasıl ikame edileceği ve benzeri hususlarla ilgili hadisler fiilî sünnet kategorisindedir. Bu kategorideki sünnette Resûlullah'ın günlük hayatında yaptığı amellere dair bilgiler yer alır.

---

[1] Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Vakfı Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 6/5400.

[2] Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî, *el-Muvâfaḳāt* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2017), 3-4/366; Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî* (Lübnân: Dâru İbn-i Hazm, 2010), 87; Zekiyüddîn Şa'bân, *Uṣûlü'l-fiḳhi'l-İslâmî*, ed. Suheyb Mola Muhammed Nur Ali (İstanbul: Dâru Tahkîki'l-Kitâb, 2019), 69; Mahmûd et-Tahhân, *Teysîru muṣṭalaḥi'l-ḥadîs* (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1430), 17.

[3] Abdulkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî uṣûli'l-fiḳh* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2021), 153; Şa'bân, *Uṣûlü'l-fiḳhi'l-İslâmî*, 70.

[4] Buhârî, "Bedü'l-vahy", 1 (No. 1).

[5] Müslim, "Zikir", 38; Ebû Dâvûd, "İlim", 1 (No. 3643); Tirmizî "Kırâat", 43 (No. 2945); İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (No. 225).

[6] Zeydân, *el-Vecîz fî uṣûli'l-fiḳh*, 154; Şa'bân, *Uṣûlü'l-fiḳhi'l-İslâmî*, 70.

1.1.3. Takrîrî Sünnet

Allah Resûlü'nün, bazı Müslümanlardan sadır olan bir fiil veya sözü yasaklamaması veya mekruh olarak görmemesi; o söz ve fiil karşısında sükût etmesidir. Bu sükût, yapılan amelin veya söylenen sözün meşru ve caiz olduğuna işaret eder.[7] Takrîrî sünnete şu olay örnek olarak zikredilebilir: Bir kadının kabir başında ağladığını gören Hz. Peygamber, ona, "Allah'tan kork, sabret" dedi. Kadın ise Hz. Peygamber'i tanımadığından, "Benden uzak dur! Çünkü benim başıma gelen senin başına gelmemiş" dedi. Oradakiler o kadına onun Resûlullah olduğunu söylediklerinde evine gidip "Ya Resûlallah! Ben sizin peygamber olduğunuzu bilmiyordum, yani o anda sizi tanımadım" dedi. Allah'ın Resûlü ona sabrın, musibetin ilk anında olan metanet olduğunu söyledi. Böylelikle Peygamber Efnedimiz, bir kadının mezarlığı erkekler gibi normal bir şekilde ziyaret edebileceğini takrîrî olarak onaylamıştır.[8]

1.2. Sünnet'in Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Durumu

İnsanlığın var olmasıyla beraber Allah Teâlâ her kabileye tevhidi öğretecek, onlara dünyada ve ahirette rehberlik edecek bir elçi göndermiştir. Bu peygamberler, Allah'tan aldıkları mesajları Allah'ın kullarına iletmekle görevlidirler. Son elçi Hz. Muhammed (s.a.s.) de o elçilerden biridir. Allah'tan aldığı mesajları tüm insanlığa iletmiştir. Her dinin, ideolojinin ve fikrin temel dayanakları vardır. İslâm dininin de iki temel yasama kaynağı bulunmaktadır. Hayat bu temel iki kaynak üzerine yükselir. Müslüman, hayatını bu kaynaklardan aldığı emir ve ilhamlarla idame eder. Bu kaynakların birincisi, Allah'ın kelamı Kur'ân-ı Kerîm, ikincisi ise de Allah Resûlü'nün sünnetidir.

Kur'ân'ın teşri' (yasama) kaynağı olduğu konusunda ihtilaf yoktur. Aynı şekilde İslâm âlimleri nezdinde sünnetin de ikinci teşri' kaynağı olduğu hususunda ihtilaf yok denilebilir. Kanaatimize göre sünnetin İslâm dinindeki yerini anlamak için öncelikle Resûlullah'ın Kur'an'daki konumunu anlamak gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında Allah Resûlü'nün konumu genel olarak birkaç maddede özetlenebilir:

[7] Zeydân, *el-Vecîz fî uṣûli'l-fiḳh*, 156.
[8] Ṣa'bân, *Uṣûlü'l-fiḳhi'l-İslâmî*, 71.

1.2.1. Allah Resûlün'ne İtaatin Farz Oluşu

Kur'an, Resûlullah'a özel bir konum vermiştir. Kur'an'a göre Hz. Peygamber herkes gibi bir insan olmakla beraber onun bir de "peygamber" olma yönü vardır ki bu yön onu diğer insanlardan ayırmıştır. Kur'an, Hz. Peygamber'in bu yönüne dikkat çekerek insanların onunla olan muamele ve davranışlarının sıradan bir kimse gibi olmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.[9] Kur'an, Peygamber'e hitap eden Müslümanların büyük bir edep çerçevesinde hitap etmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.[10] Kur'an, Hz. Peygamber'e itaat etmeyi emreder.[11] Bu âyetlerde, Müslümanların herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düştüklerinde onu Allah'a ve Resûlü'ne götürmeleri, aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda Peygamber'i hakem yapmaları ve onu örnek alarak emir ve yasaklarına harfiyen uymaları emredilmiştir. Allah Resûlü'ne itaat etmenin farz olduğuna dair pek çok âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerden bazıları meâlen şöyledir:

"(Resûlüm) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın."[12]

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan ülülemre (idarecilere) de taat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allahâ ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûlü götürün."[13]

"Hayır, Rabbine yemin olsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni (Peygamber'i) *hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar."*[14]

"Peygamber size ney verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının."[15]

Yukarıda zikredilen âyetlerin ilki olan Âl-i İmrân sûresinin 31. âyetinin sebeb-i nüzûlüne bakıldığında Necrân Hıristiyanları hakkında indiği görülmektedir. Nitekim Necrânlılar, Allah Resûlü'ne gelip Allah'ı sevdiklerini iddia etmişlerdi. Bunun üzerine

[9] el-Hucurât 49/1-3.
[10] Ali Küçük, *Besâirü'l-Kur'an* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 9/644.
[11] Âl-i İmrân 3/32, 132; en-Nisâ 4/59; el-Mâide 5/92; el-Enfâl 8/1, 20, 46; en-Nûr 24/54.
[12] Âl-i İmrân 3/31.
[13] en-Nisâ 4/59.
[14] en-Nisâ 4/65.
[15] el-Haşr 59/7.

onlara cevaben *"(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın"*[16] âyeti nazil olmuştur. Bu âyetle Allah, kendi sevgisini, Resûlüne uymaya/ittibaya bağlamıştır. Böylelikle Allah, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) tabi olmayı kendisini sevmenin alameti saymıştır.[17] Bu âyetten anlaşılmaktadır ki bir kimse Peygamber Efendimize tabi olmadığı takdirde Allah'ın sevgisine mazhar olması mümkün değildir. İnsanın Allah'ın sevgisine mazhar olması için, Allah'ın insanlar arasından kendine elçi olarak seçip kendisine vahiy indirdiği Resûlüne tabi olması gerekir. Âyetin özel olarak Necrân Hıristiyanları hakkında inmesi onun hükmünü onlara özel kılmaz. Yani âyetin hükmü geneldir. Nitekim ilim ehlince malumdur ki tefsir usûlünde bir âyetin özel bir sebebe binaen nazil olması, o âyetin hükmünün genel olmasına mâni değildir.[18]

Nisâ sûresinin 59. âyetinde her insanın günlük hayatında doğal olarak karşılaşabileceği ihtilafa düşme meselesi ele alınmaktadır. Mezkûr âyeti üç aşamada incelemek mümkündür. Birinci kısımda müminlerin kime veya kimlere itaat etmesi gerektiği açıklanmaktadır. Bu kısımda Allah; kendi zatına, Resûlüne ve Müslümanlardan olan yöneticilere itaat etmeyi emretmektedir. Âyetin devamı olan ikinci kısmında ise Müslümanların, ihtilafa düştükleri bir konuda, hüküm vermesi için Allah'a ve Resûlüne arzetmesi gerektiği anlatılmaktadır. Kurtûbî'nin (ö. 671/1273) de tercih ettiği, Mücâhid (ö. 103/721), Katâde (ö. 117/735) ve A'meş'e (ö. 148/765) göre anlaşmazlığa düşülen meselelerin Allah'a götürülmesi Kur'an'a arz edilmesi, Resûlü'ne götürülmesi ise sünnete uygunluğunu ifade etmektedir."[19] Üçüncü aşama ise anlaşmazlığa düşülen konuları Allah ve Resûlüne götürmenin netice bakımından daha hayırlı olacağı hususudur.

---

[16] Âl-i İmrân 3/31.

[17] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Ḳurʾân* (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 3/232.

[18] Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957), 1/32; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-ʿirfân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (b.y.: Matbaatü İsâ el-Babî el-Halebî ve Şirkah, ts.), 1/126; Mennâʿ Halîl Kattân, *Mebâḥiṯ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 72; Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Ḳavâʿidü't-tedebbüri'l-emsel li-Kitâbillâhi 'Azze ve Celle* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2020), 203.

[19] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân ve'l-mübeyyin limâ teżammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furḳān* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2017), 6/433; Ebû Ömer b. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber, *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm ve faẓlihî ve mâ yenbaġī fî rivâyetihî ve ḥamlihî* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), 165.

Başka bir âyette Allah'ın, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) hakemlik vazifesi verdiği,[20] müminlere ise onu hakem yapmaları ve bu tahkime de içlerinde hiçbir sıkıntı ve hoşnutsuzluk duymadan uymaları gerektiğinin emredildiği görülmektedir. Âyetten anlaşıldığı üzere müminlerin beşerî münasebetlerden veya diğer herhangi bir hususta dolayı aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda meseleyi çözmek için Allah Resûlü'nü tayin etmeleri gerekir. Bununla beraber onun verdiği hükme, içlerinde hiçbir hoşnutsuzluk duymadan razı olmaları gerektiği de vurgulanmaktadır. Aksi halde tam manasıyla iman etmiş olunmayacağı ifade edilmektedir. Râzî (ö. 606/1210) ve İbn Kesîr (ö.774/1373), mezkûr âyetin tefsirinde müminlerin bütün işlerinde Hz. Peygamber'i hakem tayin etmeleri gerektiğini vurgular.[21]

Hz. Peygamber'e itaatten bahsedilen Haşr sûresinin 7. âyetinde Müslümanların, onun yaptığı taksimata razı olmaları gerektiği emredilmektedir. Âyette meâlen, *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, ne yasakladıysa ondan da sakının."* buyrulmaktadır. Fey'[22] mallarının taksimatıyla ilgili olan bu âyette Kur'ân-ı Kerîm her Müslümanın Resûlullah'ın verdiğine razı olmasını, vermediğinden de uzak durmasını istemektedir. Haşr sûresinin bu âyetinden de anlaşıldığı üzere dünyalık bir menfaat için Allah Resûlü'nün verdiği hükme razı olmak gerektiğine göre ahiretle ilgili olan konularda ona uymak daha önceliklidir. Nitekim Mâverdî'nin (ö. 450/1058) ifade ettiği gibi[23] ve Kurtûbî'nin tercih ettiği üzere bu âyet, Resûlullah'ın tüm emir ve yasaklarını kapsadığına hamledilir.[24] Görüldüğü üzere bu âyetlerde "itaat" ve "ittiba" kavramları ön plana çıkmaktadır. İtaat; Allah Resûlü'nü bir peygamber olarak tasdik etmekle; ittiba ise peygamber olarak kendisine iman edilen Hz. Peygamber'in her söz ve davranışına uymakla gerçekleşir.[25]

---

[20] en-Nisâ 4/65. Meâlen şöyledir: "*Hayır! Rabbine and olsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni (Resûlullah'ı) hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olamazlar."*

[21] Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 10/128; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm* (b.y.: Dâru Tayyibe lin-Neşr ve't-Tevzî', 1999), 2/349.

[22] Fey': Zahmet çekilmeden elde edilen ganimetlerdir. Allah'ın, fethedilen ülkeler halkının mallarından Peygamberine verdiği ganimetlerdir. Bk. f-y-e maddesi. Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 814.

[23] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 5/504.

[24] Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 20/357.

[25] Yavuz Köktaş, *Kur'ân'a Aykırı Görülen Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 18.

1.2.2. Hz. Peygamber'in Müminler İçin "Üsve-i Hasene" Olması

"Üsve-i hasene" ibaresi Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette geçmektedir. Bu âyetler Ahzâb sûresi 21, Mümtehine 4 ve 6. âyetleridir. Ahzâb sûresinin 21. âyetindeki üsve-i hasene tabiri Resûlullah için, diğer iki âyette ise Hz. İbrahim için kullanılmıştır. "Üsvetün" kelimesi sözlükte "kudvetün" ile aynı anlama gelmektedir. Üsvetün ve kudvetün kelimeleri bir kişinin, başkası için örnek olma halini ifade eder. Bu örneklik iyilikte de kötülükte de olabilir. Yani kişi iyilikte örnek olabildiği gibi kötü olan bir iş ve davranışta da o işi ilk yapan olmak suretiyle kötü bir örnek de olabilir.[26] Hz. Peygamber için kullanılan Ahzâb sûresinin 21. âyetindeki "üsvetün" kelimesi, "hasenetün" sıfatıyla vasıflanmıştır. Dolayısıyla "üsve-i hasene," iyi bir örnek, iyi bir önder manasına gelmektedir. *"And olsun ki, Resûlullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için güzel bir örnektir."*[27] Bu âyette Resûlullah'ın tüm hallerinde [28] müminler için güzel bir örnek olduğu bildirilmektedir.

Müminler eğer örnek alacaklarsa, kendisine vahiy inen, melek Cebraîl ile görüşen Hz. Muhammed'i (s.a.s.) örnek almalıdırlar. Sanki âyet, "Resûlullah sizin için; fiilleriyle, davranışlarıyla ve konuşmasıyla, kızgınlığında ve sabır hallerinde örnek alınması gereken bir örnektir" demek istiyor. Allah'a iman eden ve ahirette hesaba çekileceğine inananlar Hz. Pegamber'i örnek almalıdırlar. Bu âyetin tefsirinde İbn Kesîr şöyle demiştir: "Bu âyet teselli için büyük bir âyettir. Müslümanlar Hendek savaşı esnasında Resûlullah'ın metaneti ve sabrı ile teselli oldular. Onun sabırlı olması, mücadelesi ve Rabbinden bir çıkış yolu beklemesi örnek gösterilmiştir.[29] Ahzâb günü vatanında savaşmada ve savaş alanlarında sebat etmede Hz. Peygamber'e ittiba edilmesi bildirilmiştir. [30] Dolayısıyla en sıkıntılı zamanlarda bile Kur'an, Hz. Peygamber'e işaret etmekte ve onun örnekliğini sunmaktadır.

Allah Resûlü'nün güzel ahlak üzere olduğunu bildiren diğer bir âyet ise Kalem sûresinin 4. âyetidir. Bu âyette Resûlullah'a hitaben *"Şüphesiz ki sen pek yüce bir*

---

[26] İsfahânî, *Müfredât*, 83, e-s-v- maddesi.
[27] el-Ahzâb 33/21.
[28] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 20/108.
[29] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 6/391.
[30] Celâlüddîn es-Süyûtî - Celâlüddîn el-Mahallî, *Celâleyn Tefsîri*, çev. Abdulkadir Okan Yılmaz v.dğr. (İstanbul: y.y., 2013), 2/419.

ahlak üzeresin." buyrulmaktadır. İbn Abbâs bu âyeti "Sen büyük bir din üzeresin ve o din de İslâm'dır" şeklinde tefsir etmiştir. Tabiîn âlimleri ise genel olarak "Kur'ân'ın edebi üzeresin" veya "Yüce bir din üzeresin" şeklinde tefsir etmişlerdir. "Büyük bir din üzere" şeklinde tefsir eden âlimler arasında İbn Abbâs, Mücâhid, Ebû Mâlik, Süddî, Rebi' İbn Enes, Dahhâk gibi âlimler vardır.[31] Âyetin tefsiri mahiyetinde nakledilen rivâyetlerden biri şöyledir: Sahâbeden bazıları Hz. Âişe'ye gidip "Resûlullah'ın ahlakı nasıldı?" diye sormuşlar. Hz. Aişe, "Onun ahlakı Kur'an'dı" şeklinde cevap vermiştir. Aynı rivâyetin başka bir tarikinde ise Hz. Âişe, soruyu soran kişiye "Sen hiç Kur'an okumuyor musun, onun ahlakı Kur'an'dı" şeklinde cevap vermiştir.[32]

Hz. Âişe'nin "Resûlullah'ın ahlakı nasıldır?" sorusuna verdiği cevap göz önünde bulundurulduğunda Hz. Peygamber'in ahlakının Kur'an'dan beslendiği anlaşılmaktadır. Kur'an ise Allah'ın kelamıdır. Allah'ın bizzat kelamıyla terbiye olunmuş birine ittiba etmenin ittibaların en güzeli olacağını söylemek mübalağa olmaz. Hulasa edilecek olursa Hz. Peygamber'in "Yüce bir ahlak üzere" olduğunu söyleyen ve onda "güzel bir örneklik" olduğunu beyan eden, Kur'ân-ı Kerîm'dir. Aynı Kur'an, güzel ahlakı ve örnekliğiyle övdüğü Resûl'e itaat etmeyi de emretmektedir.[33] Tüm bu âyetler ve müfessirlerin getirdiği yorumlar toplu olarak ele alındığında; Allah'ı sevdiğini söyleyen, ahirete iman eden ve bir gün mizan kurulup hesap vereceğine inanan insanların; sözlerinde, fiillerinde ve davranışlarında, sabır ve kızgınlık anlarında, aile hayatında ve tüm beşerî münasebetlerinde uyacakları en ideal rol-modelin Allah'ın Resûlü olduğu söylenebilir.

1.2.3. Hz. Peygamber'e Kur'an'ı Açıklama (Tebyîn) Vazifesinin Verilmesi

Kur'ân-ı Kerîm'in her âyeti, anlaşılma hususunda aynı özelliklere sahip değildir. Zira Kur'an'daki âyetleri, tefsir âlimleri mücmel, mübhem, mufassal,

[31] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 12/179, 180; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 21/141, 142; *Tenvîrü'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2018), 1/609.

[32] Ebû Muhammed Abdullāh b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî İbn Vehb, *el-Câmiʿ tefsîrü'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 2/156; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 8/189; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/243.

[33] Âl-i İmrân 3/132; el-Enfâl 8/1, 20, 46; el-Mâide 5/24, 94; en-Nûr 24/33, 54.

muhkem ve müteşâbih âyetler şeklinde bazı kategorilere ayırmışlardır. Bu nedenle her âyet aynı kolaylıkta anlaşılamamaktadır. Bazı âyetlerin anlaşılması için ilave bazı bilgiye/açıklamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Muhkem olanların anlaşılmasında herhangi bir zorluk yokken;[34]müteşâbih olanların anlaşılması ise daha zordur.[35] Fakat Kur'an'daki bazı âyetlerin, rivâyet olmadan anlaşılması mümkün değildir. Namaz vakitlerinin tespiti, zekâtın edası, orucu bozan ve bozmayan şeylerin bilinmesi içtihat konusunun tamamen dışında olduğundan ancak Allah Resûlü'nün talimiyle bilinebilecek, açıklığa kavuşacak hususlardır. Bu yüzden Allah, Hz. Peygamber'e Kur'an'la ilgili iki görev vermiştir: Tebliğ ve teybin. Teşrî' görevi de bu iki görevin tabiî sonucu olup Kur'an tarafından onaylanmıştır. Bu konuyla ilgili birkaç âyetin meâli şöyledir:

"Biz sana kitabı indirdik ki hakkında ayrılığa düştükleri şeyi onlara açıklayasın ve inanan bir kavim için o kitap yol gösterici ve rahmet olsun."[36]

"Biz sana kitabı, onlara, ihtilaf ettikleri şeyi açıkça bildiresin diye ve inanan bir topluluk için bir hidâyet ve rahmet olarak indirdik."[37] Taberî, bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: Ey Peygamber! Bu kitabı insanlara hatırlatma ve vaaz olsun diye sana indirdik. Âyette geçen *"onlara açıklayasın"* ifadesi, "Bu Kur'an'ı onlara bildirmen için sana indirdik." manasındadır.[38]

Kurtûbî, bu âyetin tefsirinde şu ifadelere yer vermektedir: "Bu âyette geçen *'zikir'*den kastedilen şey Kur'an'dır. *'Onlara indirileni açıklayasın'* ifadesinden murad ise Kur'an'daki ahkâm, vaat ve tehditleri sözlerinle ve fiillerinle açıklamandır. Çünkü Allah Resûlü, Kur'an'ın tafsilî olarak açıklamadığı mücmel olan namaz, zekât ve benzeri ahkâmı Allah'ın muradına göre açıklayandır."[39] Yani Resûlullah, kitabın açıklayıcısıdır. İbn Kesîr de *"Onlara indirileni açıklayasın"* ibaresinden kastedilenin

---

[34] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), 425; Hâlid Abdurrahmân el-'Akk, *Uṣûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh* (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2007), 289; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 2012), 153.

[35] İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 150; Yûsuf el-Karadâvî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, çev. Mehmet Nurullah Aktaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 318.

[36] en-Nahl 16/44.

[37] en-Nahl 16/64.

[38] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 7/549.

[39] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 12/329, 330.

"Kitapta mücmel ve müşkil olanı açıklamandır" şeklinde yorumlamaktadır.[40] Celâleddîn Suyûtî (ö. 911/1505) âyetteki *"Onlara açıklayasın"* ifadesini, "Helâlleri ve haramları açıklamandır" şeklinde yorumlamaktadır.[41] Gerek âyetlerin bizatihi manalarına gerekse müfessirlerin bu âyetler hakkındaki yorumlarına bakıldığında Peygamber Efendimizin Kur'an'ı açıklamakla görevlendirildiği apaçık görülmektedir. Nitekim daha önce de bahsi geçtiği üzere Kur'an'ın birtakım âyetleri, ancak Hz. Peygamber'in açıklamasıyla vuzuha kavuşmakta ve ancak onun beyanatlarıyla anlaşılmaktadır. Özellikle namaz,[42] zekât,[43] hac[44] ve hırsızlık cezası[45] gibi konuların eda keyfiyeti Kur'an'da açıklanmamıştır. Bu ibadetlerin tafsilatı Peygamber Efendimize bırakılmıştır. Bu konuda şu ifadeler durumu en güzel şekilde ifade etmektedir:

> "Kur'an anayasa gibidir. Her konuyu ayrıntılı olarak ele almaz. Kur'an daha çok genel ilke ve prensipler ortaya koyar. Sünnet ise kanun ve yönetmelikler hükmündedir. Sünnet, Kur'ân'da detayı verilmeyen konuları genişleterek vuzuha kavuşturur. Kur'ân'da, bugünkü anayasalarda "bilinçli boşluk" diye adlandırılan gerekçeyle bazen açık olarak değinilmeyen veya üstü kapalı geçilen hususlar olabilir. Bu boşluklar sünnet tarafından doldurulur."[46]

1.2.4. Allah Resûlü'nün İnsanlara Hikmeti Öğretmesi

Kur'ân-ı Kerîm birden çok âyette Allah Resûlü'nden bahsederken "kitap ve hikmet" lafızlarını beraber kullanmakta[47] ve onun insanlara kitabı ve hikmeti öğrettiğini bildirmektedir. Âyetlerde geçen iki lafız olan "kitap ve hikmet," dikkat çekmektedir. İlim ehlinin bu muhtevadaki âyetleri nasıl yorumladığı ve "hikmet"e ne mana verdiği açıklığa kavuşturulduğunda Hz. Peygamber'in Kur'an'daki konumu biraz daha netliğe kavuşacaktır:

---

[40] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-ʿazîm*, 4/574.
[41] Süyûtî - Mahallî, *Celâleyn Tefsîri*, 1/270.
[42] el-Bakara 2/43, 83, 110; en-Nisâ 4/77, 103; el-En'âm 6/82; Yûnus 10/87; el-Hac 22/78; en-Nûr 24/56; er-Rûm 30/31; eş-Şûrâ 42/13; el-Mücâdile 58/13; el-Müzzemmil 73/20.
[43] el-Bakara 2/43, 83, 110, 177, 277; en-Nisâ 4/77, 162; el-Mâide 5/12, 55; el-A'râf 7/156; et-Tevbe 9/5, 10, 18, 81.
[44] el-Bakara 2/159, 189, 196, 197; el-Hac 22/77; Âl-i İmrân 3/97.
[45] el-Mâide 5/58.
[46] Köktaş, *Kur'ân'a Aykırı Görülen Hadisler*, 21.
[47] el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmrân 3/164; en-Nisâ 4/113; el-Cum'a 62/2.

"And olsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, (kötülüklerden ve inkârdan) kendilerini temzileyen, kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur."[48]

"Çünkü ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir Peygamber gönderen O'dur."[49]

Âyetlerde geçen *"kitabı öğretir"* ibaresinin Kur'an'a delalet ettiği konusunda ihtilaf yoktur. Fakat "hikmet" lafzına gelince, burada farklı görüşler zikredilmiştir. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), "hikmet" kelimesine "sünnet" manasını vermişlerdir.[50] Yani bu âlimlere göre de âyette geçen hikmetten maksat sünnettir. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820) de hikmeti "sünnet" olarak tefsir etmiştir.[51]

Mâlik b. Enes (ö. 179/795) hikmet lafzını "dini anlamak" şeklinde yorumlamıştır.[52] Mâlik b. Enes'e göre âyetin manası şöyle olmaktadır: Resûlullah size dini anlamayı öğretir. İmâm Mâlik'in, hikmeti dini bilmek ve anlamak şeklinde tarif etmesi, bu konuda dini en iyi bilen ve en iyi anlayan kişi manasına gelmektedir. Buna göre dini en iyi kim anlamışsa ona ittiba edilmelidir. Din konusunda Resûlullah kadar bilgi sahibi bir kimse düşünülemez. Öyleyse "İttiba, evvela Hz. Muhmmed'e (s.a.s.) olmalıdır" denilmesinde bir sakınca yoktur.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Peygamber'i bir postacı gibi görmek, ona o anlayışla bakmak doğru değildir.[53] Resûlullah'ın Allah'tan aldığı Kitab'ı olduğu gibi insanlara lâfzen tebliğ edip, herhangi bir açıklama yapmadan görevini ifa etmiş olması düşünülemez. Görevi sadece gönderiyi sağ salim alıcıya ulaştırmak olan bir postacı, kendisine verilen gönderiyi açıp bakma, anlaşılmayan noktaları açıklama veya alıcının yazılanları yanlış anlaması halinde ona müdahale etme yetkisine sahip değildir.

---

[48] Âl-i İmrân 3/164.
[49] Cum'a 62/2.
[50] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm*, 1/445.
[51] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Tefsîrü'l-İmâm Şâfiî* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 13.
[52] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/607.
[53] Mehmet Yaşar Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?* (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2018), 74.

Gönderinin muhtevasına hiçbir etkisi olamaz. Zira böyle bir yetki kendisine verilmemiştir. Eğer hadisleri veya diğer bir ifadeyle sünneti toptancı ve ideolojik bir tavırla tümüyle reddedersek Peygamber'i postacı konumuna düşürmüş oluruz. Gerçek şu ki Allah'ın Resûlü, Kur'an'ın ilk mübelliği olduğu gibi aynı zamanda da ilk müfessiridir.[54] Bu misyonu ona bizzat Kur'an'ın kendisi vermiştir.[55] Dolayısıyla sünnetle ameli reddeden kimseler Allah'a imanı ve Kur'an'ı ihlal etmiş olmaktadırlar. Onların bu ihlali dilleriyle ikrar edip etmemesi fark etmez.[56] Kur'an'ın sünnetin beyanına ihtiyacı vardır ve bu yetkiyi Kur'an'ın bizzat kendisi ona vermiştir.[57]

İmâm Şâtıbî (ö. 790/1388), "el-Muvâfakât" adlı eserinde sünnetin rütbesinin Kur'an'dan sonra geldiğine dair müstakil bir bölüm açmış ve orada bu meseleyi uzunca tartışmıştır. Kur'an'ın delâletinin "kat'î," sünnetin delâletinin ise "zannî" olduğunu, dolayısıyla Kur'an'ın sünnetten önce geldiğini ifade etmiştir. Sünnetin Kur'an'ı beyan görevinin olduğunu belirten Şâtıbî'ye göre, sünnetin hüküm koyması demek; sünnetin kitabın önüne geçirilmesi ve kitabın hükmünün reddedilmesi demek değildir. Bilakis sünnet, Kur'an'ın tefsiri ve şerhi konumundadır. Bu iddiasına delil olarak Nahl sûresi 44. âyetteki *"İnsanlara indirileni açıklayasın"* ibaresini getirmektedir."[58]

Zekiyüddün Şa'bân da "Usulü'l-fıkhi'l-İslâmî" adlı eserinde İmam Şâtıbî'nin açıklamalarına benzer ifadeleri kullanmaktadır. Şa'bân, sünnetin rütbesinin Kur'an'dan sonra geldiğini söylemekle beraber bu tertibin, yani sünnetin Kur'an'dan sonra ikincil kaynak sayılmasının Kur'an'da bir delil olduğu zaman böyle olduğunu ifade eder. Eğer Kur'an'da nass, yani delil yoksa sünnet, başvurulması gereken ikincil kaynak olmaktan çıkıp direkt başvurulması gereken birinci kaynak mertebesine yükselir, demektedir.[59] Öyleyse herhangi bir meselede hüküm verilirken öncelikle Kitab'a, yani Kur'an'a bakılır. Eğer o meseleyle ilgili hüküm veya delil Kur'an'da bulunmuyorsa, Kur'an'dan sonraki ikinci kaynak olan sünnete bakılır. "Hüküm verirken önce Kur'an'a, sonra sünnete bakılır" şeklindeki bu tertibin delili ise Mu'âz

[54] Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (b.y.: Avand Dâneş, ts.), 1/33.
[55] Demirci, *Tefsir Usûlü*, 291.
[56] Muhammed Saîd Ramadan el-Bûtî, *Ḳaḍâyâ sâḫine* (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 2018), 32.
[57] en-Nah 16/44, 64.
[58] Şâtıbî, *el-Muvâfaḳāt*, 3-4/366-370.
[59] Şa'bân, *Uṣûlü'l-fiḳhi'l-İslâmî*, 92.

b. Cebel'in hadisidir.[60] Hz. Peygamber, Mu'âz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderdiğinde ona halktan gelen meseleleri neye göre çözeceğini sormuş, o da önce Kur'an'a bakacağını, Kur'an'da çözümü olmadığı zaman Resûlullah'ın sünnetine başvuracağını açıklamıştır.[61] Müslümanların, Şâtıbî, Şa'bân ve Zeydân'ın ifade ettikleri bu tertibe uydukları tarihen sabittir. Müslümanların tarihinde hiçbir zaman bir Müslümanın, kalkıp namazda Kur'an okunması gereken yerde hadis okumamıştır. Dolayısıyla Müslümanların zikredilen bu Kur'an ve sünnet tertibine uyduğu söylenebilir.

1.3. Sünnet'in Kur'an'a Arzı ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Sünnetin hüccet ve Kur'an dışında şer'î kaynak olmasını kabul etmeyenlerin ileri sürdüğü bir rivâyet bulunmaktadır. O rivâyetin birkaç varyantı vardır. Biz burada hadisin genel manasını ifade eden rivâyetini ele alıp hem sened yönünden hem de metin açısından tahlilini yaptıktan sonra önceki âlimlerin bu rivâyet hakkındaki görüşlerini aktaracağız.

1.3.1. Sened Tahlili

Değişik kanallardan gelen bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Size herhangi bir hadis intikal ettiğinde onu Kur'an'la karşılaştırınız. Eğer Kur'an'a uygunsa onu alıp amel ediniz. Eğer Kur'an'a uygun değilse onunla amel etmeyiniz ve onu reddediniz."[62]

---

[60] Aldulkerîm Zeydân, *el-Medhâl li-dirâseti'ş-şerîâti'l-İslâmiyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2005), 184, 185.

[61] Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 11 (No. 3592); Tirmizî, "Ahkâm", 3 (No. 1376); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/382 (No. 22061); Hadisin tam metni şöyledir: "Hz. Mu'âz, Medine'den ayrılacağı sırada Hz. Peygamber ona, "Sana hâlli için herhangi bir dava getirildiği zaman nasıl ve neye göre hüküm verirsin?" diye sordu. Hz. Mu'âz, "Allah'ın kitabındaki hükümlerle hüküm veririm." dedi. Hz. Peygamber, "Eğer Allah'ın kitabında onunla ilgili bir hüküm bulamazsan neye göre hüküm verirsin?" diye sordu. Hz. Mu'âz, "Allah'ın Resûlü'nün sünnetine göre hüküm veririm." dedi. Allah'ın Resûlü bu sefer, "Allah'ın Resûlü'nün sünnetinde de onunla ilgili bir hüküm bulamazsan ne yaparsın?" diye sordu. Hz. Mu'âz, "O zaman, kendi görüşüme göre içtihad eder, hüküm veririm." dedi. Hz. Mu'âz'ın bu cevabından son derece menmun olan Resûl-i Ekrem bu memnuniyetini şöyle ifade etti: "Allah'a hamdolsun ki Resûlullah'ın elçisini, Resûlullah'ın razı olduğu şeye muvaffak kıldı."

[62] Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-'Aclûnî, *Keşfü'l-ḫafâʾ ve müzîlü'l-ilbâs* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/76 Aclûnî, bu rivâyet hakkında "uydurulmuş rivâyetlerin en uydurma olanıdır" demektedir. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Meʿâlimü's-sünen* (Halep: el-Matba'atü'l-'İlmiyye, 1932), 4/299; İbn Abdilber, *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm ve faẓlih*, 467. Hattâbî ve İbn Abdilber, bu rivâyeti aktardıktan sonra "aslının

Hadisin tahricine bakıldığında bu rivâyeti Halid b. Kerime'nin, Ebû Ca'fer'den; Ebû Ca'fer'in de Resûlullah'tan rivâyet ettiği görülmektedir. Senedin ricâlinden olan Halid b. Kerîme hakkında İbn Hacer (ö. 852/1449), onun sadık olduğunu ancak hata ettiğini ve irsalde bulunduğunu söylemektedir. Zehebî (ö.748/1348), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ebû Dâvûd (ö. 275/889) da onu sika saymışlardır.[63] Beyhakî (ö. 458/1066) ise Hâlid b. Kerîme'nin meçhul olduğunu, Ebû Ca'fer'in sahâbî olmadığını, bu nedenle hadisin münkatı' olduğunu söylemektedir.[64]

Beyhakî ayrıca bu ve bu manadaki hadisin başka tariklerle geldiğini fakat hepsinin de zayıf olduğunu ifade etmektedir.[65] Beyhakî bu hadisin başka bir tarikinde "Allah'ın kitabına ve Resûlünün sünnetine" ibaresinin olduğunu zikreder ve şöyle der: "Bununla beraber hadis, hadisle amel edilmesi gerektiğini söyleyenlerin aleyhine değil; bilakis lehinedir. Hadisin başka rivâyetlerindeki 'Allah'ın kitabına ve benim sünnetime muvafık' ibaresini görmüyor musun?" der. Beyhakî, hadisin başka rivâyetlerindeki lafız farklılıklarını da göz önünde bulundurarak bu hadisin, bazılarının iddia ettiği gibi hadisle amel edilmemesi gerektiği yönündeki iddiasına delil olamayacağını söylemektedir. Çünkü Beyhakî'ye göre bu rivâyetlerde geçen "Allah'ın kitabına ve Resûlulah'ın sünnetine muvafık" manasındaki ifadeden anlaşılmaktadır ki bu tür rivâyetleri sadece Kur'an'a arz etmekle sınırlandırmak doğru değildir. Dolayısıyla herhangi bir rivâyet sadece Kur'an'a değil aynı zamanda sünnete de arz edilmelidir. Eğer bu arz edilen rivâyet Kur'an'ın veya sünnetin genel muhtevasına muhalifse, o zaman reddedilmesi mümkündür, aksi halde reddedilmemelidir.

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî de bu rivâyet hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Hiç kimse Hâlid b. Kerîme'den gelen bu rivâyeti teyit edecek küçük veya büyük hiçbir şey rivâyet etmemiştir. Bu munkatı' bir rivâyet olup meçhul bir râviden gelmektedir. Dolayısıyla böyle bir rivâyeti hiçbir şeyde kabul etmeyiz."[66]

---

olmadığını ve dini tahrif etmek isteyen gruplar tarafından uydurulmuş bir rivâyet olduğunu" beyan etmektedir.

[63] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-Zehebi, *Mîzânü'l-iʿtidâl fî naḳdi'r-ricâl* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife lit-Tibâ' ve'n-Neşr, 1963), 1/637.

[64] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Miftâḥu'l-cenne fi'l-iʿtişâm (iḥticâc) bi's-sünne* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2012), 166.

[65] Süyûtî, *Miftâḥu'l-cenne,* 167.

[66] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle* (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2010), 137.

İbn Hazm (ö. 456/1064) ise bu hadisin bazı tariklerinde yer alan Hüseyin b. Abdullah adlı râvisi hakkında şöyle demektedir: "Hüseyin b. Abdullah zındıklıkla itham edilmiş olup kendisinden hadis alınmayan biridir."[67]

İlim ehlinden bazıları da bu hadise göre amel edip bu hadisi Kur'an'a arz ettiklerini ve onun Allah'ın kitabına muhalif olduğunu gördüklerini söylemektedir. Çünkü bu rivâyet, Allah'ın kitabındaki *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, ne yasakladıysa ondan da sakının"*[68] ve *"Eğer Allah'ı seviyorsanız bana (Resûl'e) uyun ki Allah da sizi sevsin"*[69] âyetleriyle çelişmektedir, demektedirler.[70] Görüldüğü gibi hadislerin Kur'an'a arz edilmesiyle ilgili rivâyet, seneddeki râvileri itibarıyla zayıf görülmüştür. Bu nedenle bu rivâyet hüccet olarak kullanılamaz.[71]

1.3.2. Metin Tahlili

"Benden bir hadis duyduğunuzda Kur'a'a arz edin." benzeri rivâyetler iki şekilde yorumlanmıştır. Birinci yorum şudur: Senedi itibarıyla muteber olmayan bu rivâyetler bir an için sağlam kabul edilse, yine de bunlardan hadislerin hüccet olmayacağı anlamı çıkarılamaz. Zira Resûlullah'ın "Kur'an'a uygun olanı ben demişimdir" ifadesi Kur'an'ın genel prensiplerine uygun olan şeklinde anlaşılmaktadır. Zira Resûlullah'ın Kur'an'a aykırı bir hüküm ifade etmesi mümkün değildir. Öyleyse bu yönüyle bu rivâyetin metni delil olamaz. İkinci yorum ise sünnetin Kur'an'a muhalif olmayacağı görüşüdür ki bu konuda İmâm Şâfiî şöyle demektedir: "Sünnetin hepsi, Allah'ın kitabının tefsiridir. Allah'ın kitapta farz kıldıklarını kabul eden herkes, Resûlü'nün sünnetlerini de kabul eder. Zira Allah, kitabında insanlara Resûlü'ne itaat etmeyi ve insanların kendi görüşlerini bırakıp onun görüşlerine dönmelerini farz kılmıştır."[72] Böylelikle İmâm Şâfiî bu rivâyetlerin

---

[67] Ebû Muhammed Ali b. Saîd el-Endelüsî İbn Hazm, *el-İḥkâm fî uṣûli'l-aḥkâm* (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 2/72.
[68] el-Haşr 59/7.
[69] Âl-i İmrân 3/31.
[70] Abdülgânî Abdülhâlık, *Ḥücciyyetü's-sünne* (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1989), 17; Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?*, 104-106.
[71] Nihat Hatipoğlu, *Kur'ân'ı Kerîm'in Anlaşılmasında Hadislerin Önemi* (Ankara: Ta-ha Yayıncılık, 1999), 109.
[72] Şâfiî, *er-Risâle*, 44.

senetlerinin yanı başında metin itibarıyla de bir mana ifade etmediği sonucuna varmaktadır.[73]

"el-Muvâfakât" adlı eserinde bu tür rivâyetlere değinen İmâm Şâtıbî, Abdurrahman b. Mehdî'nin bu hadisi haricîlerin ve zındıkların uydurduğunu söylemektedir. İlim ehlinin bu hadisi de Kur'an'a arz ettiğini ve bu rivâyeti Kur'an'a muhalif bulduklarını da eklemektedir.[74]

Kurtubî'nin de (ö. 671/1273) tefsirinin başında "Kitabın Sünnet ile Açıklanması ve Bu Konuda Bize Gelenler" başlığı altında bu rivâyete değindiğini görüyoruz. Kurtûbî te'vile mahal bırakmayacak şekilde kesin ifadelerle "Bu rivâyet batıl olup aslı yoktur" demektedir.[75]

Yapılan bazı çağdaş araştırmalara bakıldığında bu rivâyeti esas alanların iyi niyetli olmadıkları dile getirilmekte ve bu rivâyet esas alınarak başka gayelerin amaçlandığı da iddia edilmektedir.[76]

Özet olarak şöyle denilebilir: Hadislerin Kur'an'a arzı rivâyeti sened itibarıyla sahih olmadığı gibi, metin itibarıyla de Resûlullah'ın söylemeyeceği anlamlar yüklüdür. Zira bu uydurma rivâyet, esasında Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tebyîn misyonunu reddettiği gibi sünnetin Kur'an'ın beyanı olduğu hakikatini de reddetmektedir. Kur'an'ın temeline aykırı olan bu uydurma rivâyet, Resûlullah'ı ve onun sünnetini devreden çıkarmaya ve Kur'an'ı açıklamasız bırakmaya yönelik bir faaliyettir. Nitekim çağımızdaki "Kur'an İslâm'ı" iddiası ve söylemi de böyle bir hareketin benzeri gibi görünmektedir. İfade etmek gerekir ki hadislerin Kur'an'a arzıyla ilgili bu tür rivâyetlerin delil değeri olmayabilir, ancak hadisleri Kur'an'a arz etmek için illa bir rivâyetin veya bir hadisin olmasına da hacet yoktur. Kur'an'a apaçık aykırı olduğu tespit edilen hadisler ve rivâyetler reddedilir. Bu, akl-ı selimin bir gereğidir. Böyle bir faaliyet için delil değeri olmayan rivâyetlere başvurmak doğru

[73] Hatipoğlu, *Hadislerin Önemi*, 109.
[74] Şâtıbî, *el-Muvâfaḳāt*, 3-4/370-376.
[75] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 1/66.
[76] Yavuz Köktaş, *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 38-40; Hatipoğlu, *Hadislerin Önemi*, 110, 111; İhsan Şenocak, *Sünneti Reddeden Kur'an Müslümanlığı* (İstanbul: Hüküm Kitap, 2017), 23, 24; Kandemir, *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?*, 104-109.

değildir. Bu rivâyetlerden, Hz. Peygamber'in beyan yetkisini göz ardı edip "Kur'an'da olmayan hadisler reddedilir" gibi bir sonuç da çıkarılmamalıdır.[77]

1.3.3. Sünnet'e Yöneltilen Eleştirilerin Bilimsel Değeri

Hz. Peygamber döneminde sünnet karşıtı bir eyleme rastlanmaz. Herhangi bir problemle karşılaşan sahâbenin başvurduğu ilk merci sünnet olmuştur. Genel olarak sahâbe, terğîb ve terhîb dâhil olmak üzere Hz. Peygamber'den ne duymuşsa ve onun ne yaptığını görmüşse ona göre amel etme temayülü içindeydi. Sahâbenin sahip olduğu iman, itaat ve ittiba anlayışları onları buna yöneltiyordu. Hatta onlar Resûlullah'tan duydukları sözün veya gördükleri fiillerin emir olup olmadığına bakmaksızın onu uygulama gayreti içindeydiler.[78]

Hemen şunu da belirtelim ki sahâbe, rivâyet sisteminin ilk halkasıdır. Rivâyete yapılacak itirazların ilk muhatabı onlar olmaktadır. Aynı zamanda sahâbe, son dinin ve son peygamberin ilk muhatapları ve nâzil olan vahyin şahitleridir. Yapılan itirazlar ve değerlendirmeler tüm bunları göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Allah'ın kitabında sahâbenin övüldüğü bilhassa nazar-ı dikkate alınmalıdır.[79] Ashâbın Kur'an'a gösterdikleri önemin bir benzerini sünnete karşı da gösterdiklerini rivâyetlerden öğrenmekteyiz. Sahabenin, sünneti unutmamak için kendi aralarında müzakere ettiğine dair rivâyetler bize ulaşmıştır. İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyette bunu açıkça görmekteyiz.[80]

Bu noktada söz sahâbeye gelmişken gayriihtiyari şöyle bir soru akla gelmektedir: Neden sahâbenin naklettiği sünnet inkâr edilirken onların naklettiği Kur'an inkâr edilmemektedir?! Hâlbuki ikisini de sahâbe nesli rivâyet etmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda yapılan iyi niyetten uzak, ölçüsüz ve yıkıcı eleştirilerle sünnet yara aldığında Kur'an da bundan etkilenir. Çünkü Kur'an'ı da Sünnet'i de aynı nesil bize nakletmektedir.

---

[77] Köktaş, *Kur'ân'a Aykırı Görülen Hadisler*, 42.
[78] Bünyamin Erul, "Sahabenin Sünnete Bağlayıcılık Açısından Bakışları", *İslâmî Araştırmalar* 1-2-3/10 (1997), 59.
[79] el-Fetih 48/18; el-Haşr 59/8, 9; et-Tevbe 9/100.
[80] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdadî, *el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 1/158.

Ashâb-ı Kirâm'ın Hz. Peygamber'e ne kadar düşkün olduğu ilim ehlinin malumudur. Hz. Peygamber hayattayken onu koruma adına nelere katlandıkları siyer ve tabakât kitaplarında kayıtlıdır. Allah Resûlü'nü hayattayken koruyan Ashâb-ı Kirâm, onun vefatından sonra da sünnetini korumuştur. Müslümanların Resûlullah'ın vefatından sonra onun sünnetini koruma adına gösterdiği çabaları anlatma sadedinde Mustafa Sabrî Efendi şöyle demektedir: "Hiç kimse, Müslümanların Hz. Peygamber'e verdiği değer kadar değer görmemiştir. Bu konuda Alman bilgin Almarro şöyle demektedir: Dünya, Müslümanlar gibisini daha önce görmediği gibi bundan sonra da görmeyecektir. Çünkü Müslümanlar 'İlm-i ricâl' diye bir fen icat ettiler. Bu ilim sayesinde yarım milyon kişinin hayatını kayda geçirdiler."[81] Bu ilm-i ricâl sayesinde Hz. Peygamber'in Sünnet'i; sahihi sakîminden ayrılmış, sahih, hasen ve zayıf şeklinde tasnifi yapılmış olarak günümüze sağ salim ulaşmıştır. Sahâbeden sonraki nesiller de ilme büyük önem vermiştir. "Rihle" adı verdikleri başka memleketlere ilim için yapılan seferlere çıkmışlardır.[82]

Hadis ilmini sağlam bir şekilde öğrenmek için hadis âlimleri tarafından bu ilmin öğrenimine dair birtakım tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerin başında "isnâd" ilmi gelmektedir. İsnâd, hadis ilminde çok önemli bir konudur ki hadis ilmi isnâdsız düşünülemez. Bu noktada Abdullah b. Mübârek'in, " İsnâd" ile ilgili "Levle'l-isnâdü le kâle men şâe mâ şâe/Eğer isnâd olmasaydı dileyen dilediğinin söylerdi" sözünü hatırlatmakta fayda vardır.[83] İbn Mübârek'in bu sözünden, isnâdsız rivâyette bulunan kimselere itibar edilmeyeceği anlaşılmaktadır. İmâm Şâfiî'nin isnâdsız hadis talep edeni "Gece odun toplayana (hatîbü'l-leyl)" benzetmesi, Süfyân-ı Sevrî'nin (ö. 161/778) "İsnâd müminin silahıdır, silah olmasa neyle savaşacak?!" sözü hem hadis ilminde isnâdın ne kadar önemli olduğunu hem de birtakım rivâyetler konusunda şüphelerin olduğunu ve bununla birlikte âlimlerin isnâd sistemiyle birtakım önlemler aldığını göstermektedir.[84] Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda sünnetin

[81] Mustafa Sabrî Efendi, *Mevḳıfü'l-ʿaḳl ve'l-ʿilm ve'l-ʿâlem min rabbi'l-'âlemîn ve ibâdihi'l-mürselîn* (Beyrût: y.y., ts.), 4/59.

[82] Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *er-Riḥle fî ṭalebi'l-ḥadîṯ* (Dımeşk: Dâru'l-Menheci'l-Kavîm, 2019); Salih Turgut, "İlk Asırlarda Sünnet İçin Yapılan Seferler", *Davet Mektebi Dergisi* 1/15 (Nisan 2016), 36-39.

[83] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim b. Ḥaccâc. Ṣaḥîḥ-i Müslim* (Dımeşk: Dâru'l-Feyhâ - Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 2010), 1/146.

[84] Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr el-Kureşî el-Mahzûmî Ebû Gudde, *el-İsnâdu mine'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2016), 16-20.

tenkidinin günümüzdeki bir mesele olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber sünnetin muhafazası için ilk devirlerden bugüne kadar olağanüstü bir çabanın harcandığı da inkâr edilmez bir gerçektir. Sünnetin tümünün reddedilmesi aklen de naklen de mümkün olmadığı gibi bunu yapmakla hiçbir faydanın olmayacağı da açıktır.

Her alanın uzmanları olduğu gibi hadis ilminin de uzmanları vardır. İlk anda anlaşılmayan, kapalı herhangi bir rivâyetle karşılaşıldığında hadis ilminin uzmanlarına başvurulması gerekmektedir. Hadis ilmi, sened, râvi, sahih hadis, hasen hadis, zayıf hadis, nâsih ve mensûh hadis, muttasıl, merfû‘, munkatı‘ rivâyet ve benzeri konularda bilgi sahibi olmayanların söz sahibi olacağı ve sözüne itibar edileceği bir ilim dalı değildir. Dolayısıyla bu konu ve diğer tüm konularda Kur'an'ın *"Eğer bilmiyorsanız ilim ehline sorun"*[85] ilkesini düstur edinmek isabetli bir tavır olacaktır.

1.4. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Hutbeleri

Hitabet; "Bir şeyler anlatmak için sözü başkasına yöneltmektir." Bu işi yapana "hatîb" denilirken söylediği sözlere de "hitâbe" denilmektedir.[86] "Hutbe" kelimesi de hitâbetle aynı kökten gelmektedir ki hutbe; konuşmak ve sözü başkasına yöneltmek demektir. Günümüzde "hutbe" denildiğinde ise akla daha çok belirli zamanlarda irâd edilen dinî konuşmalar gelir.[87] Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), Kur'ân-ı Kerîm'in sarâhaten veya işâreten ihtiva ettiği ilimleri sayarken yedinci sırada "Hitâbet ve Mav‘iza İlmi" olarak hitâbet sanatını da saymaktadır. Hitâbet ilminin öteden beri milletler arasında cari olan tefhîm (anlatma) ve tenvîr (aydınlatma) vasıtalarından biri olduğunu da belirtmektedir.[88]

Hitâbetin amacı herhangi bir konuda bilgi vermek, insanları belirli bir yöne sevk etmek ve eğitmektir. Hitâbetin konusunda herhangi bir sınırlama söz konusu değildir. Dolayısıyla her şey hitâbetin konusu olabilmektedir.[89] Dinî hitâbetin konusu ise normal hitâbetten ayrılmaktadır. Zira onun konusu İslâm'dır.[90] Dinî hitâbet,

[85] el-Enbiyâ 21/7.
[86] İsmail Lütfi Çakan, *Dînî Hitâbet* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 2020), 5.
[87] Vehbi Karakaş, *Hitabet Sanatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 40.
[88] Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1/53.
[89] Karakaş, *Hitabet Sanatı*, 27.
[90] Karakaş, *Hitabet Sanatı*, 40.

insanları irşad etmek, dinleriyle alakalı işleri onlara açıklamak, akidelerini öğretmek, onları maruf olan işlere teşvik etmek ve münker olan işlerden de nehy etmek için yapılır.[91]

Araplarda şifahî anlatımın ve aktarımın daha öncelikli ve gelişmiş bir uygulama olduğu bilinen bir hakikattir. Kur'ân-ı Kerîm'in indiği toplum ve coğrafyada okuma yazma pek yaygın değildi. Buna karşın hatiplik câhiliye Araplarında çok yaygın ve prestijliydi. Hatipler kimi zaman kavmini lisanıyla koruyan birer muhafız kimi zaman da kabilenin sözcüsüydüler. Öyle ki zaman zaman hatiplerin kıymeti şairleri bile geçerdi.[92] Çoğunun ümmî olması hasebiyle Araplarda daha çok şifahî aktarım yaygındı. Özellikle toplum tarafından önemli kabul edilen olaylar ve olgular genellikle şiir ve hitâbet/hutbeler yoluyla aktarılırdı.[93] Resûlullah'ın toplumun bir ferdi olması ve ayrıca bir peygamber olması hasebiyle onun hitabetinin çok daha ileri düzeyde olduğunu görmekteyiz. Resûlullah'ın hutbeleri incelendiğinde şu özellikleri bakımından diğer hutbelerden ayrıldığı fark edilmektedir:

Resûlullah'ın hutbelerinde sanat kaygısı yoktu. O, konuşurken yapmacık söz ve ifadelerden sakınır, sözü hiçbir şekilde uzatmazdı. Az ve öz konuşmak onun hutbelerinde kendini gösteren temel bir üslup idi. Zira kendisi "cevâmi'ü'l-kelim" idi. Konuşurken asla acele etmez, açık ve anlaşılır bir şekilde konuşurdu. Zaten iyi bir hatipten beklenen de rahat/sakin ve mutedil bir anlatım sergilemektir. Hızlı konuşan, ne dediği takip edilemeyecek kadar hızlı söz söyleyen bir hatip dinleyici tarafında hoş görülmez. Allah Resûlü'nün hutbelerinin bir özelliği de tüm hutbelerinin irticalen yapılmış olmasıdır. Zaten kendisi ümmî; okuma ve yazma bilmeyen bir peygamberdi.[94] İrticalen hutbe irad etmesi de insanlar arasında farklı bir etki yapmaktaydı. Muhataba göre hitap etme yolunu seçerdi. Muhatap, Hz. Peygamber'i anlamak için kendini hiçbir zaman zorlamazdı. Çünkü o, muhatabının anlayacağı seviyeden konuşurdu. Allah Resûlü'nün hutbelerinde öne çıkan diğer bir özellik ise tek düze bir hitap şeklini kullanmamasıdır. O, hutbelerinde insanlara farklı şekillerde hitap etmiştir. Bazen "Ya Aişe!" veya "Ya Ali!" şeklinde özel isimleri zikrederek hitap

[91] İbrâhîm Bedevî, *Fennü'l-ḫitâbe* (b.y.: Dâru'l-Kavli's-Sâbit, 2008), 85.
[92] Ali Cevâd, *el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-ʿArab ḳable'l-İslâm* (Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2001), 16/405.
[93] Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu* (İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi - KURAMER, 2020), 194.
[94] el-Ankebût 29/48.

ederken bazen de umum ifade eden "Ey insanlar!" "Ey Allah'ın kulları!" gibi hitapları kullanmıştır.[95]

Özetle, Hz. Peygamber'in hutbelerinin muhataplarını sıkmayan, onları incitmeyen, kaba ve kırıcı olmayan ve gerektiğinde özel olarak bazı isim ve durumlara dikkat çeken bir tarzda olduğunu söylemek mümkündür.

1.4.1. Cuma Hutbeleri

Allah'ın Resûlü ashâbına, cuma, bayram, umre ve hac vakitleri olmak üzere farklı zaman dilimlerinde hitap etmiştir. Bu mezkûr vakitlerden cuma günlerinin daha çok olması hasebiyle Resûlullah'ın hutbelerinin büyük çoğunluğunun cuma hutbelerinden oluştuğunu görmekteyiz. Zira her hafta cuma namazı kılınmakta ve hutbe irad edilmektedir.

İslâm'dan önce câhiliye döneminde cuma gününe özgü bir Cuma uygulaması ve anlayışı yoktu ve Cuma gününün ismi de "Cuma" değildi. Araplar İslâm'dan önce Cuma gününe "'ûrube günü" derlerdi. Cuma gününe "Cuma" ismi, Müslümanların o gün namaz kılmak için toplanmalarından dolayı verilmiştir.[96]

Allah'ın Resûlü Cuma hutbesine Allah'a hamd ve övgüyle başlardı. Bundan sonra, bugünkü cuma hutbelerinde okunan "Nefsimizin şerrinden Allah'a sığınır, O'ndan yardım diler, amellerimizin şerrinden O'na sığınırız. Allah kime hidâyet verirse onu saptıracak yoktur. Kimi de saptırırsa onu hidâyete erdirecek yoktur." duasını okur, ardından da kelime-i şehadet getirirdi. Yani bugünkü hutbelerimiz Resûlullah'ın sünnetine muvafıktır. Ayrıca İbn Hişâm'ın naklettiğine göre Resûlullah ilk hutbesini selam vererek bitirmiştir.[97]

Hamd ve şehadetten sonra Hz. Peygamber gerekli gördüğü konulardan bahsederdi. İnsanlara nasihatte bulunur, Allah'ı hatırlatır, O'nun vahdaniyetinden bahseder ve Allah'a karşı takvalı olmaya teşvik ederdi. Hutbelerinde mutlaka

---

[95] Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 28.

[96] Zeynüddîn b. Ahmed b. Ahmed b. Abdüllâtif ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), 3/4; Nevevî, *el-Minhâc*, 6/147.

[97] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/342, 343.

Kur'an'dan bazı âyetler okurdu.[98] Sonra kısa bir müddet oturur ve tekrar kalkıp "ikinci hutbe" denilen kısmı da tamamlardı. Hz. Peygamber'in "Bugün size şu konuyu anlatacığım" şeklinde hutbenin başında konuyu takdim ettiği bilinmemektedir. Bununla beraber "Büyük günahların en büyüğünü size haber vereyim mi?" gibi takdimleri olmuştur.[99] Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber ilk cuma hutbesinin birinci kısmını "ve's-selamüaleyküm ve rahmetüllahi ve berakatühü" sözleriyle, ikinci kısmını ise sadece "ve's-selamüaleyküm" sözleriyle tamamlamıştır.[100] Ancak her hutbesini ve her konuşmasını da bu şekilde bitirdiği söylenemez.

Allah Resûlü, hicretten sonra Medine'de 10 yıl yaşamıştır. Bu süre yaklaşık 520 hafta demektir. Hz. Peygamber'in, seferlerde geçtiği için Cuma namazı kılamadığı haftalar bir yana bırakılırsa 400 civarında cuma hutbesi irâd ettiği söylenebilir. Bu hutbelerin pek çoğu "cuma hutbesi" kaydıyla bize kadar intikal etmiş değildir. İntikal eden hutbeler de tam bir metin olmaktan ziyade o metinlerde geçen parçalar, paragraflar veya cümleler halindedir. Cuma namazının bir parçası olarak aynı zamanda bir ibadet de olan bu hutbeler toplumun ortak dertlerinin her hafta dile getirmesi bakımından eğitim ve öğretim yönüyle de önemli bir işleve sahip olmuştur.[101]

Resûlullah'ın meâlen verdiğimiz aşağıdaki ilk hutbesi, üslup ve içerik olarak bu tür hutbeleri hakkında fikir verecek mahiyettedir. İbn Hişâm'ın *Siret*'inde rivâyet edildiğine göre Resûlullah ilk cuma hutbesinde insanlara şöyle seslenmiştir:

> "Ey insanlar! Kendinizi kurtaracak amelleri takdim etmeye bakın. Biliniz ki sizin her biriniz ölecek ve sürüsünü (sorumlu olduğu her şeyi) çobansız bırakacaktır. Sonra kıyamet günü Rabbi, kendisine, aracısız olarak, arada hiçbir engel olmaksızın şöyle diyecektir: 'Benim resûlüm sana gelip tebliğ etmedi mi? Ben sana mal verip ihsanda bulunmadım mı? Kendin için neler yaptın?' Bunun üzerine o kul sağa sola bakacak ama bir şey göremeyecek. Sonra önüne bakacak, cehennemden başka bir şey göremeyecektir. O halde kimin gücü yetiyorsa bir hurmanın yarısı ile bile olsa sadaka vermek suretiyle

[98] Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân İbn Receb, *Fetḥu'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (el-Medînetü'n-Nebeviyye: Mektebetü'l-Gurebâ el-Eseriyye, 1996), 8/263-268.
[99] Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 309.
[100] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/342, 343.
[101] Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 311.

kendini ateşten korumaya çalışsın. Her kim o kadarını da bulamazsa güzel söz söylesin. Çünkü orada iyiliğe on misliyle karşılık verilir, ta yedi yüz misline kadar da artırılabilir. Ve's-selamüaleyküm ve rahmetüllahi ve berekâtüh."[102]

Görüldüğü üzere bu hutbede Hz. Peygamber insanlara, ahiretten ve ahirette verecekleri hesaptan bahsetmiş, insanların az çok demeden sadaka vermek suretiyle hazırlık yapmaları gerektiğini açık ve anlaşılır bir üslupla hatırlatmıştır.

1.4.2. Bayram Hutbeleri

Ramazan ve Kurban Bayramı günlerinde Hz. Peygamber, Medine'nin dışında bir yerde (musallada) bayram namazlarını kıldırmış ve namazdan sonra birer hutbe irâd etmiştir. Medine dışında kılmasının sebebi mescidin namaz kılanlara dar gelmesinden dolayıdır. Mescitte yer olduğunda namazları mescitte kılmak elbette daha efdaldir.[103] Mescitteyken hurma kütüğüne dayanarak veya minbere çıkarak hutbe veren Resûlullah, bayram hutbelerinde ise bineğinin üzerinde hutbe vermiştir. Ayakta olduğu halde konuştuğu da olmuştur. Bayram hutbelerini dinleme konusunda ise cemaati serbest bırakmıştır. Resûlullah bayram namazını kıldırdıktan sonra cemaatine şöyle demiştir: "Biz hutbe okuyacağız. Hutbe için oturmak isteyen otursun, gitmek isteyen gitsin."[104] Allah Resûlü'nün Cuma hutbeleri ile bayram hutbelerinde farklı bir tutum sergilediği görülmektedir. Nitekim o, Müslümanların Cuma hutbelerini dinlemesini özellikle istemiş, buna karşın bayram hutbelerini dinleyip dinlememe hususunda onları muhayyer bırakmıştır.

1.4.3. Umre Hutbeleri

"Umre" kelimesi Kur'an'da aynı âyet içinde iki defa geçmektedir.[105] Sözlükte "ziyaret, Kâbe ziyareti ve imar" anlamlarına gelen umre, fıkıh terimi olarak ise "ihrama girerek Kâbe'yi tavaf edip Safâ ile Merve arasında sa'y yapmayı" ifade

[102] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/343.
[103] Nevevî, *el-Minhâc*, 2 (6) /202.
[104] Süleymân b. el-Aş'eş el-Ezrî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Davûd* (Beyrut: Müessetü er-Risâle Nâşirûn, 2015), "Salât", 252 (No. 1155); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2019), "İkâme", 159 (No. 1290); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2019), "Salâtü'l-'İdeyn" , 15 (No. 1571); Kazancı, *Peygamberimizin Hitâbeti*, 312.
[105] Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/196; Âyet meâllerinde farklı anlamlara ve tercümelere sebebiyet vermemek için çalışmada Türkiye Diyanet Vakfı Meâli esas alınacaktır.

etmektedir.[106] Hz. Peygamber hayatında toplamda dört defa umre yapmıştır. Bu umrelerinin ilki hicretin 6. yılında, ikincisi 7. yılında, üçüncüsü 8. yılında, sonuncusu ise Vedâ Haccı ile beraber 10. yılında yaptığı umresidir.[107] Allah Resûlü bütün umrelerine ihrama Zilkâde ayında girmiştir. Zilkâde ayında ihrama girmesinin özel bir anlamı vardır. Zira câhiliye döneminde Zilkâde ayında umre yapmak günah sayılıyordu. Resûlullah bu ayda ihrama girmekle câhiliyeye muhalefet etmiş ve bir nevi, bundan sonra câhiliyeye ait anlayışların artık hükümsüz olduğunu beyan etmiştir.[108]

Resûlullah'ın umrede verdiği hutbeye örnek olarak Ahmed b. Hanbel'in rivâyet ettiği şu kısa hadis örnek gösterilebilir: Süleym b. Âmir'den, onun da Ebû Ümâme'den rivayet ettiğine göre, o dedi ki: Ben Vedâ Haccı'nda Resûlullah'ı hitâb ederken söylediğini duydum, şöyle diyordu: "Rabbiniz olan Allah'a karşı takvalı olun, beş vakit namazınızı kılın, orucunuzu tutun, mallarınızın zekâtını verin, yöneticinize itaat edin ki cennete giresiniz."[109]

1.4.4. Hac Hutbeleri

"Hac;" sözlükte "kast etmek, gelmek" anlamına gelir.[110] Istılahî manası ise; "özel şartlar dâhilinde, özel vakitte ve özel sıfatlarla Allah'ın evi Kâbe'yi kastetmek."[111] demektir.

---

[106] Mehmet Boynukalın, "Umre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/150-153.

[107] Nevevî, *el-Minhâc*, 3/250, 251.

[108] Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), 8/247.

[109] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), "Sefer", 43 (No. 620); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Hanbel, *el-Müsned* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 36/593 (No. 22258); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmiʿu'l-muṣannef fî beyâni şuʿabi'l-îmân* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 9/461 (No. 6967).

[110] Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrût: Dâru Sâdır, H 1414), 2/226 Faslu'l-ha; h-c-c maddesi; Faslu'l-hâ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yaʻkūb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2005), 183.

[111] Ali b. Muhammed b. eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü'l-ta'rîfât* (Beyrût-Lübnan: Darü'n-Nefâis,2012), 145.

Hz. Peygamber hayatında ikisi hicretten önce, biri de hicretten sonra olmak üzere toplamda üç defa hac yapmıştır.[112] Resûlullah'ın hicretten önce birden fazla hac yaptığına dair İslâm âlimlerinin beyanları da vardır.[113]

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hicretin 10. yılında yaptığı son haccına "Vedâ Haccı" denilmektedir. Böyle denilmesinin sebebi insanlara bu hacda veda etmesidir. Zira o bu hacdan ve bu seneden sonra bir daha hacda insanlarla görüşmemiştir. Allah Resûlü'nün bu son haccına "Haccetü'l-İslâm" da denilmiştir. Böyle denilmesinin sebebi ise hac farz olduktan sonra Medine'den çıkarak yaptığı ilk haccı olmasıdır. Resûlullah'ın bu son haccına verilen bir başka isim de "Haccetü'l-Bâliğa'dır." Çünkü Resûlullah bu haccında hem sözlü/kavlî hem de fiilî olarak hac menâsikini, ibadetini insanlara tebliğ etmiştir. Bu haccın diğer bir ismi ise "Haccetü'l-Kemâl" şeklindedir. Çünkü âyet-i kerimenin ifadesiyle[114] "Allah bu dini böylece kemale erdirmiş" oldu. Tüm bu isimler arasında en meşhur ismi şüphesiz "Haccetü'l-Vedâ'dır."[115] Biz de çalışmamızın başlığını "Vedâ Hutbesi" olarak seçtik. Zira Hz. Peygamber'in bu son haccı, "Vedâ Haccı" olarak en meşhur olmuştur. Dolayısıyla Vedâ Haccı'ndaki hutbesine "Vedâ Hutbesi" demek daha uygundur.

1.4.5. Vedâ Hutbesi ve Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Günümüzde Vedâ Hutbesi adıyla bilinen metin bir bütün olarak kaynaklarda geçmemektedir. Hatta Vedâ Hutbesi, sadece Arafat'ta irâd edildiği yaygın kabul görmüş olmakla birlikte; bu uzun metin Arafât,[116] Minâ[117] ve Müzdelife'de[118] olmak

---

[112] Nevevî, *el-Minhâc*, 3/251.

[113] Muhammed Zekeriyyâ el-Kandehlevî, *Ḥaccetü'l-vedâʿ ve cüzʾü ʿumrâti'n-nebî* (Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 2013), 63, 64.

[114] Mâide 5/3; Meâlen şöyledir: "*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim*."

[115] Kandehlevî, *Ḥaccetü'l-vedâʿ*, 238.

[116] Ebû Muhammed Ali b. Saîd el-Endelüsî İbn Hazm, *Hüccetü'l-vedâʿ* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 40; Kandehlevî, *Ḥaccetü'l-vedâʿ*, 183; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ʿArabiyye, 1997), 2/166; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî İbn Kayyım, *Zâdü'l-meʿâd fî hedyi ḫayri'l-ʿibâd* (Kuveyt: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/215.

[117] İbn Hazm, *Hüccetü'l-vedâʿ*, 44; İbn Kayyım, *Zâdü'l-meʿâd fî hedyi ḫayri'l-ʿibâd*, 2/237; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988), 5/213; Kandehlevî, *Ḥaccetü'l-vedâʿ*, 284.

[118] Murat Gökalp, *İlk Dönem Hadis ve İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 33; Bünyamin Erul, "Vedâ Hutbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi - DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012).

üzere farklı zaman ve mekânlarda irâd edilen hutbelerden oluşmuş bir metindir. Bu farklı zaman ve mekânlarda irâd edilen hutbeler daha sonra birleştirilerek günümüzdeki uzun metin halini almıştır.[119] Vedâ Hutbesi İslâmî kaynaklarda farklı sened ve rivâyetlerle yer almaktadır. Hadis, tarih ve tefsir kaynaklarını taradığımızda beş ayrı senedle bize kadar gelen yedi ayrı metinle karşılaştık. Aynı senedle gelen rivâyetlerde kayda değer bir farklılık bulunmazken farklı senedlerle gelen rivâyetlerde farklı anlam taşıyan ifadelere rastlanmaktadır. Aynı manaları taşıyan rivâyetlerden bizim tespitimize göre mana olarak kapsayıcı olanını çalışmamızda esas alıp, diğer rivâyetleri de ekleyerek bütün hutbeleri kapsayan bir metin üzerinde çalıştık.

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Vedâ Hutbesi'yle ilgili siyer ve hadis kitaplarını gözden geçirdikten sonra en kapsamlı rivâyetin İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) es-Sîretü'n-nebeviyye adlı eserinde olduğunu gördük. Bu sebeple çalışmamızda İbn Hişâm'ın rivâyetini esas aldık. Bununla beraber İbn Hişâm'da olmayıp farklı kaynaklarda geçen rivâyetleri de tek tek tespit edip kaynağını gösterdik. Farklı rivâyetlerin metnini tespit edip çalışmamıza aldığımız müellifler arasında sırasıyla Buhârî (ö. 256/869), Müslim (ö. 261/874), Ebû Davûd (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/886), Nesâî (ö. 303/915) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi Kütüb-i Tis'a müellifleri yer almaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere Vedâ Haccı ve hutbesiyle ilgili rivâyetler sadece bu saydıklarımızla sınırlı değildir. Benzer manaları taşıyan başka rivâyetleri diğer hadis, tarih ve tefsir kitaplarında da bulmak mümkündür. Bizim ele aldığımız rivâyetler Resûlullah'ın Vedâ Haccı'nda ve Vedâ Hutbesi'nde umûmî nasihat babında ilka ettiği konuları ihtiva eden rivâyetlerdir. Bu rivâyetler görüldüğü üzere İslâm ümmeti tarafından muteber kabul edilen Kütüb-i Tis'a'da yer alan rivâyetlerdir. Her bir rivâyet birden çok kaynakta bulunmaktadır. Dolayısıyla bu rivâytelerin sağlamlığı ve güvenirliği hususunda şüphe yoktur denilebilir.

[119] Adem Apak, *Ana Hatlarıyla Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 13; Bundan sonra çalışmamız boyunca bir araya getirilerek oluşturulan bu metin "Vedâ Hutbesi" olarak zikredilecektir.

1.4.6. Vedâ Hutbesi'nin Metni

"Ey insanlar! Sözümü iyi dinleyiniz. Bu mekânda bu yıldan sonra sizinle bir daha görüşecek miyim, görüşmeyecek miyim! Bilmiyorum?

Ey insanlar! Bu ay hangi aydır biliyor musunuz?" İnsanlar, "Haram ayıdır (dediler)." "Ey insanlar! Bu hangi şehirdir biliyor musunuz?" İnsanlar, "Haram beldedir (dediler)." "Bugün hangi gündür biliyor musunuz?" İnsanlar, "Hacc-ı Ekber günüdür (dediler)."

Resûlullah, "Kesinlikle sizin kanlarınız, mallarınız ve namuslarınız[120] bu ayın haramlığı gibi, bu şehrin haramlığı gibi, bugünün haramlığı gibi Rabbinizle buluşuncaya dek bir başkasına haramdır. Muhakkak ki sizler Rabbinizle buluşacaksınız ve size amellerinizden soracaktır. Bunu size haber verdim. Kimin yanında emanet varsa onu sahibine teslim etsin.

Her türlü faiz kaldırılmıştır. Mallarınızın ancak sermayesi sizindir. Zulmetmeyiniz, zulme de uğramayınız. Allah'ın kesin hükmüdür, faiz yoktur. Abbâs b. Abdülmuttalib'in faizinin tümü kaldırılmıştır.

Câhiliye dönemindeki her kan davası kaldırılmıştır. İlk kaldırdığım kan davası, Rabî'e b. Hâris b. Abdülmuttalib'in kan davasıdır. O, Benî Leys'in yanında bir süt çocuğu idi. Onu Hüzeyl adlı kişi öldürdü. [121] İşte bu, câhiliyedeki kan davalarından kaldırmaya başladığım ilk kan davasıdır."

Daha sonra Hz. Peygamber hutbesine şöyle devam etti:

"Ey insanlar! Şüphesiz ki bu topraklarınızda şeytan kendisine tapılmaktan ebedî olarak ümidini kesmiştir. Ancak bunun dışında amel olarak küçümsediğiniz şeylerde kendisine itaat olursa, ona da razı olur. Dininize dikkat edin![122]

---

[120] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmiʿu'l-müsnedü'ş-şaḥîḥu'l-muḫtasar min umûri Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2017), "İlim", 9 (No. 67); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmiʿu'ş-ṣaḥîḥ* (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Kasas", 30; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2019), "Menâsik", 76 (No. 3055). "Namuslarınız" ifadesi İbn Hişâm'da olmayıp Buhârî, Müslim ve İbn Mâce'de geçmektedir.

[121] Süleymân b. el-Eş'as el-Ezrî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Davûd* (Beyrut: Müessetü er-Risâle Nâşirûn, 2015), "Büyû'", 5 (No. 3334); Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* "Tefsîrü'l-Kur'an", 10 (No. 3341); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Menâsik", 8 (No. 4075); İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, "Menâsik", 76 (No. 3055).

[122] İbn Mâce, "Menâsik", 76 (No. 3055).

Ey insanlar! Haram ayları ertelemek, sadece kâfirlikte ileri gitmektir. Çünkü onunla, kâfir olanlar saptırılır. Allah'ın haram kıldığının sayısını bozmak ve O'nun haram kıldığını helal kılmak için -haram ayı- bir yıl helal, bir yıl haram sayarlar. Böylece onların kötü işleri kendilerine güzel gösterilmiştir. Allah kâfirler topluluğunu hidâyete erdirmez. Zaman, Allah'ın yeryüzünü ve gökyüzünü yarattığı şekline dönmüştür. Allah'ın yanında ayların sayısı on ikidir. O aylardan dördü haram aylardır. Üçü peş peşedir, (diğeri) Cemâziyelâhir ile Şa'ban arasındaki Recep ayıdır.

Ey insanlar! Sizin, kadınlarınız üzerinde hakkınız vardır. Onların da sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız, istemediğiniz, hoş görmediğiniz kimseleri yataklarınıza almamalarıdır. Ve onların açıkça uygunsuz bir davranışta bulunmamaları gerekir. Eğer uygunsuz davranışta bulunurlarsa Allah size, onları yataklarınızdan uzaklaştırmaya, şiddetli olmayacak şekilde dövmeye izin vermiştir. Şâyet kötü davranışları yapmazlarsa, onların rızkı ve giyimi bilinen şekilde size aittir. Kadınlar konusunda vasiyetimdir. Onlar sizin yanınızda esir gibidir, kendi nefislerine sahip değillerdir. Sizler onları Allah'ın emaneti olarak aldınız ve onların namusunu Allah'ın izniyle helal edindiniz.

Ey insanlar, söylediklerimi düşününüz! Ben tebliğ ettim. Size iki şey bıraktım; onlara sımsıkı bağlandığınız sürece asla dalâlete düşmezsiniz. Bunlar, Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünnetidir.[123]

Ey insanlar! Sözümü dinleyiniz ve onu düşününüz! Kesinlikle biliniz ki Müslüman Müslümanın kardeşidir ve Müslümanlar kardeştir. Bir kimseye, kardeşi tarafından kendisine gönül rızasıyla verilmediği sürece kardeşinin malı helal değildir. Kendi nefsinize zulmetmeyiniz. Benden sonra birbirinin boynunu vuran kâfirler gibi olmayınız.[124] Allah'ım, tebliğ ettim mi?" İnsanlar, "Evet." dediler. Resûlullah, "Ya Rabbi, şahit ol!" dedi.

"Ey insanlar! Şunu biliniz ki Rabbiniz birdir, babanız da birdir. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap olana; kırmızı tenlinin siyah tenliye,

[123] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭaʾ* (Ebû Zabî: Müessesetü Zâyd b. Sultân Âlu Nehyân li'l-'A'mâl el-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 2004), "Kader", 3.

[124] Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, "İlim", 43 (No. 121); Müslim, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, "İmân", 118; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Fiten", 27 (No. 2339); Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, "Muhârebe", 29 (No. 4131); Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Davûd*, 1/"Sünne", 16 (No. 4686); Hanbel, *el-Müsned*, 9/411 (No. 5578); Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 13/268 (No. 5940); İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, "Fiten", 5 (No. 3942).

siyah tenlinin kırmızı tenliye hiçbir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir.[125] İnsanların hepsi Âdem'dendir, Âdem ise topraktandır."[126]

Ey insanlar! Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Vârise vasiyet caiz değildir. Çocuk, doğduğu yatağa aittir. Zinacıya taş vardır. Her kim ki babasından başkasına veya sahibinden başkasına nispet iddiasında bulunursa Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların laneti onun üzerinedir. Allah onun ne bir iyiliğini ne de adaletini kabul eder."[127]

[125] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/474 (No. 23489).
[126] Ebû Dâvûd, "Edeb", 119 (No. 5116); Tirmizî, "Menâkıb", 148 (No. 4299); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,*14/349 (No. 8735).
[127] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/462, 463.

İKİNCİ BÖLÜM

VEDÂ HUTBESİ'NDE VERİLEN MESAJLAR

Bu bölüm "Vedâ Hutbesi'nin Kur'ânî Temelleri" adlı çalışmamızın asıl bölümünü teşkil etmektedir. Bu bölümde Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde vermiş olduğu mesajlar, konularına göre tasnif edilerek ve Kur'an'dan bu mesajların temelleri olan âyetlere, bu mesajları destekleyen hadislere ve âlimlerin bu konudaki görüşlerine başvurularak işlenecektir.

2.1. Vedâ Hutbesi'nde Sosyal Hayata İlişkin Mesajlar

Allah, risâlet görevini kime vereceğini en iyi bilendir.[128] Kendisine vahiy indireceği topluma yabancı, örf ve âdetlerinden habersiz, o coğrafyayı bilmeyen birini peygamber olarak göndermez. Allah, gönderileceği toplumu tanıyan, topluma nasıl ve ne şekilde davranması gerektiğini bilen birini peygamber olarak seçer. Hz. Peygamber de Mekke'de doğup yetişmiş; çocukluğu, gençliği ve evliliği bu şehirde geçmiştir. Hicret hadisesiyle Medine'ye göç etmiştir. Mekke ve Medine'de yaşamış olması hasebiyle Kur'an'ın ifadesiyle "Ümmü'l-Kurâ"nın[129] çevresindeki[130] Arap toplumunu yakından tanıyordu. Bu durum Allah Resûlü'nün, içinde doğup büyüdüğü Mekke, Medine ve Tâif toplumunun özelliklerini öğrenmesi ve burada yaşayan insanları ve toplumu daha iyi gözlemlemesi fırsatını tanımıştır. Hz. Muhammed (s.a.s.), kendi dönemindeki, günümüz sosyolojisinde "evren" diye tanımlanan cemiyeti çok yakından tanıyordu. İçinde yaşadığı cemiyetin sorunlarına ilgisiz kalmıyor,[131] kendisine iletilen toplumsal problemlere çözümler sunuyordu. Bu çözümler, nübüvvetten önce kendi içtihadıyla olurken nübüvvetle görevlendirildikten sonra ise bazen kendi içtihadı bazen de vahiyle olmaktaydı.[132] Elbette Hz. Muhammed'in

---

[128] el-En'âm 6/124.

[129] Mekke şehri İslâm dünyasının manevî merkezidir. Onun çevresi de bütün dünyadır. Hz. Muhammed (s.a.s.) de bütün insanlığa hitap etmektedir. Bu yüzden âyette Mekke şehrine "şehirlerin anası" manasın gelen "Ümmü'l-kurâ" denilmiştir. Bk. Karaman v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 138.

[130] el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7;

[131] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/98, Bir örnek olarak Resûlullah'ın "Hılfu'l-Füdûl" olayına katılması zikredilebilir.

[132] Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014), 211. Vahiyle çözüm üretimine örnek olarak Mücâdile sûresinin sebeb-i nüzûlü zikredilebilir.

(s.a.s.) içtihadı da vahiy kontrolündeydi.[133] Sosyolojik bir araştırmanın en yaygın tekniği, bilindiği üzere gözlemdir. Gözlem tekniğinde araştırmacı, insan davranışlarını dikkatlice gözlemler.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki araştırmaya konu olan toplumun içinde yaşamış olmak daha sağlıklı sonuçlara götürecektir. Örnek verecek olursak Almanya'da yaşayan Türklerin sorunlarının Almanya'da yaşayan bir sosyolog tarafından incelenmesi, Türkiye'de yaşayan bir sosyoloğun araştırmasına nispetle daha gerçekçi ve sağlıklı sonuçlar verir.[134] Bu sosyolojik kuraldan anlaşılmaktadır ki Resûlullah'ın Mekke'de doğup yetişmesi, hicretten sonra da Medine halkıyla tanışma fırsatını yakalaması onun bu toplumun problemlerini çözmesinde kendisine birtakım avantajlar sağlamıştır. Çünkü Peygamber Efendimiz o toplumun bir ferdiydi. Allah'a isyan olmadığı sürece beşerî ilişkilerde onlar gibi davranıyordu. O diğer insanlar gibi gerektiğinde ev işlerini yapıyor, hayvan güdüyor ve ticaretle uğraşıyordu. Kısacası o, Peygamber olarak gönderildiği toplumu gayet iyi tanımaktaydı. Bunun ise gelen vahiyle problemleri çözmesinde ona bir nebze de olsa kolaylık sağladığı söylenebilir.

Toplumlarda sadaka, infak ve benzeri ibadetler bireysel olarak yapılırken bazı ibadetler ise toplumsal olarak yapılmaktadır. Bu toplumsal davranışların yine toplumsal, yani tüm toplumu ilgilendiren ve etkileyen olumlu veya olumsuz sonuçları olmaktadır. İslâm'da emanetler, cinâyetler, güven, ahlakî davranışlar, zulüm ve adalet bu tür toplumsal davranışlardandır. İşte Hz. Peygamber, yüz binlere seslendiği Vedâ Hutbesi'nde tüm toplumu ilgilendiren bu tür davranışlara dikkat çekmiştir. Şimdi son Peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Vedâ Hutbesi'nde sosyal hayata dair verdiği mesajların tek tek tahliline geçebiliriz.

2.1.1. Emanetlerin Ehline Teslim Edilmesi Hususu

Vedâ Hutbesi'nde Hz. Peygamber emanetlerle ilgili olarak şöyle buyurmuştur: "Kimin yanında emanet varsa onu sahibine teslim etsin."[135]

Vedâ Hutbesi'nde Hz. Peygamber'in insanların dikkatlerini celbettiği konulardan biri emanetler konusudur. Allah Resûlü bi'setten önce de emanet ve

[133] en-Necm 53/3-5.
[134] Vejdi Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 23.
[135] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/462.

güvenilirlik hususunda çok hassastı. Bu yüzden kendisine, henüz vahiy inmeden önce de "el-Emîn" ve "Muhammedü'l-Emîn" denilmekteydi.[136] Nitekim Allah'ın elçilerinin en önemli vasıflarından biri de güvenilir olmalarıdır.[137]

Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde değindiği emanet konusu Kur'an'da da geçmektedir. Bizim tespit ettiğimiz kadarıyla "emanet" kelimesi Kur'an'da altı âyette geçmektedir.[138] Bu âyetlerde kendisine emanet bırakılan kimsenin, Allah'a ve Resûlü'ne karşı herhangi bir Müslümana ihanet etmemesi,[139] Allah'tan korkup emanete sahip çıkması[140] ve onu mutlaka ehline teslim etmesi[141] vurgulanmakta, İslâm daveti bir emanet olarak isimlendirilmekte[142] ve "emanete riâyet" müminlerin önemli bir vasfı[143] olarak zikredilmektedir. Bu âyetlerin hepsinin tefsirine bu kısa çalışmamızda yer veremeyeceğimiz için bu âyetlerden, diğerlerini de kapsayan Nisâ sûresinin 58. âyeti ile Müminûn sûresinin 8. âyetinin tefsirini ele almakla iktifa edeceğiz.

Nisâ sûresindeki *"Allah size emanetleri ehline vermenizi emrediyor."*[144] âyetinin sebeb-i nüzûlüne bakıldığında farklı hadiselerin zikredildiği görülmektedir. Bu nüzûl sebepleri arasından Taberî'nin de tercih ettiği[145] en makul görüş, Müslümanların arasında adaletle hükmedecek, onların emanetlerine riâyet edecek, onların hak ve hukuklarını koruyacak yöneticilerin seçilmesiyle ilgili olan görüştür. Âyetin devamındaki *"İnsanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmedin."*[146] İfadesi bu görüşü desteklemektedir. İbn Kesîr ise Taberî'den farklı bir tercihte bulunmaktadır. Onun tercih ettiği sebeb-i nüzûl rivâyeti, âyetin, Kâbe'nin anahtarlarının kime emanet edileceği hakkında inmiş olduğuna dair görüştür. Bununla

---

[136] Rağıb es-Sercânî (ed.), *el-Mevsû'atü'l-müyessere fi't-târîhi'l-İslâmî* (Mısır: Müessesetü İkra', 2014), 1/13.
[137] Âl-i İmrân 3/61; Yûsuf 12/54; eş-Şûrâ 42/107, 125, 149, 162, 173.
[138] el-Bakara 2/283; en-Nisâ 4/58; el-Enfâl 8/27; el-Müminûn 23/8; el-Me'âric 70/32; el-Ahzâb 33/72.
[139] el-Enfâl 8/27. Meâlen şöyledir: "*Ey iman edenler! Allah'a ve Peygamber'e hainlik etmeyin; sonra bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz*."
[140] el-Bakara 2/283. Meâlen şöyledir: *"Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin ve bu hususta Allah'tan korksun."*
[141] en-Nisâ 4/58. Meâlen şöyledir: *"Allah size emanetleri mutlaka ehli olanlara vermenizi emreder."*
[142] el-Ahzâb 33/72. Meâlen şöyledir: *"Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar bunu yüklenmekten çekindiler."*
[143] el-Müminûn 23/8. Meâlen şöyledir: *"O müminler ki emanetlerine ve ahitlerine riâyet ederler."*
[144] en-Nisâ 4/58.
[145] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 4/148.
[146] en-Nisâ 4/58.

beraber İbn Kesîr ister bu sebeple ister başka bir sebeple inmiş olsun bu âyetin hükmünün genel olduğunu da ifade eder.[147]

Emanetlerle ilgili diğer bir âyet ise Müminûn sûresinin 8. âyetidir. Bu âyeti anlamak için de âyetin siyak ve sibakına bakmak gerekmektedir. Çünkü sûre, ilk âyetten onuncu âyete kadar müminlerin kurtuluşuna vesile olacak olan hasletleri saymaktadır. Müminûn sûresinin 8. âyetinde *"O müminler ki emanetlerine ve ahitlerine riâyet ederler"*[148] denilerek müminlerin iki önemli ve güzel hasleti birlikte zikredilmektedir.[149] Bu âyet hem maddî hem de manevî sorumluluğu olan tüm emanetleri korumayı, verilmiş olan bütün sözleri de yerine getirmeyi emretmektedir. Âyette geçen *"riâyet ederler"* manasına gelen "râ'ûn" ifadesi bir şeyi korumakla görevli olan kimseler manasındadır. Sürüyü tehlikeden koruyan çoban için de aynı kelime kullanılmaktadır.[150] Nasıl ki bir çoban, sürüsünü zararlı şeylerden ve telef olmaktan koruyorsa emanet sahibi olan kimse de aynı hassasiyetle emaneti korumalıdır. Onun zarar görmemesi için son derece dikkat etmelidir. Sahibine teslim edene kadar emaneti muhafaza etmelidir. Müslüman kişi aynı hassasiyeti, verdikleri sözleri yerine getirmede de göstermelidir. Emanetlere riâyet etmek ve verilen sözü tutmak toplumu daha güvenilir, daha sağlam bir yapıya kavuşturur. Bu iki haslete toplumda azami ölçüde dikkat edilmesi gerekmektedir.

Âyetlerin muhtevasından ve müfessirlerin yorumlarından şu sonuca varmak mümkündür: Müminler, yöneticilerini seçme ve emaneti ehline verme konusuna son derece özen göstermelidirler. Aynı şekilde toplumda güveni sarsacak ve emanete hıyanet anlamına gelecek her türlü sorumsuzluktan uzak durmalıdırlar. Emanete sahip çıkmayı kendine prensip edinen güvenli bir toplumu inşa etmek müminlerin asıl hedefleri olmalıdır.

Kur'an, Müminûn sûresinde müminlerin vasıflarından bahsederek onların emanetlere riâyet ettiğinden söz etmektedir. Kur'an şöyle demektedir: *"Yine onlar (o müminler) ki emanetlerine ve ahitlerine riâyet ederler."*[151] Bu sûrenin ilk âyetlerinde

---

[147] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 2/341.
[148] el-Müminûn 23/8.
[149] Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr* (Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 18/15.
[150] Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳāʾiḳu't-teʾvîl* (Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 2019), 2/460.
[151] el-Müminûn 23/8; el-Me'âric 70/32.

Allah Teâlâ müminlerin felah bulacağı sıfatlardan bahsetmektedir. Bu sıfatlar, onların imanlarındaki sadakatine işaret etmektedir. Kişinin, korunmasını istediği her söz, sır, haber ve görev bir emanettir. İnsanın yanında bırakılan her şey bir emanettir. Bir de emanetin daha genel bir anlamı vardır. Şöyle ki: Allah insanın yanında emanet olan hür bir irade vermiş ve bu iradesiyle gizli ve açık olan hiçbir işinde Allah'a isyan olan şeyleri tercih etmemesini istemiştir. Allah'a isyanı seçtiği halde cezasının olacağını da bildirmiştir. Aynı şekilde Allah'a itaat ettiğinde dünya ve ahirette sevaba nail olacağını da müjdelemiştir. O halde insanın yanında emanet hükmünde olan iradesini doğru ve Allah'ın istediği şekilde ve seçtiği işlerde kullanmak gerekmektedir, denilebilir. Aynı şekilde insanın uzuvlarının hepsi de insanın yanında emanettir. Bu organlar insana, kullanması ve onlardan faydalanması için verilmiştir. Allah'ın verdiği şartlara muhalif kullanan kimse emanete ihanet etmiş demektir.[152]

Kur'ân-ı Kerîm, emanetlere önem vermektedir. Ehl-i kitaptan olan Yahudilerden bahsederken onların emanete nasıl ihanet ettiğini anlatmaktadır. Kur'an şöyle buyurmaktadır: *"Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez. Bu da onların, 'Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur' demelerindendir. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar."*[153] Taberî bu âyeti şöyle tefsir etmektedir: Bu âyette Resûlullah'a, bir durum bildirilmektedir. Eğer ehl-i kitaptan olanlara meblağı büyük bir mal teslim edersen onlardan bir kısmı sana ihanet etmeyip malı tastamam geri verir. Başka bir kısım ehl-i kitap da vardır ki eğer sen onlara bir dinar kadar az bir mal emanet etsen, onda bile sana ihanet ederler. Sen onların başında durmadıkça veya geri istemedikçe malını geri vermezler.[154]

Allah Teâlâ burada müminleri ehl-i kitaptan olan Yahudilerin aldatmasına karşı uyarmaktadır. Zira onların içinde kendilerine az bir mal bile emanet edildiğinde onu geri vermeyen kimseler vardır. Ehl-i kitaptan olan Yahudilerin böyle davranmasının temelinde, onların "Ümmîlerin (yani Arapların) mallarını yemede herhangi bir beis

---

[152] Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür ve deḳāikut-tedebbür tefsîrün tedebbüriyyün li'l-Ḳur'ân'il-Kerîm bi ḥesebi tertibi'n-nüzûl vifḳa menheci Kitābi "Ḳavāʿidu'tedebbüri'l-emṯel li-Kitābillāhi ʿAzze ve Celle* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2012), 14/421.

[153] Âl-i İmrân 3/75.

[154] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 6/519.

yoktur" inancı/anlayışı yatmaktadır.[155] Onların anlayışına göre, kendilerinden, sadece Yahudilerle olan ilişkilerinde adaletli olunması isteniyordu. Yahudi olmayan birinin mülkünü gasp etmede bir beis görülmüyordu. Zira onların dinî sistemi ve anlayışı İsrail oğullarından olanlarla İsrail oğullarından olmayanlara farklı davranmaya müsaade edecek bir şekildeydi. Onların ahlakî değerleri böyle bir ayırıma müsaade ediyordu. Onlara göre, "İsrâilî olmayanların zaaflarından yararlanın" temel kuralı geçerlidir.[156]

Kur'an'da emanetlerin önemine değinen en belirgin âyetlerin başında Nisâ sûresinin 58. âyet gelmektedir. Bu âyette Kur'an şöyle buyurmaktadır: *"Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür."*[157] Bu âyette işaret edilen emaneti ehline verme hususu bütün insanlar için geçerli bir kuraldır. Yöneticiler insanlar arasında malların adaletli dağıtılmasında, adaletsizliği ve zorbalığı gidermede emîn kimseler olmalıdırlar. Bir görev verdiklerinde de işi ehline teslim etmelidirler. Yöneticiler dışındaki insanlar da emanetleri koruma konusunda azami derecede dikkatli olmalıdırlar. "Emanet" denilince akla sadece makam-mevki veya dünyalık getirisi olan şeyler gelmemelidir. Allah'ın, kullarından, kulluk gereği yerin getirmesini istediği namaz, zekât, hac ve diğer ibadetlerin tümü de Allah'ın emanetleridir.[158] Bunlar vakti zamanında usulünce eda edilmediği takdirde emanete ihanet edilmiş olmaktadır.

Kişinin dünyada bakmakla yükümlü olduğu kimseler de emanet hükmündedir. Allah kişiye neyi emanet etmişse kişi o emanete dikkat etmelidir. Örneğin insanın eşi kendisine emanettir, o emanetin hakkı yerine getirilmelidir. Çocuklar ve onların eğitimi, boş zaman, sağlıklı beden ve bedenin bütün uzuvları da emanettir.[159] Emanetin sahibi Allah bu emanetler hakkında nasıl davranılması gerektiğini de bildirmiştir. O'nun öğrettiği ve istediği şekilde bu emanetleri kullanma mecburiyeti

[155] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 2/61.
[156] Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, ed. Ali Bulaç, çev. Muhammed Han Kayani v.dğr. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1987), 1/238.
[157] en-Nisâ 4/58.
[158] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 6/424.
[159] Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/367.

vardır.[160] Aksi takdirde emanete ihanet söz konusu olur ki onun da hem dünyevî hem de uhrevî sorumluluğu bulunmaktadır.

Vedâ Hutbesi'nde dikkat çekilen emanetler ve onun zımnında olan ehliyet, insanların nazarında büyük önem arz etmektedir. Toplumların yapısında en büyük emanet, toplumu idare edenleri seçerken işi ehline vermektir. Allah'ın Kur'an'da açıkladığı bu kural, devlet başkanından mahalle bekçisine varıncaya kadar idarî sistemin her kademesinde yasama, yürütme ve yargı organlarında geçerliliğini ve tazeliğini hiçbir devirde kaybetmeyen ilâhî bir emirdir.[161] Emanete sahip çıkmak, devletin devamlılığının ve milletin millet olarak varlığının ana felsefesidir. Resûlullah Efendimiz hiçbir zaman kişileri rastgele iş başına getirmemiştir. Kişinin takvalı olmasının yanı sıra bir de kişinin ehliyet ve liyakat sahibi olup olmadığını da kontrol ediyordu. Nitekim Ebû Zer el-Gıffârî kendisinden görev istediğinde Hz. Peygamber, ona, "Ebû Zer! Doğrusu sen zayıfsın, görev ise bir emanettir ve herhalde kıyamet günü o rüsvalık ve pişmanlıktır. Bu emaneti hakkıyla alıp yürütenler müstesna"[162] diyerek görevlerin emanet olduğunu ve kıyâmet gününde herkesin, yanındaki emanetlerden sorguya çekileceğini vurgulamıştır. Hz. Ebû Zer örneğinde görüldüğü üzere Resûlullah herkesin emaneti yüklenecek yaratılışta olmadığını da bildirmiştir.[163]

İnsanın, Rabbine, kendine ve halka karşı olmak üzere üç tür emanet davranışı vardır. Rabbine karşı emanet davranışı, ahkâmlara ve ilâhî kanunların tatbikine riâyet etmesidir. Kendisine karşı emanet davranışı, dünyada kendisine en faydalı olanı tercih etmesi, şehvetten ve cehaletten kaynaklanan ve şahsına zararlı olan şeylere düşmemesidir. Halka karşı olan emanet davranışı ise onların hak ve hukuklarını gözetmesi, alışverişte aldatmamasıdır. Âlimlerin halkın dünya ve ahireti için faydalı olan amel ve itikadı anlatması, halkın da yöneticilere karşı ihanetten uzak durması, karı-kocanın, birbirine karşı sadakatli olmaları, ırzlarını muhafaza etmeleri ve çocuklarının terbiye ve eğitimlerine dikkat etmeleri bu türden bir emanettir.[164]

---

[160] Küçük, *Besâirü'l-Kur'an*, 3/77.
[161] H. Mehmet Soysaldı, "Vedâ Hutbesi'nde Evrensel İlkeler", *Hikmet Yurdu Düşünce- Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 11/21 (Haziran 2018), 75-93.
[162] Müslim, "İmâre", 16.
[163] Celâl Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1986), 3/1349.
[164] M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayınları, ts.), 3/24.

Mehmet Âkif de emanetin önemine dikkatleri çekmektedir. Âkif'e göre her ferdin ehliyetine göre vazife tayin edilmelidir. Toplumun selameti için emanete sahip çıkmak zaruridir. Akif şöyle demektedir: "Hiçbir zaman hatırdan çıkmamalıdır ki işleri ehline havale etmeyen; bütün muamelelerinde adaleti düsturî hareket tanımayan milletler için yaşama ihtimali yoktur. Evet, işe göre adam bulmalı; adama göre iş verilmelidir."[165] Akif'in yorumu gâyet yerinde bir yorumdur. Zira her adam her işi yapamadığı gibi her işi de her adam yapamaz. Bu sebeple işe göre adam, adama göre de iş verilmelidir. İş ne olursa olsun onu yapacak ehli de vardır. Yöneticiye düşen, onun ehlini araştırıp bulmaktır. Her iş için ehli de muhakkak yaratılmıştır. Onu bulup işi veya emaneti ona teslim etmek ise yöneticinin görevidir. Adam kayırmak suretiyle emaneti hak etmeyene vermek hiçbir surette doğru değildir. Diğer bir ifadeyle emanete ihanet ederek toplum aleyhine çalışılmamalıdır. Emaneti hak ehline teslim etmek hem fert açısında hem de toplumsal açıdan adalete en uygun olandır.

Emanete riâyet edilmediği zaman toplumdaki bireyler arasındaki güven ortadan kalkmaktadır. Bunun yerine rüşvet, adam kayırma, liyakat ehline değil de liyakatsiz kimselere görev vermek gibi toplumu, içten içe kemirip yok eden gayrı ahlakî davranışlar sarmış olmakta ve adaletsizlik, zulüm ve fesat gibi davranışlar toplumu yaşanılmaz bir toplum haline getirmektedir. İşin layık olana verilmesi, Allah'ın insanlardan yerine getirilmesini istediği bir ameldir. Şu düstur asla unutulmamalıdır: Esas olan, insana iş vermek değil, işe ehil insan bulmaktır. Böylece emanet ehline verilmiş olacağından toplum da huzura ve mutluluğa ulaşmış olacaktır.[166]

Hz. Peygamber bir hadisinde, "Bir iş, ehlinin dışındaki kimselere bırakıldığında kıyameti bekleyiniz"[167] buyurarak işi ehline vermenin ne derecede önemli olduğuna dikkat çekmiştir. İşi ehline vermemenin neticesinde toplumda öyle büyük sorunlar, problemler ve sıkıntılar meydana gelir ki bu, o toplum için bir nevi kıyamet kadar zor ve sıkıntılı zamanlar demektir. Dikkat edilmesi gereken husus, Kur'an'ın da emrettiği üzere sağlıklı, güvenilir ve daha erdemli bir toplum için

[165] Mehmed Âkif Ersoy, *Tefsîr Yazıları ve Vaazlar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 86, 87.
[166] Muhsin Demirci, *Kur'an'da Toplumsal Düzen* (İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.), 343-346.
[167] Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, Buhârî, "İlim",1 (No. 59); İbn Hibbân, *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 1/307 (No. 104).

emanetleri ehline teslim etmek gerektiğidir. Müslümanlar kendisine emanet edilen maddî ve manevî her şeye karşı güvenilir olmalıdırlar.[168] Emanetin ne kadar önemli olduğuna dikkatleri çekmek için Resûlullah, Vedâ Hutbesi'nde konuya değinmiş ve son kez, ümmetine, emanetlere sahip çıkmaları hususunda hatırlatmada bulunmuştur.

Hz. Peygamber emanetlerle ilgili bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: "Emâneti, onu sana emanet edene tastamam geri ver; sana hainlik edene hainlik etme!"[169] Alınan borç, vakti geldiğinde ödenmesi gereken bir emanettir. Söylenen bir sır, muhafaza edilmesi gereken bir emanettir. Alınan herhangi bir sorumluluk, yüklenen herhangi bir yükümlülük de emanettir ve yerine getirilmelidir. Hayatta her insanın başına gelebilecek ödünç alma, emanettir ve zarar vermeden sahibine teslim edilmelidir. Kamu mallarının, üstlenilen görevlerin ve mesleklerin hepsi birer emanet hükmündedir. Bunlara, emanetlere nasıl davranılıyorsa öyle davranılması gerekmektedir.

Bir başka hadisinde Resûlullah, "Emâneti olmayanın imânı da yoktur. Sözünde durmayanın da dini yoktur."[170] buyurmaktadır. Demek ki emanet bu derece büyük bir önem arz etmektedir. Öyle ki Hz. Peygamber emanete ihanet edenin imanına zarar geleceğini bildirmektedir.

Hz. Peygamber, Vedâ Hutbesi'nde üzerinde durduğu emanetin kaybolmasını kıyâmet alameti saymaktadır. İmâm Buhârî'nin rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber, "Emânet kaybedildiği zaman kıyâmeti bekleyin!" buyurmuştur. "Emânetin kaybı ne demektir ey Allah'ın Resûlü?" diye sorulunca da "İdâre, ehil olmayana verilince kıyâmeti bekle!" buyurmuştur.[171] Hadiste, insanlar arasında emanete vefa gösteren kalmadığında kıyameti bekleyin, denilmektedir. Emanetin kaybedilmesi ise emanet, ehli olmayana verildiğinde gerçekleşmektedir. Eğitimden anlamayan cahil bir insana eğitimi teslim etmek, zalim ve fâcir bir insana yönetimi

[168] Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 1/498.
[169] Ebû Dâvûd, "Büyûʿ", 81 (No. 3535); Tirmizî, "Büyûʿ" 38 (No. 1310); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/150 (No. 15424).
[170] Hanbel, *el-Müsned*, 19/386 (No. 12383); İbn Hibbân, *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 1/423 (No. 194); Beyhakî, *Şuʿabü'l-îmân*, 1/196 (No. 4045).
[171] Buhârî, "İlim", 2 (No. 59); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/344 (No. 8729); İbn Hibbân, *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân,* 1/307 (No. 104).

vermek, fasık olana değer vermek, salâh ve fazilet ehli kimseleri hakir görmek gibi her şey emanetin zayi olduğunu göstermektedir. [172]

2.1.2. Câhiliye Âdeti Olan Kan Davasının Kaldırılması

Hz. Peygamber kan davalarıyla ilgili olarak Vedâ Hutbesi'nde şöyle buyurmuştur: "Her türlü kan davası kaldırılmıştır."[173]

Resûlullah, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkını koruduğu gibi insanların birbiri üzerindeki haklarını da koruyordu. İnsanların İslâm'dan önce edindiği birtakım câhiliye âdetlerinin artık İslâm'la beraber geçerli olamayacaklarını bildiriyordu. Haksızlık, zulüm, entrika, anarşi ve nihâyetinde toplumsal krizi beraberinde getiren âdetler hakkında nihaî kararını kesin bir dille veriyordu. Câhiliye âdetlerden biri de hiç şüphesiz kan davası gütmekti. Kur'an, insan hayatına çok önem vermekte; insanın canını da malı ve namusu gibi kutsal ve dokunulmaz saymaktadır. Kur'an'ın adam öldürmeyle ilgili getirdiği en sıkı tedbirlerden biri de haksız olarak öldürülen bir cana karşılık öldürenin de kısâs edilip öldürülmesidir.[174]

Tarihten okuduğumuz Ficâr savaşları ve Bu'âs muharebeleri, adam öldürmek yüzünden kan davası güdülerek birçok masumun ölümesine sebep olmuş büyük savaşlardır. İslâm öncesi dönemde bu tür âdetler yıllarca süren savaşlara sebep teşkil etmişti. Esasen İslâm hem Kur'an'da hem de Resûlullah'ın açık beyanlarında bu tür âdetleri kesin bir şekilde yasaklamıştır. Hz. Peygamber, Vedâ Hutbesi'nde haksız bir şekilde bir cana kıyma olan kan davalarına dikkat çekmiş ve kendi yakınından başlamak suretiyle kan davasını kaldırarak beşeriyete bilfiil örnek olmuştur. Nitekim Kur'an da Resûlullah'ın müminler için güzel bir örnek olduğunu belirterek onun güzel örnekliğini tasdik etmektedir.[175] Resûlullah'ın namaz kılma ve ibadet etme şekli örnek alındığı gibi onun toplumsal kriz ve problemlere getirdiği çözüm önerileri de örnek alınmalıdır. Böylece hem onun rehberliğine başvurulmuş olur hem de ferdî ve toplumsal sıkıntılar büyüyüp içinden çıkılmaz hale gelmeden çözümler üretilmiş olunur.

---

[172] Muhammed Ali es-Sâbûnî, *eş-Şerḥu'l-müyesser li-ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (Lübnân: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011), 1/123, 124.
[173] Ebû Dâvûd, "Büyû'", 5 (No. 3334); Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 10 (No. 3341).
[174] el-Bakara 2/178, 179; el-İsrâ 17/33.
[175] el-Kalem 68/4.

Kur'an bir müminin kasten öldürülmesinin cezasının ebedî cehennem olduğunu açıkça belirtmektedir. Kur'an bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."*[176] Bu âyetin sebeb-i nüzûlüne bakıldığında, Üsâme b. Zeyd b. Hârise'nin ve arkadaşlarının daha önce Müslüman olmuş olan ama Hz. Üsâme'nin ve onunla beraber olanların hiçbirinin haberinin olmadığı Mirdâs b. Amr b. Nehîk'i "lâ ilâhe illallah" dediği halde öldürmesi üzerine inmiştir. Hz. Üsâme ve beraberindekiler Mirdâs b. Nehîk ile karşılaşıyorlar. Mirdâs, Hz. Üsâme'ye, Müslüman olduğunu söylüyor ve kelime-i şehâdet getiriyor. Hz. Üsâme ise Mirdâs b. Nehîk'in gerçekte Müslüman olmadığını ve kelime-i şehâdeti de malını ve canını kurtarmak için söylediğini düşünüyor. Bu yüzden de onun bu sözüne itibar etmeyip onu öldürüyor! Medine'ye döndükten sonra durumu Hz. Muhammed'e bildirdiklerinde Resûlullah, Üsâme'ye çok kızmış ve "Sen onun kalbini mi yardın ki o kelimeyi *(*yani 'lâ ilâhe illallah'ı*)* iman ettiği için mi, yoksa korkudan mı söylediğini bildin!?" diyerek sitem etmiştir.[177] Her kim kişinin mümin olduğunu bildiği halde onun kanını helâl sayarak öldürürse cezası ebedî olarak cehennemdir. Zira o, müminin kanını helâl saymış ve bu sebeple de kâfir olmuştur. [178]

Kur'an, haksız olarak bir cana kıymanın ne kadar ağır ve kötü neticeleri olduğunun İslâm ümmetinden önceki ümmetlere de bildirildiğini aktarmaktadır. Kur'an, adam öldürme noktasında İsrâiloğulları hakkında şöyle buyurmaktadır: *"İşte bu yüzdendir ki İsrâîloğulları'na şöyle yazmıştık: Kim bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa, o, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kim bir canı kurtarırsa, o, bütün insanları kurtarmış gibi olur."*[179] Her kim hak etmediği halde bir canı haksız yere zulmen öldürürse, o, bütün insanları öldürmüş gibi günah kazanır ve bütün insanları öldürmüş bir insan gibi

[176] en-Nisâ 4/93. Adam öldürmeyle ilgili diğer âyetler için bk. el-Mâide 5/32; el-En'âm 6/151; el-Furkân 25/68.

[177] Ebü'l-Hasen Mukātil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân* (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâs, 1423), 1/198; Farklı sebeb-i nüzûller için bk. Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 89; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl* (Suriye: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2016), 168. Bu son iki kaynakta nüzûl sebebi olarak Mekîs b. Dübâbe'nin mümin kardeşinin öldürülmesi olayı zikredilmektedir.

[178] Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Ṣafvetü't-tefâsîr* (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2018), 1/251.

[179] el-Mâide 5/32.

azap görür. [180] Bu âyetten, kısâs edilmeyi hak etmemiş bir canı öldürmenin ne kadar iğrenç ve kötü olduğu da anlaşılmaktadır. Zira Allah'ın verdiği hayat hakkı, haksız bir şekilde ondan alınmaktadır. Aynı zamanda âyet *"bütün insanları öldürmüş gibi"* diyerek bu suçun ve günahın ne kadar büyük olduğunu insanların zihninde tasavvur ettirmeyi ve onları böyle bir işe kalkışmaktan alıkoymayı hedeflemektedir. Bu âyet aynı zamanda kısâsın Allah'ın önceki ümmetlerde de var olan bir muradı olduğunu da göstermektedir.[181]

Bir cana kıymanın tüm insanları öldürmek gibi kabul edilmesi insan hayatının kutsallığını vurgulamak içindir. İnsan hayatının korunması için her bir kişinin başkasının hayatının kutsallığını kabul edip onun korunmasına yardım etmesi gerekir. Haksız olarak başkasının canına kıyan kimse yalnızca bir kişiye zulmetmekle kalmamış, aynı zamanda başkasının hayatının kutsallığına dair hiçbir duygu da taşımadığını göstermiştir. Bu durum o kişide başkalarına karşı merhamet duygusunun olmadığı anlamına da gelmektedir. İnsanların hayat hakkına saygı duymayan ve onlara karşı merhamet duygusuna sahip olmayan kimse tüm insanlığın düşmanı demektir. Çünkü herkes onun gibi başkalarına karşı aynı tür katı kalpliliği gösterirse bu demek olur ki tüm insanlığın sonu gelmiştir. Öbür taraftan, bir insanın canını kurtaran da tüm insanlığın soyunun devamına katkıda bulunacak niteliklere sahip biri olduğunu göstermiş olmaktadır.[182] Onun için âyet, *"Her kim bir canı kurtarırsa, o, bütün insanları kurtarmış gibi olur"* diyerek bu hususa dikkat çekmiştir. Bu, aynı zamanda Allah'ın vermiş olduğu cana sahip çıkmaya bir teşviktir.

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Vedâ Hutbesi'nde değindiği ve Kur'an'ın da ele aldığı haksız bir şekilde cana kıymanın bir çeşidi ise açlık korkusuyla çocukların öldürülmesi meselesidir. Kur'an bu konuda şöyle demektedir: *"Geçim endişesi ile çocuklarınızın canına kıymayın. Biz onların da sizin de rızkınızı veririz. Onları öldürmek gerçekten büyük bir suçtur."*[183] Câhiliye döneminde, açlık korkusu ve savaşlarda esir düşme endişesiyle kızları doğduktan sonra toprağa gömme âdetini ele

[180] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr* (Beyrût: Dâru İbn-i Hazm, 2015), 388.
[181] Seyyid b. Kutb b. İbrâhîm b. Hüseyn eş-Şâzilî Kutub, *Fî Zılâli'l-Ḳurʾân* (İstanbul: Dâru'l-Usûli'l-İlmiyye, 2019), 3-4/382; İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 6/177; Muhammed Mustafâ ez-Zuhaylî, *el-İʿcâzü'l-Ḳurʾânî fi't-teşrîʿi-İslâmî* (Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 2015), 2/384.
[182] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, 1/421.
[183] el-İsrâ 17/31.

alan bu âyet, haksız olarak ve henüz masum olan küçük çocukları öldürmeyi yasaklamıştır. Câhiliye döneminde her ne kadar çoğunlukla kızlar gömülse de âyetteki *"evlâtlarınızı"* ifadesi hem kızları hem de erkekleri kapsamaktadır. Allah câhiliye Araplarını, ileride doyuramamaktan korktukları çocuklarını öldürmekten alıkoymaktadır. Ayrıca Kur'an hem anne-babaları hem de çocukları bizzat Allah'ın doyurduğunu, ikisinin de rızkını O'nun verdiğini beyan etmektedir. Rızık veren Allah olduğuna göre bu endişeyle O'nun yarattığı bir canı öldürmek en büyük günahlar arasındadır. Günümüzde rastlanan çocuğu besleyememe korkusuyla anne karnındaki cenini düşürmek de bu kapsamdadır ve yasaktır.[184]

Yapılan araştırmalarda kan davası gütmenin insanları ıstıraba, üzüntülere ve derin pişmanlıklara sürüklediği, önüne geçilmez maddî ve manevî büyük zararlara uğrattığı ve onlarca, belki de binlerce ailenin yıkılmasına sebep olduğu tespit edilmiştir. Toplum fertlerle kaim olduğuna göre ferdin ıstırap çekmesi toplumun tümünün ıstırap çekmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kan davaları sadece olaya karışan belli şahısları, şehirleri veya bölgeleri değil bütün bir toplumu derinden sarsmaktadır.[185]

Furkan sûresinin 68. âyetinde de Allah'ın has kullarından bahsedilmekte ve onlar hakkında *"Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar."*[186] denilmektedir. Allah'ın haram kıldığı bir cana kıymak, bir insanı öldürmek sadece İslâm'da yasaklanan bir durum da değildir. Tüm şeriatlarda üç durum dışında haksız yere adam öldürmek yasaklanmıştır. Bu üç durum iman ettikten sonra dinden dönmek (ridde), evliyken zina yapmak ve haddini aşarak haksız yere adam öldürenleri öldürmek dışında Allah'ın yarattığı cana kıymak haramdır. Kur'an'ın, haksız olarak bir canı öldüreni tüm insanları öldürmüş gibi addetmesi; Allah'ın "yasaktır" emrinin çiğnemesi sebebiyledir.[187] Bir başka ifadeyle burada kanun koyucunun, yani Allah'ın öldürmeme kuralını, O'nun yasaklamış olduğu şeyi hafife alma söz konusudur. Dolayısıyla cana kıymanın bir de böyle bir arka planı vardır.

---

[184] Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 9/609; Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 3/214; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 4/1869.

[185] Lütfi Doğan, *Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 255, 256.

[186] el-Furkân 25/68.

[187] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 7/429, 430.

Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde kaldırdığı kan davası, başta fertler olmak üzere bütün bir toplumu etkisine alan olaylardandır. Kan davası gibi olaylar durduk yere meydana gelmez. Bu tür olayların birçok sebebi vardır. Dünyada ve ülkemizde halen devam etmekte olan kan davası gütmenin farklı sebepleri olmakla beraber asıl ve öncelikli sebeplerinin başında "aile şerefinin korunması" geldiği yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. İkinci sebep olarak ise öldürülen taraf, kendini, toplum nezdinde "onurunu" kaybetmiş olarak kabul etmekte ve hayatının devamında maddî ve manevî anlamda insanların haksızlığına ve zulmüne açık hale geldiğini düşünmektedir.[188] Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki eğer Müslümanların ciddi manada Kur'an ve sünnet ekseninde imanları güçlü olmuş olsaydı haksız olarak öldürülenin hakkını, yeni bir öldürme veya öldürülme olayı meydana gelmeden öldürenden alırlardı.

Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde buyurduğu üzere, "Zulmetmeyiniz, zulme de uğramayınız" fermanı muhtevası gereği Müslümanlar zulüm anında toplumsal refleksle zulmü durdurabilirlerdi. Böylece mazlumun hakkı alınmış, bir nebzede olsa haksız olarak öldürülenin velililerinin yüreğine su serpilmiş olabilirdi. Netice itibarıyla Resûlullah'ın, "Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et"[189] sözü gereğince zalim olan durdurulmuş, olayın daha fazla büyümesi önlenmiş, böylece de kan davasına dönüşmesi engellenmiş olurdu. Yapılan bir araştırmada kan davasından hüküm giyenlerin %41'inin "çevre zorluyor," "âdet olmuş" fikrinde oldukları tespit edilmiştir.[190] Eğer Müslümanlar toplumsal olarak bu tür olayların önüne geçmiş olsalardı, "çevre zorlaması," "âdet olmuş ben de öldürdüm" gibi sebeplerle cana kıyanlar belki de katil olmayacaktı. Böylece toplum olarak da daha az aile kan davalarından zarar görmüş olacak ve daha az çocuk, babasının katil olup hapse girmesi yüzünden babasız bir hayata katlanmak zorunda kalacaktı. "Çevre zorluyor" veya "âdet olmuş" gibi sebepler ise toplumun temelinde adalete, hakkaniyete ve İslâm'a aykırı birtakım âdetlerin yer edindiği sonucuna göstermektedir.

---

[188] Şevket Ökten, "Kan Davası: Kanın Öcü ya da Şeref Uğruna Verilen Kollektif Savaş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* 24 (2010), 180, 181.

[189] Buhârî, "Mezâlim", 4 (No. 2443); Tirmizî "Fiten", 68 (No. 2255); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/363 (No. 13079); *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 11/571 (No. 5116).

[190] Mehmet Devrim Topses, "Türkiye'de Kan Davası Geleneğinin Sosyolojik Çözümlemesi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 4/2 (2012), 192.

İslâm'a, adalete ve hakkaniyete aykırı bu tür âdet ve davranışların izalesi için toplum ve devlet yetkilileri el ele vermelidir. Özellikle eğitimciler bu tür olayların ortadan kalkması için toplumsal bilinçlendirmeye daha fazla önem vermelidir. Unutulmamalıdır ki fertleri ve aileleri huzurlu, mutlu ve bilinçli olmayan toplumlar asla mutlu, erdemli ve üretken bir toplum olamazlar. Toplumun gerek ferdine gerekse ailesine gelen her yara topluma gelmektedir. Dolayısıyla bu ikisi korunmadığı sürece huzurlu bir topluma kavuşmak mümkün görünmemektedir. Hz. Muhammed (s.a.s.), Vedâ Hutbesi'nde bireye, aileye ve topluma bu kadar vahim ve onarılmaz zararları olan kan davalarına değinerek özel manada Müslümanlara, genel manada ise tüm insanlığa bir çağrıda bulunmuştur. Vedâ Hutbesi'nde verilen mesajların dikkatle incelenmesi gerektiği hususunun önemi buradan da anlaşılmaktadır.

Resûl-i Ekrem Efendimiz şöyle buyurmuştur. "Kıyâmet gününde insanlar arasında görülecek ilk hesap, kan davalarıdır."[191] Hz. Peygamber bu hadisinde insanın kanın değerine ve ona göstermesi gereken öneme dikkat çekmektedir ki bu hadis insanın canının ve ona gösterilmesi gereken hürmetin ne kadar değerli olduğunun göstergesidir.[192] Ayrıca adam öldürmenin kul hakları arasındaki en büyük günah olduğunun da delilidir.[193]

Bir diğer hadisinde Allah'ın Resûlü şöyle buyurmuştur: "Dünyanın yok olup gitmesi, Allah katında, bir Müslümanın öldürülmesinden daha önemsizdir."[194] Bu hadiste bir Müslümanı öldürmenin çok büyük ve ağır suçlardan olduğu anlatılmaktadır. Şöyle ki: İnsanların nazarında dünya, yani yer küresi büyük ve önemli bir varlıktır. Yer kürenin yıkılıp gitmesi de insanların gözünde çok büyük bir musibettir. Bu itibarla "Dünyanın yok olup gitmesi, Allah katında, bir Müslümanın öldürülmesinden daha önemsizdir." [195] denilince, Müslümanı öldürmenin anlatılamayacak derecede tehlikeli, korkunç, çirkin ve çok büyük bir afet olduğu belirtilmiş olur. Dünya, Allah katında asıl/temel bir varlık değildir. Asıl/temel varlık

[191] Buhârî, "Diyât", 1 (No. 6864); Müslim, "Kasâme", 28 (No. 1628); İbn Mâce, "Diyât", 1 (No. 2615); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/192 (No. 3674).
[192] Nevevî, *el-Minhâc*, 4/188.
[193] Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 7/257.
[194] Tirmizî "Diyât", 6 (No. 1395); Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 2 (No. 3987); İbn Mâce, "Diyât", 1 (No. 2619).
[195] Tirmizî "Diyât", 6 (No. 1395); Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 2 (No. 3987); İbn Mâce, "Diyât", 1 (No. 2619).

olan, kâmil mümindir. Bu sebeple asıl olmayanın yok olması, asıl olanın yok olmasından daha az şer ifade etmektedir.[196]

2.1.3. Zulmetmeme ve Zulme Uğramama

Vedâ Hutbesi'nde Allah Resûlü zulümle ilgili şöyle buyurmuştur: "Zulmetmeyiniz, zulme de uğramayınız!"[197]

Sözlükte "bir şeyi konulması gereken yerin dışında başka bir yere koymak" anlamına gelen[198] *"zulüm,"* ıstılahta "haktan geçip batıla girmek, başkasının mülkünde tasarrufta bulunmak" manasındadır.[199]

Kur'an'da yer alan, *"Her insan için, ancak çalıştığının karşılığı vardır."*[200] ifadesi insanları devamlı çalışmaya, el emeğiyle kazandığını yemeye ve rızıklarını kendi alın teriyle temin etmeye teşvik etmiştir. İnsan fıtraten, menfaatine gördüğü şeylere meyyaldir. Eğer ruhî terbiye almamışsa ve Allah korkusundan yoksunsa bu menfaati temin için her yolu mubah görebilir. Bu uğurda bir başkasının mağduriyetine, acı çekmesine ve haksızlığa uğramasına aldırış etmeden kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışır. Diğer bir ifadeyle başkasının hakkına girerek ona zulmeder.

Kur'an, Allah'ın zalimleri sevmediğini,[201] zalimlerin cehennemde yanacağını[202] ve Allah'ın zalimleri hidâyete erdirmeyeceğini[203] bildirmektedir. İslâm, Müslüman olsun gayrimüslim olsun hiçbir kulun diğerine zulmetmesine razı olmaz. Hz. Peygamber de "Zulümden sakınınız. Çünkü zulüm, kıyamet günü zulümat/karanlıklar olacaktır."[204] buyurarak zulümden sakındırmıştır. Kur'an'ın birçok âyette sakındırdığı ve Hz. Peygamber'in de hadislerde menettiği zulüm konusu Vedâ Hutbesi'nde de dikkat çekilen konuların başında gelir.

---

[196] Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 7/259, 260.
[197] Ebû Dâvûd, "Büyû'", 5 (No. 3334); İbn Mâce, "Menâsik", 76 (No.3055); Tirmizî "Tefsîr", 9 (No. 3087); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/300 (No. 20695).
[198] Ebû Bekr Muhammed b. Şemsüddîn Râzî, *Muḫtâru'ṣ-ṣıḥâḥ* (Dımeşk: Dâru'l-Feyhâ - Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 2010), 283.
[199] el-Cürcânî, *Kitâbü'l-ta'rîfât*, 219.
[200] en-Necm, 53/39.
[201] Âl-i İmrân 3/58.
[202] el-Mâide 5/29.
[203] el-Bakara 2/258; Âl-i İmrân 3/86.
[204] Müslim, "Birr", 56; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/302 (No. 14461).

Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde kullandığı "Zulmetmeyiniz" ifadesi Kur'an'da iki âyette geçmektedir. Bakara sûresinin 279. âyetinde Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'ndeki "zulmetmeyiniz, zulme de uğramayınız" ibaresi birebir geçmektedir. "Zulmetmeyin" ibaresinin ikinci olarak geçtiği âyet ise Tevbe sûresinin 36. âyetidir. Bu iki âyetin muhtevasına bakıldığında birinci âyette faizin yasakladığı görülmektedir. İkinci âyette ise Allah'ın indinde ayların on iki olduğu ve bunlardan dört ayın haram aylar olduğu beyan edilmektedir. Tevbe sûresinin 36. âyetinde geçen *"zulüm"* kelimesi, o dönemdeki insanların kamerî ayların yerlerini, yani olması gereken sırasını değiştirerek haram aylarda birbirlerine yaptıkları zulümlere dikkat çekmektedir. Zulmetmek, İslâm'ın menettiği mutlak yasaklardandır. Ama bu âyette toplumun sosyal bir sorununa dikkat çekilmek suretiyle zulüm tekrar ele alınmış ve zulümden sakınılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.[205]

Bu iki âyetin muhtevası olan zulüm konusunun Vedâ Hutbesi'nde Hz. Peygamber tarafından Müslümanlara hatırlatıldığı görülmektedir. Hem Bakara sûresi, faizi yasakladıktan sonra *"zulmetmeyiniz"* ibaresini kullanmakta hem de Hz. Peygamber, Vedâ Hutbesi'nde faizin her çeşidini yasakladığını bildirdikten sonra "zulmetmeyiniz" ibaresini kullanmaktadır. Hem Bakara sûresinin âyetinde[206] geçen *"zulmetmeyiniz"* hem de Resûlullah'ın "zulmetmeyiniz" ifadesi faizin bir zulüm olduğuna dikkat çekmektedir. Âyetteki *"zulmetmeyiniz, zulme uğramayınız"* [207] ibaresine müfessirler önceki âyetlerle birlikte mana vermişlerdir. Buna göre âyetin başında geçen faiz alma ve vermenin, zulüm olduğu manası çıkmaktadır. Âyetin manasından ve müfessirlerin yorumlarından anlaşıldığı üzere borç olarak verilen mala veya paraya "ziyade" bir şeyin alınması zulüm sayıldığı gibi borçlunun sermayeyi "eksik" vermesi de zulüm sayılmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber'in "zulmetmeyiniz" sözü, yani verdiğiniz borcun ana sermayesinden fazla alarak veya borç aldığınız kimsenin ana sermayesini vermeyerek "ona zulmetmeyiniz" manasına gelmektedir. Böylece *"Ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz*."[208]

[205] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 3/1261.
[206] el-Bakara 2/279.
[207] el-Bakara 2/279.
[208] el-Bakara 2/279.

Kur'an, zalim kimselerin Allah'ın ahdine nail olmayacağını bildirmektedir. *"Benim ahdime zalimler nail olmazlar"* [209] âyetiyle Allah Teâlâ, kişi ümmet-i Muhammed'den bile olsa, yani iman ehli bile olsa zalimlerin yolundan giderse ve onların yaptığını yaparsa, onun zalimlerle aynı akıbete duçar olacağını bildirmektedir.[210] Mevdûdî, Şûrâ sûresinin 40. âyetinin tefsirinde zulümle konusunda Müslümanın alması gereken tavır hakkında şunları söylemektedir: "Müslüman, intikam alırken bile haddi aşamaz ve zalimlerden olamaz. Bir kötülüğe ondan daha fazla kötülükle cevap veremez."[211]

Kur'an'da zalimlerden söz edilen bir diğer âyet ise Hûd sûresinin 113. âyetidir. Bu âyette Kur'an, değil zulmedenlerin; zulme meyledenlerin bile azaba uğrayacağını bildirmektedir. Âyette meâlen şöyle buyrulmaktadır: *"Zulmedenlere meyletmeyin; sonra size ateş dokunur(cehennemde yanarsınız). Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur, sonra (O'ndan da) yardım görmezsiniz."*[212] Âyetten de anlaşılacağı üzere zulüm en açık bir şekilde yasaklanmaktadır. Zulme meyledenlere bu kadar şiddetli bir uyarı varsa, zulmedenin durumu çok daha vahim demektir. O halde zulüm caiz olmadığı gibi zulme rıza göstermek ve zulme meyletmek de caiz değildir. Âyetteki yasaklama zalimlerle oturmayı, onları ziyaret etmeyi, onlara benzemeyi, onların elbiseleriyle giyinmeyi ve onları öven bir şeyi söylemeyi de kapsamaktadır. Yani bir Müslüman, zalim olan kimseyle adı geçen bu konuların hiçbirinde ilişki kuramaz, onlarla ilişkiyi tümden kesmesi gerekmektedir.[213]

Kur'an zulmün her türlüsünü yasaklamakla kalmamış, zalim olanların nasıl kötü bir akıbete uğrayacaklarını da bildirmiştir. Mâide sûresinin 29. âyetinde zalimlerin akıbeti hakkında, çarptırılacakları cezanın ne olduğu, varacakları yerin neresi olduğu hakkında şöyle denilmektedir: *"Ben istiyorum ki sen, hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip ateşe atılacaklardan olasın; zalimlerin cezası işte budur."*[214] Hz. Âdem'in iki oğlu olan Hâbîl ile Kâbîl'i konu edinen bu

---

[209] el-Bakara 2/124.
[210] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/360.
[211] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, 5/235.
[212] Hûd 11/113.
[213] Vâhidî, *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳurʾân* (b.y.: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1430), 11/577; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 2/508; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk el-Kâsımî, *Meḥâsinü't-teʾvîl* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418), 6/135.
[214] el-Mâide 5/29.

âyette Kâbîl'in, kendi kardeşi olan Hâbîl'i haksız olarak öldürdüğünü anlatmaktadır.[215] Âyetin sonunda ise böylesi bir zulme bulaşan zalimlerin cezasının ateş olduğu açıkça belirtilmektedir. Hesap gününde zalimle mazlum karşı karşıya getirilecek ve mazlumun hakkı zalimden alınacaktır. Kıyâmet gününde zalimin, mazluma vereceği bir şeyi kalmayınca, mazlumun günahları ve kötülükleri alınıp zalime verilecektir.[216] Böylece zalim ile mazlumun hesaplaşması, mutlak adalet sahibi olan Allah'ın huzurunda görülmüş olacaktır.

Vedâ Hutbesi'nde de Resûl-i Ekrem insanları hem zulmetmekten sakındırmış hem de zulme uğramamak için bir nevi tedbirli olması gerektiğini açıklamıştır. "Zulmetmeyiniz!" diyerek kişinin zalim olmaması gerektiğini, "Zulme uğramayınız!" diyerek de kişinin olası zulümler karşısında tedbirli davranarak mazlum duruma düşmemek için gayret göstermesini tavsiye etmiştir.

Kur'an'da insanların birbirine zulmetmelerini yasaklayan Allah,[217] kudsî bir hadiste zulmü kendi nefsine de yasakladığını bildirmektedir. Peygamber Efendimiz kudsî bir hadisinde Allah'ın, zulümle ilgili olarak şöyle buyurduğu aktarmaktadır: "Ey kullarım! Ben nefsime zulmü haram kıldım. Aynı şekilde sizin birbirinize zulmetmenizi de haram kıldım. Ey kullarım! Birbirinize zulmetmeyin!"[218] Kulların birbirine zulmetmeleri iki şekilde olmaktadır: Birincisi, kişiyi hak din ve akidesinden alıkoymak ve engellemekle yapılan zulümdür. İkincisi ise cana ve akla yapılan zulümdür. Bu da genellikle dil ile yapılan gıybet, söz taşıma, lanet etme, kötü söz söyleme, yalancı şahitlik yapma, iffetli insanlara iftira etme, alay etme ve sırları ifşa etme ve bilfiil yapılan öldürme, hırsızlık, hıyanet ve aldatma gibi olan zulümlerdir.[219]

Bir başka tasnife göre zulüm, kişinin kendi nefsine karşı işlediği zulüm ve başka insanlara ve canlılara karşı işlediği zulüm olmak üzere ikiye ayrılabilir. Nefse karşı yapılan zulüm, günah işlemek suretiyle yapılan zulümdür. Bunun en büyüğü ise

---

[215] Mukâtil, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*, 1/468; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 10/201; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 3/54.

[216] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, 11/340; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr* (Dımeşk: Dâru İbn-i Kesîr - Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414), 2/37; Ahmed b. Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâġī* (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbu'âti Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946), 6/99.

[217] Hûd 11/113.

[218] Müslim, "Birr", 55.

[219] Mahmûd Mısrî, *Şerḥu'l-eḥâdîsi'l-ḳudsiyye* (Kâhire: Mektebetü's-Sefâ, ts.), 340.

Kur'an'ın belirttiği üzere şirktir. Zira Kur'an, şirk için *"en büyük zulüm"* ifadesini kullanmaktadır.[220] Hadiste geçen "Felâ tezâlemû" ifadesi müşâreket ifade eder. Bu da karşılıklı zulmetmeyin, yani zulme zulümle cevap vermeyin, demektir. Kişinin, hakkı neyse orada durmayı bilmesi gerekir, hakkından fazlasına asla tecavüzde bulunmamalıdır. Mazlum olan biri, mazlumdur diye fırsat elinde geçince zalime zulmetmemelidir. [221] Allah'ın zalime sadece mühlet verdiğini, fakat onun, cezalandırılma vakti geldiğinde asla Allah'ın cezasından kurtulamayacağını unutmaması gerekir.[222]

2.2. Vedâ Hutbesinde İktisadî Hayata İlişkin Mesajlar

Burada Vedâ Hutbesi'nde ekonomik hayatla iligili olan faiz, faizin tanımı ve çeşitleri, faizin câhiliye döneminde uygulanış biçimi, Kur'an'da faiz ve yasaklanmasının sebepleri; insanların mallarının dokunulmazlığı ve varise vasiyetin yasaklanması konuları ele alınacaktır.

2.2.1. Faizin Her Türlüsünün Yasaklanması

Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde yasak olduğuna işaret ettiği konulardan birisi de faizdir. Allah Resûlü, "Her türlü faiz kaldırılmıştır. Mallarınızın ancak sermayesi sizindir. Zulmetmeyiniz, zulme de uğramayınız. Allah'ın kesin hükmüdür, faiz yoktur. Abbâs b. Abdülmuttalib'in faizinin tümü kaldırılmıştır. [223] diyerek câhiliyede her türlü muamelesi bulunan faizin bundan sonra yasak olduğunu ilan etmişitir.

2.2.2. Faizin Tanımı ve Çeşitleri

Faizin Kur'ânî ifadesi "ribâ"dır. "*Ribâ*," sözlükte "fazlalık, çoğalma, artma,[224] yükseğe çıkma"[225] gibi anlamlara gelmektedir. Bakara sûresinin 276. âyetinde *"Allah*

---

[220] Lokmân 31/13.
[221] Muhammed ʿAvvâme, *min Ṣiḥâḥi'l-eḥâdîsi'l-kudsiyye mietü ḥedîsin kudsiyyin maʿe şerḥihâ* (el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Yüsr, 2011), 35.
[222] Buhârî, "Tefsîr", 11 (No. 4686); Müslim, "Birr", 61; İbn Mâce, "Fiten", 22 (No. 4018).
[223] Ebû Dâvûd, "Büyûʿ", 5 (No. 3334); Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 10 (No. 3341); İbn Mâce, "Menâsik", 76 (No. 3055).
[224] İbn Manzûr, 14/304.
[225] Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1965), 38/117 r-b-v maddesi.

faizi mahverder, sadakaları ise artırır"[226] denirken bu manada kullanılmıştır. Ribânın fıkhî manası ise "İki malın birbiriyle mübadelesinde bir taraftan, ıvaza mükabil olmaksızın verilen fazla miktardır." Mesela 10 miskal[227] ağırlığındaki altını 11 miskal ağırlığındaki bir altınla peşin veya veresiye olarak değiştirirse, bu ribâ (yani faiz) olmuş olur.[228] Daha güncel bir ifadeyle 10 gram altının 11 gram altın ile peşin veya veresiye değiştirilmesi durumunda faiz olmuş olur.

Ribe'l-câhiliyye: Vadelerin dolması üzerine borçlunun borcunu ödeyememesi durumunda borcun artırılarak sürenin uzatılmasına denir.[229]

Ribe'n-Nesîe: Vedâ Hutbesi'nde geçen "nesîe" kelimesi sözlükte "veresiye alışveriş, tehir/erteleme" gibi anlamlara gelmektedir. Buna bağlı olarak kullanılan "ribe'n-nesîe" ise "vade karşılığında şart koşulan fazlalık" anlamına gelmektedir.[230]

Ed'âfen-müdâ'afe: Kat kat artırılmış olarak faiz yemek anlamına gelmektedir. Câhiliye devrinde faizli borçlar gününde ödenmediğinde, borçlu olan kişi, müddetin uzatılmasını isterdi. Bunun mukabilinde borç veren taraf, müddetin uzatılmasına karşılık borcun miktarını da artırırdı. Bazen bu faiz anaparayı bile geçerdi. Âl-i İmrân sûresinin, *"Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin."*[231] âyeti câhiliye dönemindeki bu uygulamaya da değinmektedir.[232]

2.2.3 Câhiliye Döneminde Faiz

"Câhiliye," belli bir tarihî dönemin adı olmasının yanı sıra belli bir zihniyet, ahlak ve hayat tarzının da görünümüdür.[233] Câhiliye, bilim, teknoloji, ekonomi ve siyaset karşıtı olarak kullanılan kelime veya terim de değildir. Kur'an'a göre câhiliye; ulûhiyetin hakikatini bilmemeyi, Allah'ın insanlara indirdiğine ve O'nun koyduğu

---

[226] el-Bakara 2/276.
[227] Miskal, yirmi kırat yani yüz arpa ağırlığında bir ağırlık birimidir. Yedi miskal ile on dirhem-i şer'i eşittir (28.05 gr.). Osmanlılarda bir buçuk dirhem veya yirmi dört kırat (4.81125 gr.) ağırlığında bir ağırlık ölçüsü idi. Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 381.
[228] Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukūk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kāmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 6/104.
[229] Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 480, 481.
[230] Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 481.
[231] Âl-i İmrân 3/130.
[232] Mukâtil, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*, 1/301; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 7/204; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 2/117.
[233] Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 17.

düzene uymamayı ifade eden bir terimdir.[234] Mademki câhiliye birtakım davranış ve muamelelere, zihniyet tarzına deniliyor, öyleyse câhiliyeye ait davranışlar zaman zaman insanlarda ve toplumlarda zuhur edebilir. O halde câhiliyeyi belli bir dönemle ve coğrafyayla sınırlandırmak doğru değildir. Kur'an'ın yerdiği, tasvip etmediği cahilî[235] hayat tarzı ve davranışlardan uzak durulmalıdır. Eğer bireyde ve toplumda bu tür hastalıklar yaygınlaşmışsa o zaman yine Kur'an'ın ve onun yorumu mesabesinde olan sünnetin önerdiği tedavi yöntemlerine başvurmak gerekmektedir. Kur'an ve sünnetin topluma zararlı bu tür alışkanlıkları nasıl tedavi ettiğine bakılmalı ve onların rehberliğinde bireysel ve toplumsal tedavi uygulanmalıdır. Nitekim Kur'an, câhiliyeyi her an kendini tekrar edebilme potansiyeli taşıyan bir zihniyet yapısı olarak kabul etmiştir.[236] Câhiliyeye ait bu zararlı davranış ve âdetlerden biri de faizdir. Câhiliye Arapları "faiz" kelimesinin yerine daha çok "ziyade, fazlalık" anlamına gelen "ribâ" terimini kullanmışlardır. Ribâyı vade veya vadenin artırılmasıyla borcun da artırılması anlamında kullanmışlardır. Ama biz çalışmamızda günümüzde kullanılan "faiz" lafzını kullanmayı tercih ettik.

Câhiliyede faiz sistemi şu şekilde işliyordu: Paraya ihtiyacı olan kimse varlıklı, imkânı olan birinin yanına gider ve ondan borç talep ederdi. Zengin olan da muhtaç olana borç verir, fakat bununla birlikte bir ilave daha, yani faiz isterdi. Vadeli olarak alınan borç için her ay bir miktar faiz verilirdi, konuşulan asıl vade gelince de "re'sü'l-mâl" denilen asıl sermaye verilirdi. Alacaklı ile borçlunun konuşup anlaştığı vade geldiğinde borçlu borcunu ödeyemeyecek durumdaysa alacaklı, borçluya, "Ya borcunu verirsin ya da süreyi artırır ve faiz eklerim" derdi. Böylece faiz, alacaklının sırtında bir kamçı gibi sürekli dururdu.[237]

İslâm'dan önceki câhiliye devrinde faizli muamele hakkında bilgi aldığımız bir kaynak, İbn Hişâm'ın "es-Sîretü'n-nebeviyye" adlı eseridir. İbn Hişâm, câhiliye döneminde faizin, zinanın ve insanlardan zorla mal almanın toplumda yaygın olduğunu rivâyet etmektedir. İbn Hişâm, durumla alakalı şöyle bir olay aktarmaktadır: Kâbe yeniden inşâ edilirken Hz. Peygamber ile de akrabalığı olan Ebû Vehb adındaki biri, Mekkeli müşriklere şu minvalde bir konuşma yaptı: "Ey Kureyş topluluğu!

[234] Muhammed Kutub, *Hâẕâ hüve'l-İslâm* (Mısır: Dâru'ş-Şürûk, 2008), 23,24.
[235] Âl-i İmrân 3/154; Mâide 5/50; Ahzâb 3/33; el-Fetih 48/26.
[236] Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 19.
[237] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, 7/91; Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâġī*, 3/55.

Kâbe'nin inşaatına ancak temiz olan mallarınızla iştirak edin. Bu inşaata zinadan kazandığınız, faizden aldığınız veya insanlardan gasp ettiğiniz mallarınızla girmeyin. Bu üç şeyin parası Kâbe'nin inşaatına girmesin." Bunun üzerine Mekkeliler hoş görmedikleri bu kazançlarını kenara koyunca paralar yetmedi ve "Hicr-i İsmail" denilen yer binanın dışında kaldı. [238]

Câhiliye Araplarında faiz normal bir alışveriş gibi addedilirdi. Hatta bu tür faiz işlemi çok ileri derecedeydi. "Ribâ" denilen bu işlem, "ribe'l-fadl" ve "ribe'n-nesie" diye ikiye ayrılırdı. Ribe'n-nesie'de aylık faiz tahsil edilirken, ribe'l-fadl'da ise bir mal, aynı cinsten daha fazla malla satılıyordu.[239] Örneğin bir kilo et kendi cinsinden başka bir buçuk kilo et ile satılırsa bu ribe'l-fadl olur. İslâm bu şekildeki alışverişi yasakladı. Bir kilo et kendi cinsinden bir kilo et ile satılırsa, bunlardan biri peşin diğeri vadeli olursa bu ribe'n-nesie olur. İslâm bu şekildeki bir alışverişi de yasaklamıştır.[240] Faiz alıp verme o dönemin sadece câhiliye Arapları arasında yaygın olan bir şey değildi. Resûlullah Medine'ye hicret ettiğinde oradaki Yahudilerin, çevredeki halklara faizle borç verdiğini ve borçlular borcunu ödeyemeyince de onların mülk ve arazilerine el koyduğunu görmüştü.[241]

Gerek Kur'an'ın bildirmesi gerekse tarihî verilerden öğrendiğimiz kadarıyla İslâm gelmeden önce Cezîretü'l-Arab'ta faizle muamele revaçtaydı. Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde haramlığına ve yasak olduğuna işaret ettiği ve zenginlerin fakirleri sömürü aracı olan faiz, tarihin her döneminde ekonomik bir silah ve baskı aracı olarak kullanılmış ve bundan İslâm öncesi câhiliye dönemi de nasibini almıştır. Ekonomik durumu iyi olan gerek Yahudiler gerekse de Arap müşrikler faizli işlem yapmak suretiyle toplum üzerinde baskı kurmuş ve bu durum Kur'an'ın faizi yasaklamasına kadar devam etmiştir. Kur'an ve Sünnet, faizi yasaklayarak ekonominin insanların menfaati için olması gerektiğini, onların üzerinde bir baskı aracı olmaması gerektiğini böylece bildirmiş olmaktadır denilebilir.

---

[238] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/205, 206.
[239] Ali Osman Ateş, "Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 2/74.
[240] Muhammed Takî el-'Üsmânî, *Fıkhu'l-büyû' 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a* (İstanbul: Dâru Kutubi'l-Arabiyye, 2016), 2/1174.
[241] Ateş, "Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler", 2/87.

2.2.4. Kur'an'da Faiz ve Yasaklanmasının Sebep ve Hikmetleri

İslâm, sadece ticareti, çalışıp kazanmayı ve alın terinin ürününü yemeyi helâl kılmakla kalmamış, üstelik de teşvik etmiştir.[242] Hz. Peygamber alın teriyle çalışıp kazananları birçok hadisinde övmüştür.[243] Buna mukabil İslâm, haksız kazancı ve haksız kazanç yollarını da yasaklamıştır.[244] Haksız kazanç yollarından biri de faizdir.

Faizin haram olduğunu kesin bir şekilde yasaklayan âyetler medenî âyetlerdir. Mekke döneminde faizli muameleden Allah'ın razı olmadığını bildiren, faizli muameleyi reddeden ama kesin olarak yasaklandığına dair bir emir veya işaret barındırmayan âyet, Mekkî bir sûre olan Rûm sûresinin 39. âyetidir.[245] Kur'an, Mekke döneminde faizden razı olmadığını, faizin kötü bir muamele tarzı olduğunu ve faizin mal arttırmanın meşru yollarından biri olmadığını dolaylı olarak da olsa bildirmiştir. Fakat te'vile mahal bırakmayacak şekilde kesin yasaklama ise Medîne döneminde inen Bakara sûresinin âyetleriyle [246] olmuştur. Bu da faizin tedricen yasaklandığını göstermektedir.

Faizle ilgili ilk âyetin geçtiği Rûm sûresinin 39. âyetinde faiz ile sadakanın mukayesesi yapılmaktadır. Kur'an şöyle demektedir: *"İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz sadakaya (zekâta) gelince, işte sadakayı (zekâtı) veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır."*[247] Faiz yoluyla insanlara para verip mallarının artmasını umanların servetleri görünüşte artsa da netice itibarıyla Allah katında bir artış söz konusu değildir. Allah'ın rızasına talip olarak verilen borçlara ve yapılan yardımlara gelince; onlar Allah katında makbuldür ve asıl kat kat fazlasıyla kazananlar onlardır, denilmektedir.[248] Resûlullah "Faiz ne kadar çok olsa da

---

[242] en-Necm 53/39.

[243] Buhârî, "Büyû'", 15 (No. 2072); Müslim, "Zekât", 106; Ebû Dâvûd, "Büyû'", 79 (No. 3528); Tirmizî, "Ahkâm", 22 (No. 1407); İbn Mâce, "Ticârât", 1 (No. 2138); Nesâî, "Büyû'", 1 (No. 4449); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/172 (No. 25296).

[244] el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29; el-Mâide 5/38.

[245] er-Rûm 30/39. Faizle ilgili diğer âyetler için bk: el-Bakara 2/275-279; Âl-i İmrân 3/130.

[246] el-Bakara 2/275, 278, 279.

[247] er-Rûm 30/39.

[248] Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî el-Vâhidî, *el-Vasîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 3/435; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1096; Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 4/362; Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 15/164.

nihayeti noksanlıktır, azalmadır."[249] buyurarak faizin hakikatte malı artırmadığını belirtmiştir.

Vedâ Hutbesi'nde, yasaklandığına vurgu yapılan konulardan biri olan faiz, Kur'an tarafından da kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Kur'an ve Sünnet'in faizi yasaklamasının bazı sebepleri vardır ki bunlardan biri faiz alanların, ahirette hesap için kabirlerinden kalktıklarında çok kötü bir vaziyette olacaklarıdır. Kur'an, faizciler hakkında şöyle buyurmaktadır: *"Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların 'Alım-satım da tıpkı faiz gibidir' demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinindir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar."* [250] Kur'an, Bakara sûresinin bu âyetinde faiz yoluyla insanların kanını emenlerden söz etmektedir. Bu kişiler şeytan çarpmış insan nasıl kalkıyorsa kıyamette öyle kalkacaklarıdır. Bu ise onların "Faiz de alışveriş gibidir, niye haram olsun?" diyerek Allah'ın haram kıldığı faizi helâl saymalarından dolayıdır. Allah, faiz alarak paradan para kazanma peşinde olanlara *"Allah faizi yok eder; sadakaları ise artırır"*[251] ayetini/ilkesini hatırlatmaktadır.

Faiz alan kişi malının artması için faiz almaktadır. Sadaka vermekten de sadaka vermek malı azalttığı için geri durmaktadır. Allah ise insanların bu maddî azalma ve çoğalmaya aldanmamaları gerektiğini belirterek faizin malı artırmaktan ziyade azalttığını, görünürde malı azaltan sadakanın ise bilakis malı arttırdığını beyan etmektedir. Ziyadelik ve noksanlık netice itibarıyla dünyada ve ahirette fayda sağlamaya göredir.[252] Faiz alanlar dünyada malının arttığını zannetse de uhrevî boyutta kaybetmektedirler. Sadaka verenler dünya hayatında malı azalmış gibi görünse de uhrevî olarak kazançlı olan kimselerdir. Kur'an, bu hakikati, *"Allah faizi tüketir (Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir."*[253] diyerek açıklamaktadır.

---

[249] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/297 (No. 3754).
[250] el-Bakara 2/275.
[251] el-Bakara 2/276.
[252] Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Revâi'ü'l-beyân tefsiru âyâti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011), 1/258-262.
[253] el-Bakara 2/276.

Müfessir Râzî'ye göre faizin yasaklanmasının temel/ana sebepleri şunlardır: Birincisi, başkasının malını bedelsiz almaktır. İkincisi, toplumun genel menfaatine olan ticaretin kesata uğraması, bilfiil çalışıp çabalamayı iptal etmesi ve bunun neticesinde üretimin azalıp işsizliğin artması gibi toplumu ciddi manada sıkıntıya sokan olumsuz durumlara sebebiyet vermesidir. Zira para sahipleri külfetli olan ticaret ve sanata yönelmezler, kolaydan para kazanmak isterler. Bu da ticarete darbe vurur. Faizin yasaklanmasının üçüncü sebebi de insanlar arasında borç verme (karz-ı hasen) gibi yardımlaşmanın yok olmasına neden olmasıdır. Hâlbuki İslâm'da yardımlaşma ve dayanışma önemlidir. Faize yönelen kişi borç vermek yerine faizle para vermeyi seçer ve böylelikle zamanla karz-ı hasen gibi yardımlaşma ve dayanışma ortadan kalkmaktadır.[254]

Şayet faiz tüm toplumda haram kabul edilip yasaklanırsa o zaman insanlar ihtiyaçlarını karşılamak üzere karz-ı hasen almak için birbirlerinin kapılarına gidecek, yüz yüze görüşme fırsatı yakalayacaklardır. Bunun neticesinde birbirinin vaziyetinden de haberdar olacaklar. İnsanların yüz yüze görüşmeleri ve buluşmaları ise merhamet duygularını harekete geçirir. Böylelikle toplumda güvene ve sosyal ahlakın yerleşmesine imkân tanınmış olacaktır. Ayrıca karz-ı hasen alan kişi borcunu zamanında ödemek için daha ciddi çalışacaktır. Böylelikle kişi daha disiplinli ve daha ciddi bir hayata alışmış olacaktır.[255]

Nimetler belli bir amaca uygun yaratılmıştır. Haksız yere faizde kullanılan para ve mal da birer nimettir. Onları Allah'ın yarattığı amaca uygun kullanmamak küfran-ı nimet kabilindendir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamaya vesile veya mübadele aracı olması için yaratılmış olan bu nimetleri bu amaç dışında bir yerde, faizde kullanmak zulümdür.[256]

Vedâ Hutbesi'nde kaldırıldığına değinilen faizin, yasaklanmasının diğer bir sebebi de toplumda hantallığa ve tembelliğe sebep olmasıdır. Sermayesi olan kimseler ellerindeki sermayeyi ticaret, endüstri ve tarım gibi iktisadî alanlara yatırırlar. Bu yatırımları yaparken zamanını, iş gücünü ve beyin gücünü ortaya koyarlar. Yatırımcı,

[254] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, 7/74.
[255] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/241; Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/436.
[256] Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 1/434.

yaptığı yatırımından kazançlı çıkmak istiyorsa bu üç alanda ciddi emek harcamak zorundadır. Fakat faiz alacaklısı/yatırımcısı zaman, iş gücü veya beyin gücü alanında hiçbir emek sarf etmeden, oturduğu yerden ve çalışanın sırtından sermayesine sermaye katmaktadır. Bu vaziyetin tüm topluma yayıldığı düşünüldüğünde faizin ne kadar tehlikeli olduğu daha net anlaşılacaktır.[257]

Faiz, toplumun ahlakı üzerinde geniş tahribat yapmaktadır. Para biriktirme isteği başta olmak üzere bencillik, cimrilik, duygusuzluk, maddeye tapma, merhametsizleşme, âciz insanlara acımama ve şefkatsiz davranma gibi birçok kötü sıfatlarla insanı te'sir altına almaktadır. Toplumda yardım ve dayanışma diye bir mevzu bırakmamaktadır. Hatta bu kavramlar "zavallı insanların düşüncesi" olarak kabul edilmeye başlanır. Bu anlayış ise toplumu çok kötü akıbete götürür.[258]

"Allah faizi yok eder, sadakaları ise artırır"[259] ifadesine müfessirler, Allah, faiz alıp verenin sadaka verse sadakasını, cihad etse cihadını, haccetse haccını ve sıla-i rahim yapsa sıla-i rahimini ondan kabul etmez, manalarını da vermişlerdir.[260] Müfessirlerin bu ifadesinden faizin Allah katında ne kadar büyük bir günah olduğu anlaşılmaktadır. Faizin bir insanın ibadetlerini dahi iptal edecek kadar çirkin, zalimane, iğrenç ve bir o kadar da Allah'ın gazabını celbeden bir davranış olduğu böylece ortaya çıkmaktadır.

Allah, faizin asla alışveriş gibi olamayacağını, alışverişin helâl, faizin ise haram olduğunu, faiz yiyen insanların ahirette şeytan çarpmışçasına kabirlerinden kalkacağını belirttikten[261] sonra faizle muameleye devam edenlere ağır bir tehdit yöneltmektedir. Müfessirler, faizden bahseden *"Eğer faizi bırakmazsanız biliniz ki Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açılmıştır"*[262] âyetine, "sizler Allah'ın

---

[257] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, 1/218.

[258] Celâl Yıldırım, *Kur'an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1971), 1/342.

[259] el-Bakara 2/276.

[260] Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân ʿan tefsîri'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 2/283; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl* (Beyrût: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997), 1/344; Müsâid b. Süleymân Tayyâr v.dğr. (ed.), *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr ekberu câmi' li-tefsîri'n-nebî ve's-sahâbe ve't-tâbi'în ve't-tâbi'îhim megzuvven ilâ mesâdirihi'l-asliyye maḳrûnen bi-ta'lîḳât ḫamse min ebrezi'l-muḥaḳḳiḳîn fi'tefsîr* (Cidde: Dâru İbn-i Hazm, 2017), 4/644.

[261] el-Bakara 2/275.

[262] el-Bakara 2/279.

düşmanlarısınız" veya "faizi terk etmeyenlere, bu yaptıklarının Allah'a karşı bir savaş olduğunu bildirin"[263] gibi manalar vermiştir. Bu âyet indikten sonra İslâm devletinde faiz, yaptırım gerektiren bir suç oldu. Nitekim İbn Abbâs, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrin gibi âlimler İslâm devletinde faiz alanın, yaptığı şeyden tövbe etmesi için uyarılması ve bu uyarı sonucunda faizi terk etmediği zaman da öldürülmesi gerektiği görüşündedirler.[264]

Faiz, Allah'ın azabını celbeden bir şeydir. Kur'an, Yahudilerin azaba çarptırılmayı hak etmelerinin sebeplerini sayarken faizi de saymaktadır. Faiz Yahudilere de yasaklanmış bir muameleydi fakat Yahudiler bu faiz yasağını dinlemediler[265] ve nihâyetinde azaba müstahak oldular: *"Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevirmeleri, menedildikleri halde faizi almaları ve haksız (yollar) ile insanların mallarını yemeleri yüzünden kendilerine (daha önce) helâl kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık."*[266]

Hz. Câbir diyor ki: "Resûlullah (s.a.s.) faiz yiyene, yedirene, yazana ve buna şahitlik eden iki kişiye lanet etti ve 'Bunların hepsi günahta eşittir.' buyurdu."[267] Bu hadis faizle muamelenin, bu işlemleri yazmanın ve bâtıl olan herhangi bir şeyde yardımlaşmanın haram olduğunun apaçık delilidir.[268] Hz. Peygamber'in buradaki lanetlemesinin iki manası vardır: Birincisi, bu hadiste sayılan sınıfların ilâhî rahmetten uzak olduklarını bildirmektir. İkincisi ise bu muamelelerde bulunanların ilâhî

---

[263] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm* (el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419), 2/550; Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ es-Semerḳandî* (b.y.: y.y., ts.), 1/184; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 1/352.

[264] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 6/25; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Münzir, *et-Tefsîr* (el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Meâsir, 2002), 1/60; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 2/550; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gālib b. Abdirrahmân b. Gālib el-Muhâribî el-Gırnâtî İbn 'Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-ʿazîz* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 1/374; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 4/404; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, 1/193.

[265] Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-'Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/647; Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullāh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl* (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1418), 2/109; İbn 'Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/135; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 2/467.

[266] en-Nisâ 4/161.

[267] Buhârî, "Büyû'", 113 (No. 2237); Müslim, "Müsâkât", 105; Ebû Dâvûd, "Büyû'", 4; (No. 3333); Tirmizî, "Büyû'", 2 (No. 1247); İbn Mâce, "Ticârât", 58 (No. 2277); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/67 (No. 635).

[268] Nevevî, *el-Minhâc*, 4/29.

rahmetten uzak kalmalarını dilemektir. Bu gibi hadisler faizcilik yapanların ve bunların muamelelerine kâtiplik ve şahitlik edenlerin ve benzeri şekilde yardımcı olanların akıbetlerinin çok fena olacağını göstermektedir.[269]

Bu hadisten, meşru olmayan bir muameleye yardım eden kimsenin, işleyenle aynı günaha girdiği de anlaşılmaktadır. Faiz, üretimi durdurmak suretiyle İslâm ümmetinin gerilemesine, pahalılığın artmasına, ekonomik krizlere ve sermayenin bencil kimselerin elinde toplanmasına sebep olmaktadır.[270] Başka bir hadiste ise Hz. Peygamber faizin yetmiş çeşit günahı içerdiğini, bunların en hafifinin ise kişinin kendi annesiyle zinâ etmesi kadar büyük olduğunu belirtmektedir.[271] Hz. Peygamber'in bu ifadesi bile tek başına faizin ne kadar kötü olduğunu ve cezasının ağır olduğunu anlatmaya yeterlidir.

Hz. Muhammed (s.a.s.) kendi döneminde faizle ilgili olarak inen Kur'an âyetlerini yardımıyla da faizle ciddi anlamda mücadele etmiştir. İnsanların mallarının, servetlerinin ve kazandıkları alın terlerinin haksız olarak sömürülmesine her zaman karşı çıkmıştır. Ümmetine seslendiği Vedâ Hutbesi'nde de insanları faizli muamelelere karşı uyarmış, câhiliye âdetlerinden biri olan faizin İslâm'da yeri olmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte Hz. Muhammed (s.a.s.) kendisinden sonra öyle bir zamanın geleceğini ki faizin insanlar arasında tekrar revaç bulacağını, neredeyse faize bulaşmayan kimsenin kalmayacağını ve faizden kaçan kimselere ise ez azından faizin tozunun bulaşacağını bildirmiştir. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Şüphesiz ki insanlar üzerine öyle bir zaman gelecek ki onlardan faiz yemeyen hiç kimse kalmayacaktır. Faiz yemeyene de faizin tozu konacaktır."[272]

Faizin bu tür zararları göz önünde bulundurulduğunda Vedâ Hutbesi'nde Hz. Peygamber'in özellikle faize niçin değindiği daha kolay anlaşılmaktadır. Zira faizin sebep olduğu bu zararlar toplumun huzurunu kaybetmesi için yeterli sebeplerdir. Tüm bu zararlardan korumak için Allah Resûlü faize son kez değinmiş ve özelde ümmetine, genelde ise tüm insanlığa faiz konusunda bir nevi uyarıda bulunmuştur.

---

[269] Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 6/305.

[270] Nûreddîn 'Itr, *İ'lâmü'l-enâm şerhu büluği'l-meram min ehâdîsi'l-ahkâm* (Dımeşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 2019), 3/13, 14.

[271] İbn Mâce, "Ticâret", 58 (No. 2274); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 7/363 (No. 5131).

[272] Ebû Dâvud, "Büyû'", 3 (No. 3331); İbn Mâce, "Ticârât", 58 (No. 2278); Nesâî, "Büyû'", 2 (No. 4455); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/258 (No. 10410).

2.2.5. Malların Dokunulmazlığı

Vedâ Hutbesi'nde Hz. Muhammed (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Ey insanlar! Sözümü dinleyiniz ve onu düşününüz! Kesinlikle biliniz ki Müslüman Müslümanın kardeşidir ve Müslümanlar kardeştir. Bir kimseye, kardeşi tarafından kendisine gönül rızasıyla verilmediği sürece kardeşinin malı helal değildir."[273]

İslâm'ın hayat görüşünü teşkil eden beş zaruretten biri, malın muhafaza edilmesidir. İslâm dini, insanların mal-mülk sahibi olmalarına karşı değildir. Hatta İslâm, kişinin malını korumak adına birtakım tedbirler de almıştır. Bu anlamda hırsızlık ve gasp gibi haksız kazançlar yasaklanmış, bu tür meşru olmayan yollardan kazanç elde etmeye meyledenlere gerekli cezaların verilmesini öngörmüştür.[274]

Kur'an da gönül rızası olmadan hiç kimsenin malına dokunulamayacağını bildirmektedir: *"Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali müstesna, mallarınızı haksız yollarla aranızda yemeyin."* [275] Bu âyetteki hitap bütün Müslümanlaradır. Âyetteki *"Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin"* ifadesinin kapsamına kumar, aldatma, gasp, hakkı olanın hakkını inkâr etmek, mal sahibinin gönül hoşnutluğuyla vermediği malı almak veya mal sahibinin gönül hoşnutluğuyla verdiği ama İslâm'ın haram kıldığı (kâhine verilen bahşiş, içki ödemeleri gibi) şeyler de girmektedir.

Peygamber Efendimiz, Vedâ Hutbesi'nde insanların mal ve mülkiyet hakkının dokunulmaz olduğuna işaret etmiştir. İnsanların birbirinin mallarına göz dikmemeleri, gönül hoşnutluğu olmadan birbirlerinin mallarını yememeleri ve herkesin kendi rızkıyla iktifa etmesi gerektiğini Vedâ Hutbesi'nde hatırlatmıştır.

İnsanların mallarını haksız yollardan almak, toplumda fesada, hak-hukukun kaybolmasına, adalete gereken önemin verilmemesine ve zulmün yaygınlaşmasına sebebiyet vermektedir. Tüm bunların varlık gösterdiği toplumlar netice itibarıyla yok olmaya mahkûmdurlar, zayıflamasını bekleyen düşmanlarına karşı açık hedef haline

[273] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/463.
[274] el-Mâide 5/38; en-Nisâ 4/30.
[275] en-Nisâ 4/29.

gelmektedirler. Onun için âyette *"Birbirinizin mallarını batıl yollarla yemeyin"*[276] buyrularak toplumdaki malî muamelelerin başkasının hak ve hukukuna saygı gösterme ve hakkı olmayan malı almama esası üzerine kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Faiz, aldatma, hile, hırsızlık, gasp, kumar ve benzeri biçimde şekli ne olursa olsun bu yollarla başkasının malını almak haramdır. Karşılıksız ve sahibinin rızası olmadan alınan her türlü mal, batıl yoldan alınan mal kapsamına girmektedir.[277] Âyetteki *"O malları hâkimlere veya yöneticilere vermeyin"* ibaresinden, borçlu veya haksız olduğu halde başkasının malını haksız olarak elde etmek için mahkemeye başvurmanın ve dava açmanın doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır.[278] Bir kişi haksızsa ve özellikle haksız olduğunu biliyorsa, malı haksız bir şekilde almak için dava açamaz, hak talebinde bulunamaz. Hakkı olmayan bir malı elde etmek için hâkimlere rüşvet vermek, haram olan haksız ve batıl yoldan mal yemenin kapsamına girmektedir.[279]

Bu âyete binaen şu hüküm çıkarılmıştır: Hâkimin hükmü, helâl olan malı haram; haram olanı da helâl yapmaz. Çünkü haksız olarak alınmış bir mala hâkim ne kadar helâl hükmünü verirse versin o mal yine de helâl olmaz.[280] Zira hâkim, zahire göre hüküm vermektedir. Ama o malın kazanılma yolunun meşru olup olmadığına vakıf değildir. Dolayısıyla hâkimin helâl hükmü, kişinin haram olduğunu bildiği şeyi helâl kılmamaktadır. Hz. Peygamber böyle bir durum için uyarıda bulunmuş ve şöyle demiştir: "Ben de bir beşerim; anlaşmazlık halinde bana başvuruyorsunuz. Bazılarınız delillerini daha açık ifade ettikleri için, onlardan işittiklerime göre hüküm veriyorum. Fakat kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmedersem, bilsin ki onu alan kimse ancak cehennem ateşinden bir parça almış olmaktadır."[281] Bu durumda haksızlık üzere olan kimse kazâen kazanmış olsa da vicdanen rahatsız olmalıdır. Zira

---

[276] el-Bakara 2/188. Meâlen şöyledir: *"Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemek için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin."*

[277] Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 1/248; Muhammed Mütevelli eş-Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî* (b.y.: Metâbi' Ahbâri'l-Yevm, 1997), 2/569; Vehbe b. Mustafâ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-'akîdeti ve'ş-şerî'ati ve'l-menhec* (Dımeşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1418), 2/163.

[278] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 3/550; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 1/321; Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî el-Vâhidî, *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳurʾân* (b.y.: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1430), 3/614; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 1/521.

[279] Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb, *Tefsîru Râġıb el-Esfahânî* (Tantâ: Külliyetü'l-Âdâb, 1999), 1/400; Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâġī*, 1/82; Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 1/217.

[280] Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 1/217; Talat Koçyiğit - İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), 1/350.

[281] Buhârî, "Mezâlim", 16 (No. 2458); Müslim, "Akdiyye", 4; Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 7 (No. 3583); Tirmizî, "Ahkâm", 1 (No. 1371); İbn Mâce, "Ahkâm", 3 (No. 2317).

bozulmamış bir fıtrat ve ölmemiş bir vicdan kişinin yaptıkları davranışları kontrol eder ve gerektiğinde onu uyarır.

İnsan, bir mala ya çalışıp kazanmak suretiyle kendi alın teriyle sahip olur ya o mal ölen bir yakınından kendisine miras kalır ya da kendisine hibe edilir. İnsanın meşru yollar dışında sahip olabileceği veya mülkiyetine alabileceği bir mal yoktur. O halde insan için, yenmesi helâl olan mal, ancak meşru yoldan elde ettiği maldır. Bazen insanlar hakkı olmadıkları mala sahip olmak için mahkemeye başvururlar. Hâkimin onların lehlerine karar vermesini sağlamak için rüşvet verirler, yalancı şahitler tutarlar. Bu yolla elde edilen mal, helâl olmayan bir maldır. Hâkime rüşvet verilmeden ve yalancı şahitler tutulmadan bile eğer hâkim iki davacıdan birinin güzel söz söylemesi veya sahte delillerini ustaca ortaya koyması sebebiyle haksız olanın lehine karar verirse, bu mal yine de helâl olmaz.[282] Kur'an, *"Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin.*"[283] buyurarak genel anlamda bütün akitlerin, özel olarak ise malî mübadelelerin temelinde karşılıklı rızanın olması gerektiğini belirtmiştir. Karşılıklı rıza olmadan alışveriş akitleri kurulamamaktadır.[284]

Kur'an, malın insanlar arasında hasede yol açmaması gerektiğine vurgu yapar. İmtihan gereği insanlar farklı zenginlikte olabilir, bu kıskançlığa, hasede ve mal sahibine karşı kötü davranmaya gerekçe olamaz, olmamalıdır. Kur'ân-ı Kerîm, *"Allah'ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin.*"[285] âyetiyle bu hakikati anlatmaktadır. Allah, Nisâ sûresinin 29. âyetinde, insanları bilfiil başkasının malına haksız yollardan el uzatmaktan men ettikten sonra, 32. âyetinde insanların mallarına haset ederek, kalpleriyle dahi olsa göz dikmekten men etmiştir. Bu âyette Cenâb-ı Hakk, başkasının elindekine kalp ile dahi olsa tamah edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Kalpleriyle haset etmemek, kişinin kalp temizliği için önem arz etmektedir. İnsanların sahip olduğu mal-mülk ve makam gibi dünyevî şeylere haset etmeyin! Zira kime hangi makam ve ne kadar mal verileceği Allah'ın taksimatıdır. Dolayısıyla Müslümana yakışan, Allah'ın taksimine

[282] Koçyiğit - Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, 1/350.
[283] en-Nisâ 4/29.
[284] Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Baḥrü'l-muḥîṭ* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420), 3/610; Şa'râvî, *Tefsîru'ş-Şa'râvî*, 3/1656.
[285] en-Nisâ 4/32.

rıza göstermektir. Kimisine çok kimisine az malın verilmesi, kimisinin sesinin güzel kimisinin kaba olması, kimisine bedenle ilgili yeteneklerin verilmiş olması kimisine akıl ve başka yeteneklerin verilmesi; tüm bu çeşitlilikler bir hikmete binaendir. Bu tür durumlarda hasedin olmaması gerektiği öğretilmektedir.[286]

Hicr sûresinde de Allah Teâlâ, Peygamberimize hitaben, *"Sakın onlardan bazı sınıflara verdiğimiz dünya malına göz dikme, onlardan dolayı üzülme ve müminlere alçakgönüllü ol."*[287] Yani, Allah'ın müşriklere ve münâfıklara dünya hayatında imtihan için verdiği şeylere bakıp üzülmemesini tavsiye etmektedir. Onlara dünya hayatında biraz eşya, mal ve mülkün verilmesi imtihan içindir. Âyette geçen "metâ'" kendisiyle faydalanılan ve sonradan yok olan şey demektir. Dolayısıyla imtihan için verilmiş fânî dünya süsü, ziynetler ve dünyevî varlıklar, makamlar, mevkiler ve görevler meyletmeye, göz dikmeye ve gönül vermeye değmeyecek şeylerdir.[288] Müslümanlar da Peygamber Efendimize yapılan bu nasihate kulak vermeli ve kimsenin varlığına asla göz dikmemelidirler.

Kur'an malın ebedî olmadığını ve bir gün tükenip yok olacağını söylemektedir: *"Sizin yanınızdaki (dünya malı) tükenir, Allah katındakiler ise bâkidir."*[289] Dünya hayatında sahip olduğunuz ve elde etiğiniz ne varsa, ne kadar çok olursa olsun fânîdir, yok olmaya mahkûmdur. Ama Allah'a itaat ederek hayır-hasenat olarak ne yaparsanız ancak o, Allah katında bâkidir, yok olmaz. Amellerin karşılığı olan cennet, ehli için sonsuzdur ve asla yol olmaz. Diğer bir ifadeyle Allah'a olan itaatinizin meşakkati yok olur ama sevabı bâkidir; ne sonu gelir ne de yok olmaya maruz kalır.[290]

"Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir."[291] İnsanların mallarına göz dikip hırsızlık yaparak tecavüz eden kimselerin dünya ve ahirette azaba

---

[286] el-İmâdî b. Muhammed b. Mustafâ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm* (Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/171; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, 1/315; Yıldırım, *Asrın Kur'an Tefsiri*, 3/1290.

[287] el-Hicr 15/88. Benzeri diğer bir âyet için bk. Tâhâ 20/131.

[288] Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 11/90; Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, 14/70; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 4/1747.

[289] en-Nahl 16/96.

[290] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 17/289; Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Teʾvîlâtü Ehli's-sünne* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 6/567; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 2/290; Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 13/641; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 3/212.

[291] el-Mâide 5/38.

müstahak oldukları anlaşılsın diye elleri kesilir. Çalınan malın belli bir meblağa (10 dirhem gümüşe) ulaşması, malın, sahibi tarafından muhafazaya alınmış olması ve aynı şekilde çalan kimsenin de akıl baliğ olması şarttır. İslâm dini kısâs âyetiyle insan bedenini saldırıya uğramaktan muhafaza ederken hırsızlık âyetiyle de insanın malının tecavüze uğramasını muhafaza etmiştir. Böylece insanlar malının çalınması endişesinden kurtulmuş ve kalben rahatlamış olurlar. Çünkü hırsızlık yapanın eli kesildiğinde onun durumundan haberdar olan başka kötü niyetli kimseler hırsızlık yapmaya cüret edemezler. Böylelikle insanların güvenliği de sağlanmış olur.[292] Resûlullah Efendimiz hırsızlık cezası el kesmeyi hayatında uygulamış, Hz. Ebûbekir ve Ömer de kendi halifelik dönemlerinde bunu uygulamışlardır.[293]

2.2.6. Varise Vasiyetin Yasaklanması

"Vasiyet" kelimesinin türevleri hariç "vasiye" sığası Kur'an'da sekiz yerde geçmektedir.[294] Vasiyet, ancak kişinin vefatından sonra yürürlüğe giren bir şeydir. Kişinin ölümünden önce vasiyetinin işleme konulması söz konusu değildir. İslâm'ın ilk yıllarında kişinin malı, öldüğü zaman miras olarak oğluna kalırdı. Anne-babaya vasiyet etmek de ilk zamanlarda geçerliydi. Daha sonra Allah, dilediği kısmı -Nisâ sûresinin 11. ve 12. âyetleriyle- yürürlükten kaldırdı. Böylece erkeğe, iki kadın kadar pay belirledi.[295]

Kur'an'da vasiyetten bahseden ilk âyetler Bakara sûresinde geçmektedir.[296] Bakara sûresinin 180. ve 240. âyetlerinde müminlere, kendilerine ölüm gelmeden vasiyette bulunmaları gerektiği emredilmektedir. Vasiyeti konu edinen, *"Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur."*[297] âyetinin hükmüyle, Nisâ sûresindeki miras taksimi yapan âyetler inmeden önce amel ediliyordu. Miras taksimi yapan âyetler indiğinde kimin mirastan ne kadar alacağının oranları belli olduğu için bu âyetin hükmü nesholundu. Nisâ sûresinin 11. ve 12. âyetlerinde anne-

[292] Konyalı Vehbi, *Ahkâm-ı Kur'âniye*, 1/425, 426.
[293] Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 2/36; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 7/449, 450.
[294] Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Muʿcemü'l-müfehres li-elfâẓi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2012), 1/954.
[295] Buhârî, "Vesâyâ", 6 (No. 2747); Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 5 (No. 2769).
[296] Vasiyetlerle ilgili âyetler için bk. el-Bakara 2/180, 181, 182, 240; en-Nisâ, 4/11, 12; el-Mâide, 5/106; el-Ahzâb, 33/6.
[297] el-Bakara 2/180.

babanın payları belirlendiği için onlara artık vasiyet edilemez. Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde, "Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Binaenaleyh vâris için vasiyete gerek yoktur."[298] ifadesinden kastettiği mana da budur. Mirastan payları belli olan anne-baba gibi akrabalara vasiyet edilemez. Mirastan payı olmayan yakın akrabaya yapılan vasiyet ise geçerliliğini korumaktadır. İbn Abbâs, Katâde ve Hasan-ı Basrî bu görüştedirler.[299]

Vasiyetin asıl meşruiyeti tamamen neshedilmeyip devam etmektedir. Mirastan payı olmayan akrabalar hakkında yapılan vasiyet geçerlidir. Ancak yapılan vasiyet malın üçte birini geçmemelidir. Malın üçte birini geçen vasiyet muteber değildir.[300] Yani mirasın üçte ikisinin zorunlu olarak mirasçılara kalması gerekmektedir. İslâm, vasiyet edilecek malın miktarını en fazla üçte bir ile sınırlandırarak malın tek elde birikmesini engellemiştir. İslâm, böyle bir yol izleyerek ölenin ailesinin ve yakınlarının menfaatlerini dikkate almış ve servetin daha çok sayıda kişi tarafından paylaşılmasını sağlamıştır.[301] Vedâ Hutbesi'nde "Varise vasiyet yoktur" ifadesiyle mirasçılar arasında vasiyetin kaldırılmasının bir hikmeti ise diğer varislerin, kendisine vasiyet yapılan kişiye kin ve nefret besleyebileceği ihtimalinin söz konusu olmasındandır.[302] İslâm dini, Müslümanlar arasında kin, nefret, düşmanlık vb. sebep olacak şeyleri genel felsefesi içinde kabul etmediğinden buna yol açacak sebepleri de kaldırmıştır. Hz. Peygamber'in, vasiyeti en fazla üçte bir ile sınırlandırmasının bir sebebi de geriye kalan varislerin hakkını korumaktır. Malının hepsini vasiyet etmek isteyen Hz. Sa'd b. Ebî Vakkâs'a, "Ey Sa'd! Senin, varislerini zengin bırakman, onları muhtaç ve sadaka için ellerini açar bir halde bırakmandan çok daha hayırlıdır." demiştir.[303]

Kur'an yapılan vasiyetlerle oynamayı men etmektedir. Hiç kimsenin yapılan bir vasiyet üzerinde değişiklik yapma salahiyeti yoktur: *"Her kim bunu işittikten ve*

---

[298] Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 6 (No. 2870); Tirmizî "Vesâyâ", 5 (No. 2253); Nesâî, "Vesâyâ", 5; İbn Mâce, "Vesâyâ", 6 (No. 2007); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/210 (No. 17663).

[299] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 3/388; İbn 'Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 1/248; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 3/99.

[300] Ahmed b. Ali b. Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 2/121; İbnü'l-'Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, 1/135.

[301] Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, çev. İbrahim Arif Koytak - Veysel Uysal (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 213.

[302] Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullāh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İḫtiyâr li-taʿlîli'l-Muḫtâr* (Beyrût: Dâru'l-Erkâm İbni'l-Erkâm, ts.), 2/522, 523.

[303] Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, 4/410-415.

kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenleredir. Şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir."[304] Kur'an, vasiyeti işitip de bundan hoşnut olmayan kimsenin vasiyeti değiştirmesini bu âyetle yasaklamıştır. Vasiyet konusunda herhangi bir değişiklik yapan kimse, yaptığı bu değişiklikten mesuldür. Bu âyetten, bir kimse ölümünden önce vasiyette bulunursa, varislerin bu vasiyete uyma zorunluluğunun olduğu anlaşılmaktadır. Vasiyette değişiklik yapanı Allah çok iyi bilmekte ve gereken ceza ile de cezalandırmaktadır.[305]

Vasiyetin geçtiği bir diğer sûre ise Nisâ sûresidir. Bu sûredeki 11. ve 12. âyetlerde mirasçıların payları belirlenmiştir. Âyetlerde, taksimden sonra, *"yapılan vasiyet ve borçtan sonra"* ifadesi kullanılmaktadır. Bu âyetlerde tekrarlanan bu ifade, vasiyet ve borcun hem önemine hem de miras taksiminden önce yerine getirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü hem vasiyette hem de borçta başkalarının hakkı söz konusudur.[306] Bu yüzden mirasçılar, bırakılan mirastan hisselerini, vasiyet yerine getirildikten ve borç ödendikten sonra alırlar. Ölenin, varsa önce borcu ödenir, sonra vasiyeti yerine getirilir daha sonra ise vârisler paylarını alırlar.[307] Vasiyette dikkat edilmesi gereken bir husus da vasiyetin meşru şeylerde yapılabilmesidir. Bir günahı gerektiren şeylere sarf edilmek üzere vasiyette bulunmak haram kabul edilmiştir.[308]

Hz. Peygamber vasiyet etmeye teşvik etmiştir. Bir hadisinde, "Vasiyet etmeye değer bir şeyi bulunan Müslümanın, vasiyeti yanında yazılı olmadan iki gece geçirmesi doğru değildir." [309] buyurarak vasiyet etmenin önemine işaret etmiştir. Hz. Peygamber'in bu hadisinden yola çıkarak vasiyet etmenin hükmü hakkında âlimler ve mezhepler arasında görüş farklılıkları olmuştur. Cumhur ûlemeya göre vasiyet etmek, tavsiye edilen bir şeydir, yani mendûbtur; farz değildir. Ama kişinin yanında bir emanet varsa veya borcu varsa bunu mutlaka vasiyet etmesi gerekir. Çünkü ölümün

---

[304] el-Bakara 2/181.
[305] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1/173; Koçyiğit - Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, 1/324.
[306] Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 2/27.
[307] Konyalı Vehbi, *Ahkâm-ı Kur'âniye*, 1/458; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳur'ân*, 1/125; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/204; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1/172.
[308] Celal Yıldırım, *Kaynaklarıyla Ahkâm Hadisleri (Mezheplere Göre Fıkhî Hükümler ve Şerhleri)* (Konya: Uysal Kitabevi, 1993), 4/628, 629.
[309] Buhârî, "Vesâyâ", 1 (No. 2738); Müslim, "Vasıyyet", 1; Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 1 (No. 2762); İbn Mâce, "Vesâyâ", 2 (No. 2699); Nesâî, "Vesâyâ", 1 (No. 3615).

kendisine ne zaman geleceği belli değildir. Zahiriyye mezhebine göre vasiyet farzdır, herkes vasiyetini mutlaka yazmalıdır.[310]

2.3. Vedâ Hutbesi'nde Kavmiyetçiliğin Yasaklanması ve Müslümanların Kardeşliğine Dair Mesajlar

2.3.1. Müminlerin Kardeş Kabul Edilmesi

İslâm toplumunun yaşama esaslarını ilahî kaynaklar oluşturur. Bu umumî kardeşliğe "İslâm kardeşliği" denilmektedir. İslâm kardeşliğinin temeli de Allah'a ve ahiret gününe imandır. Allah rızası için sevmek ve buğz etmek müminlerin şiarındandır. Kardeş olmak, Müslümanların birbiri üzerindeki hakkıdır. Bu kardeşlik ihtiyarî olmayıp bizzat Kur'an ile sabit olmuş bir kardeşliktir.[311] İslâm'ın tesis ettiği bu kardeşlik, her türlü nesep ve vatandaşlık bağından çok daha güçlü ve yücedir.[312]

Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde ümmetine verdiği mesajlardan biri de Müslümanların kıyamete kadar kardeş oldukları ve hiçbir Müslümana, diğer Müslüman kardeşinin malının ve canının helâl olmadığı konusudur. Peygamber Efendimiz, Vedâ Hutbesi'nde bu mesajı şu sözleriyle adeta haykırmıştır: "Ey insanlar! Kesinlikle biliniz ki Müslüman, Müslümanın kardeşidir, bütün Müslümanlar kardeştir." Hz. Peygamber'in "müminler kardeştir" mesajının aynısını Hucurât sûresinin 10. âyetinde görmekteyiz.[313] Meâlen, *"Müminler ancak kardeştirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki esirgenesiniz."* buyuran âyet, müminlerin imanî bir bağ ile kardeş olduklarını, onların arasına hiçbir surette kin ve düşmanlığın girmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Âyetteki "innema" hasr ifadesi hakiki manada iman kardeşliğinin ancak müminler arasında olduğunu ve mümin ile kâfir arasında bu manada herhangi bir kardeşliğin söz konusu olmadığını bildirmektedir.[314]

---

[310] Nevevî, *el-Minhâc*, 4(11)/85; Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar Azîmâbâdî, *ʿAvnü'l-maʿbûd şerḥu sünen-i Ebî Dâvûd* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 8/45; Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 7/377.

[311] Âl-i İmrân 3/103; rt-Tevbe 9/11; el-Hucurât 49/10, 13; el-Haşr 59/10; Buhârî, "Mezâlim", 3 (No. 2442); Müslim "Birr", 58; Ebû Dâvûd, "Edeb", 45 (No. 4893); Tirmizî, "Hudûd", 3 (No. 1478).

[312] Mustafâ Müslim, "İslâm Kardeşliği Nesep ve Vatandaşlık Bağından Daha Güçlü ve Yücedir", *Siyer 3 Aylık İlim, Tarih ve Kültür Dergisi* 14 (Haziran 2020), 76.

[313] el-Hucurât 49/10.

[314] Sâbûnî, *Ṣafvetü't-tefâsîr*, 3/1203.

Elmalı Hamdi Yazır *"Müminler ancak kardeştir"* âyetinin tefsiri sadedinde Müslümanların hepsinin iman esasında birleştiklerini belirtir, iki fert veya Müslüman gruplar arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkması durumunda diğerlerinin hemen Müslüman kardeşlerinin aralarını bulup düzeltmesi gerektiğini ifade eder. Çünkü din kardeşliği bunu gerektirmektedir. Elmalı, âyetin devamındaki *"Kardeşlerinizin arasını düzeltin"*[315] ifadesinin gereği yapılmadığı takdirde ne tür sorunların zuhur edeceğine dikkat çeker ve sözlerine şöyle devam eder:

> "Müminlerin kendi aralarında sulh-u salah bulunmazsa, uhuvvetleri kuvvetli olmazsa küffara karşı mücadele edemezler. Allah'ın azabından iyi korunamazlar. Onun için Allah'tan korkun ve bozuşmayın. Bozuşursanız barışmaktan kaçınmayın, her işinizde takva yolunu tutun!"[316]

Müminlerin birbirleriyle çekişmemesi gerektiğini anlatan Enfâl sûresinin, *"Birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider."*[317] âyetinin tefsirinde istiklal şairi Mehmed Akif Ersoy da Elmalı Hamdi Yazır'la benzer şeyler söyler. Mehmed Akif, Müslüman bireylerin birbiriyle çekişmesini ve bozuşmasını "bir nevi izmihlal uçurumlarına yuvarlanma" olarak tefsir etmektedir.[318] Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanların birbirinin kardeşi[319] olduğunu beyan etmekle iktifa etmemiş, onların birbirine nasıl davranması gerektiğini de bizzat açıklamıştır. Kur'an, Müminlerin birbirine karşı merhametli, kâfirlere ve münafıklara karşı ise şiddetli ve sert olmasını istemiştir.[320] Akif konuyla ilgili şöyle demektedir:

> "Kaynaşan millet yıkılmaz. Yaşamak isteyen millet için ittihadın lüzumu bedihayât-ı evveliyedendir. Öyle efradı birbirine kaynamış heyeti mecmuası bir bünyan-ı mersûs vücuda getirmiş olan cemaatler, düşman topuyla tüfeğiyle kolay kolay devrilmezler. 'Kale, içinden fetholunur' sözü ne büyük bir hakikattir. Müslümanlar için bu hakikatten gafil olacak zaman değildir. Müslümanlar hariçteki düşmanı bırakıp da dâhilde birbirleriyle uğraşmasınlar. Mevcudiyetlerine birer birer hatime çekilen hükümât-ı İslâmiyenin halinden

[315] el-Hucurât 49/10.
[316] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/180.
[317] el-Enfâl 8/46.
[318] Ersoy, *Tefsîr Yazıları ve Vaazlar*, 64.
[319] Âl-i İmrân 3/103; el-Hucurât 49/10.
[320] el-Mâide 5/54; el-et-Tevbe 9/73; Fetih 48/29; et-Tahrîm 66/9.

ibret alsınlar ki inkirazlarına sebep hep aralarındaki tefrikadan başka bir şey değildi."[321]

Mehmed Âkif, tefrikanın Müslümanlar için zararlarını anlatırken Süleymaniye kürsüsünden sitemvarî bir ifadeyle şu mısraları haykırmaktadır:

"Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez,

Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez."[322]

Müslümanların kardeşliği konusunda birçok hadis bulunmaktadır ki bu hadisleri şöyle sıralamak mümkündür:

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez ve onu düşmana teslim etmez."[323] "Kişi, Müslüman kardeşinin yardımcısı olduğu sürece Allah da kulunun yardımcısıdır."[324] "Müslümanlar bir binanın taşları gibidir. Birbirini desteklerler."[325]

İnsan, yaratılış itibarıyla sosyal bir yapıya sahiptir. "İnsan, tabiatı icabı, medenîdir." Sözü bu gerçeğe işaret etmektedir. Tek başına hayatını idame ettirmesi, sıkıntılarla mücadele etmesi ve ihtiyaçlarını temin etmesi mümkün değildir. Dünya hayatında mutlaka başka insanlarla iletişime geçmek ve onlardan yardım almak zorundadır. İhtiyaçlarını gidermek için farklı renk, ırk, meslek ve statü sahibi insanlarla iletişim kurmak insanoğlu için kaçınılmaz bir zorunluluktur.[326] İnsanların sosyal varlık olmaları ve birbiriyle iletişim halinde olmaları onları sorumluluk sahibi yapar. İnsanların bir de Allah'a karşı sorumlulukları vardır. İnsanlar, Allah'a karşı sorumluluklarında bir tarağın dişleri gibidir. Mükellefiyet açısından hiçbir kimsenin başkasına üstünlüğü yoktur. Allah, bir kimseyi başka bir kimseye üstün kılmamıştır.

Âdemoğlunun hayatını idame ettirirken diğer insanlarla olan muamelelerindeki ölçü, eşitliktir. Çünkü Kur'an, genel anlamda bütün insanların, özel

---

[321] Mehmed Âkif Ersoy, *Tefsîr Yazıları ve Vaazlar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 64, 65.

[322] Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: Salon Yayınları, 2018), 120.

[323] Buhârî, "Mezâlim", 3 (No. 2442); Müslim "Birr", 58; Ebû Dâvûd, "Edeb", 45 (No. 4893); Tirmizî, "Hudûd", 3 (No. 1478); Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*, 9/259 (No. 5357).

[324] Müslim, "Zikr", 38; Ebû Dâvûd, "Edeb", 67 (No. 4946); İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (No. 225); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* 12/393 (No. 7427).

[325] İbn Hibbân, *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 1/468 (No. 231); Buhârî, "Salât", 88 (No. 481); Müslim, "Birr", 65; Tirmizî "Birr", 18 (No. 2041); Nesâî, "Zekât", 67 (No. 2560); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/399 (No. 19624).

[326] Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 77.

olarak da müminlerin kardeş olduklarını, aynı anne-babanın evladı olduklarını, yaşadıkları bölge, ülke, şehir, kabile, aşiret ve toplumların övünç veya tahkir vesilesi olamayacağını, üstünlük ve övünmenin yalnızca Allah'ın emirlerine uyma ve yasaklarından kaçınma ile mümkün olduğunu söylemektedir. Takvalı olanın durumu farklıdır. Takva dışında herhangi bir üstünlük kimseye sunulmamıştır. Kur'an, iman edip etmemesine bakmaksızın tüm insanlığa şöyle seslenir: *"Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Sizleri halklara ve kabilelere ayırdık ki birbirinizle tanışasınız. Allah katında en üstün olanınız ise en takvalı olanınızdır. Şüphesiz ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir ve her şeyden haberdardır."*[327] Âyette geçen "şu'ûb (halklar)" kelimesi nesep bakımından uzak olan kimseler için kullanılan bir kelimedir. "Kabileler" manasına gelen "kabâil" ise biraz daha yakın ilişkiyi/akrabalığı ifade etmektedir.[328] İnsanların niçin halklara ve kabilelere ayrıldığı mevzusuna değinen Taberî şöyle demektedir: "Sizi halklara ve kabilelere ayırmamızın sebeb-i hikmeti 'tanışmanız' içindir, üstünlük için değildir. Çünkü üstünlük ancak takva ile olur. Mücâhid'e nispet edilen bir rivâyette ise 'Sizi böyle ayırdık ki 'falan kişi falancanın oğludur'[329] şeklinde tanışasınız, yani tanışırken bir kolaylık olması içindir. Üstünlüğe gelince, o sadece takva ile olur. Allah'tan korkan, O'nun emirlerini yerine getiren ve yasaklarından kaçınan kimse üstünlüğe erişebilir.

Ancak İbn Kesîr, âyette geçen "şu'ûb" kelimesiyle Araplar dışındaki halkların; "kabâil" kelimesiyle ise Arapların kastedildiğine dair bir rivâyetin olduğunu, dolayısıyla "kabâil" ile Arapların, "şu'ûb" ile de Arapların dışındakilerin kastedildiğini düşünmektedir. İbn Kesîr, insanların hepsinin Hz. Âdem ve Havva'dan olduğunu, üstünlüğün Allah ve Resûlüne itaat ile olabileceğini, bunun dışında neseple hiçbir üstünlüğün olmadığını da açıkça beyan etmektedir.[330]

> "İslâm'ın yasakladığı kavmiyetçilik/milliyetçilik günümüzde Batı'nın da desteğiyle tekrar revaç bulmuştur. İslâm âleminin birçok bölgesinde milliyetçilik hastalığından kaynaklı pek çok sıkıntıyla karşılaşılmaktadır. Ülkemiz de bu milliyetçilik hastalığından etkilenmiştir. Özellikle "millî bilinç, tarih bilinci, Türk İslâm'ı, Arap İslâm'ı ve şanlı ecdat" söylemleri bu hastalığın

[327] el-Hucurât 49/13.
[328] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 11/398.
[329] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 22/312.
[330] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 7/385.

ürünleridir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın temelinde de bu hastalığın yattığı söylenebilir. İnsanların kabilelere ve milletlere bölünmüş olması övünmek veya başkalarını tahkir etmek için değildir. İnsanların farklı ırk ve bölgelerden, milletten olması onları kimlik sahibi kılmaktadır. Bu kimlik sayesinde tanışır ve tanınırlar. İnsanın farklı kimliklere sahip olması asla övünç vesilesi de utanç sebebi de sayılamaz. İşte İslâmiyet ırk, millet, bölge, kültür, hatta din milliyetçiliklerini tamamıyla reddeder. Allah katındaki üstünlüğü yalnızca takvaya bağlar."[331]

Tarihte kavmiyetçilik (ırk taassubu) üzerine felsefe kurulmuş, bu felsefeyi nice milletler ve imparatorluklar kendilerine prensip olarak almış ve düstur kabul ederek asırlar boyu uygulamıştır. Yahudiler bu milliyetçilik duygularına dayanarak kendilerinin üstün olduğunu savunmuş, başkalarını ise hakir görmüşlerdir. Hindûların kast sistemi bu hastalığın bir neticesidir. Bu yüzden "Brahmanlar" diye bir üst sınıf kurulmuş ve bu tabakada olmayan herkes daha aşağı seviyede tutulmuştur. Aynı şekilde bu milliyetçilik duygusunun neticesi olan siyah-beyaz ayırımı da Afrika ve Amerika'da siyah cinsten olan insanlara nice zulümler ve işkenceler yaptırmıştır. 20. asırda Avrupalıların Amerika kıtasına giderek Kızılderililere yaptıklarının, Asya ve Afrika'nın zayıf milletleri üzerine hâkimiyet kurarak yaptıkları zulümlerin temelinde bu milliyetçilik ve kendini üstün insan görme anlayışı yatmaktadır. Bu duygu ve düşünceler onlara başka milletleri yağmalamalarını, köleleştirmelerini, hatta varlık âleminden silmelerini kendi haklarıymış gibi göstermiştir. Oysa Kur'an "Hepinizin aslı birdir. Tüm ırkların/milletlerin anne-babası birdir. Asıl itibarıyla hepiniz tek bir millettensiniz. Sizin zannettiğiniz gibi alt tabaka-üst tabaka insan sınıfları yoktur. Çeşitli ırkları/milletleri farklı ilâhlar yaratmamıştır, hepsini yaratan bir Allah'tır. Tek bir maddeden hepinizi yaratan O'dur. Bazılarınız tertemiz ve berrak bir maddeden, bazılarınız da pis ve adi bir maddeden yaratılmış değildir. Eğer üstünlük ve fazilet arıyorsanız, o sadece ahlakî üstünlük ve fazilet olabilir. Yaratılış itibariyle bütün insanlar eşittir. Çünkü yaratıldıkları anne-baba birdir, madde birdir, yaratılış yolları da birdir."[332] anlayışını içermektedir.

[331] Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 5/35, 36.
[332] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳur'ân*, 5/422, 423.

Kur'an-ı Kerîm'de Müslümanların ayrışıp parçalanmasını yasaklayan en önemli ve en açık âyetlerden biri, Âl-i İmrân sûresinin 103. âyetidir. Bu âyette Kur'an şöyle buyurmaktadır: *"Hep birlikte Allah'ın ipine (İslâm'a) sımsıkı yapışın; parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarındayken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız."*[333] Sahâbeden İbn Abbâs'a göre bu âyette geçen "hablu'llâh," Allah'ın dini ve kitabıdır,[334] İbn Mes'ûd'a göre ise "hablu'llâh," Kur'an'dır.[335] Müfessirler ise âyette geçen "hablu'llâh" ifadesine birçok anlam vermişlerdir. "Allah'ın ahdine sımsıkı sarılın," "Allah'ın emirleri," "cemaât," "ihlâs ile sadece Allah'a tutunmak" ve "İslâm," müfessirlerin "hablu'llâh" ibaresine verdikleri manalardan bazısıdır. Müfessirlerin verdikleri tüm bu manaların "ip"e benzetilmesinin sebebi, nasıl ki ipe tutunan kimse kuyu ve benzeri sıkıntılı yerlerden kurtuluyorsa Kur'an'a veya diğer sayılan manaların birine tutunanın da aynı şekilde kurtulacağı anlamına gelmesidir.[336]

Âyetten anlaşılacağı üzere câhiliye döneminde sürekli savaş halinde olan Arapların kalplerini Allah İslâm ile birleştirdi, aralarındaki savaş sona erdi ve kalplerde savaşın yerini muhabbet aldı. Birbirine düşman olan o insanlar, İslâm sayesinde birbirlerine nasihat edip merhamet eden insanlar oldular. Takva ve hayır üzere yardımlaşır hale geldiler.[337] Büyük bir ayrılıktan sonra câhiliye Araplarını birleştirerek birlik ve beraberliği; birbirini boğazlama ve düşmanlıktan sonra ülfet ve iman kardeşliği hatırlatıldı. Putperestlik ve şirk sebebiyle ateş çukurunun, dolayısıyla helak olmanın kıyısında olan Araplar, İslâm kardeşliğiyle felaketlerden kurtarılıp beşeriyetin önderi oldular. İşte böylece Allah onları helak olmaktan İslâm ile

---

[333] Âl-i İmrân 3/103.
[334] Fîrûzâbâdî, *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/69.
[335] Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî el-Nahhâs, *Meʿâni'l-Ḳurʾân* (b.y.: Dâru'l-Hadîs, 2004), 1/156.
[336] Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Meʿâni'l-Ḳurʾân ve iʿrâbüh* (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/450; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/121; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, 1/414; İbnü'l-Münzir, *et-Tefsîr*, 1/319; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 3/725; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 214.
[337] Kâsımî, *Meḥâsinü't-teʾvîl*, 2/371.

kurtarmıştı.[338] Nitekim Hz. Muhammed (s.a.s.) bir hadisinde Allah'ın kitabı Kur'an için "O, Allah'ın sağlam ipidir" ifadesini kullanmıştır.[339]

Müslümanların kardeş olduğunu Vedâ Hutbesi'nde beyan eden Hz. Peygamber, Müslümanların arasına tefrika sokma sebebi olan menfi milliyetçiliği/ırkçılığı da yasaklamıştır. Bunu yasaklayan ve zemmeden birçok hadis bulunmaktadır ki bunların hepsine burada değinmek mümkün değildir. Biz bir kısmını zikretmekle iktifa edeceğiz: "Kim bir sancağın altında asâbiyete/milliyetçiliğe çağırırken veya asâbiyete yardım ederken öldürülürse onun ölümü, câhiliye ölümüdür."[340] Müslim'in rivâyet ettiği bu hadiste geçen "asâbiyet" lafzı bugün daha çok "ırkçılık" anlamında kullanılmaktadır. Milliyetçilik de insanın, haksız dahi olsa kendi yandaşı, tanıdığı, yakını veya akrabası için ölümüne mücadele etmesi kastedilmektedir. Bu kelime tarafgirlik, fanatizm, taassup ve körü körüne bağlılık gibi manalara gelmektedir. Bu hadisten de anlaşılmaktadır ki İslâm'da taassup yoktu. Hiç kimse körü körüne ve şuursuzca kabilesinin, akrabasının, hatta öz babasının bile yardımına koşamaz. Bu tür haksız bir yolda öldürülen kişinin ölümü, şekil bakımından câhiliye ölümüne benzemektedir.[341]

Başka bir hadiste Resûlullah milliyetçiliğe çağıranın, milliyetçilik uğruna savaşanın ve milliyetçilik üzere ölenin bizden olmadığını bildirmektedir. Rivâyette milliyetçilik hakkında şöyle buyurmaktadır: "Asâbiyete/milliyetçiliğe çağıran bizden değildir. Asâbiyet uğruna savaşan bizden değildir. Asâbiyet üzere ölen bizden değildir."[342] İslâm, kişinin milletini ve akrabasını sevmesine karşı değildir. Hatta insanın kendi milletinde âlim, salih ve faziletli kişilerin çoğalması mutluluk veren şeylerdendir. Buradaki ölçü ise haktır, doğruluktur ve iyi insan olmaktır. Zira zalim ve haksız durumda da olsa kişinin kendi kavmine yardım etmesi ve onu sevmesi doğru

[338] Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, 4/28.
[339] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî* (b.y.: y.y., 2015), "Fezâilü'l-Kur'an", 1 (No. 3448) Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'an", 15 (No. 3135).
[340] Müslim, "İmâre", 57; İbn Mâce, "Fiten", 7 (No. 3948); Nesâî, "Muhârebe", 28 (No. 4115); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* 13/424 (No. 8061); *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 10/441 (No. 4580).
[341] Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 10/155; Kemal Sandıkçı - Muhsin Koçak, *Câmi'ul-Usûl Tercüme ve Şerh* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 15/635-638.
[342] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerḥu's-sünne* (Dımeşk-Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 13/122; Ebû Davûd, "Edeb", 120 (No. 5121).

değildir.[343] Nitekim Peygamber Efendimize "Asâbiyet nedir?" diye sorulduğunda o, "Asâbiyet, kavminin zulüm işlemesine yardım etmendir."[344] cevabını vermiştir.

Hz. Peygamber'in bu konuyla ilgili hadisleri toplu olarak ele alındığında görülür ki kişinin milletini, kavmini ve akrabasını sevmesi tabiîdir, zaten İslâm da buna karşı çıkmamaktadır. Müslüman kimse kendi milletinin iyiliğini, faziletini ve ilerlemesini isteyebilir, hatta bu uğurda çaba sarf etmelidir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus; milliyetçilik, tarafgirlik, kendini ve kavmini üstün görme, başka kavimleri, halkları ve milletleri tahkir etme noktasıdır.

Kavmiyle/milletiyle övünmek ve diğer insanları küçümsemek câhiliye âdetidir ve aynı zamanda şeytanın sünnetine ve yoluna tabi olmaktır. Zira Allah tarafından şeytana, Hz. Âdem'e secde etme emri verildiğinde şeytan, *"Ben Âdem'den daha hayırlıyım. Beni ateşten, onu ise topraktan yarattın"*[345] demiştir.[346] Bu ifadelerden; kendisiyle övünen, büyüklük taslayan, böbürlenip kibirlenen ve başkasını kendisinden aşağı gören ilk menfi milliyetçinin şeytan olduğu anlaşılmaktadır. Zira şeytan, Âdem'e secde etme emrini veren Allah'a karşı böbürlenerek Âdem'i küçümsedi. Kendisinin ilk insan ve ilk peygamber olan Âdem'den üstün olduğunu ileri sürerek Allah'ın emrini yerine getirmedi. Dolayısıyla şeytan, Allah'ın lanetine uğrayan ilk milliyetçi olmuş oldu.

Şeytanın yaptığı milliyetçilikle insanın yaptığı milliyetçilik arasında ne gibi bir fark vardır? İkisi arasındaki farkı şöyle açıklamak mümkündür: Şeytan ile beşeriyetin atası Hz. Âdem'in yaratılıştaki yapı malzemeleri farklıdır. Şeytan, kendisinin yapı malzemesi olan ateşin, Hz. Âdem'in yapı malzemesi olan topraktan daha üstün olduğunu düşünerek kendisinin ondan üstün olduğunu iddia etti. Fakat âdemoğlunun, yani insanların birbirleri arasındaki milliyetçiliğe gelince, burada farklı bir durum söz konusudur. Çünkü insanlar kendi cinsinden olan, yani "yapı malzemesi toprak olan" insanlara karşı üstünlük taslamaktadır. Bunu yaparken de şeytanın ileri sürdüğü gerekçeye benzer haklı veya haksız herhangi bir gerekçe ileri sürememektedir, sürmeleri de zaten mümkün değildir. Zira tüm insanlığın atası Hz.

---

[343] Sandıkçı - Koçak, *Câmi'ul-Usûl Tercüme ve Şerh*, 15/635-638.
[344] Ebû Davûd, "Edeb", 120 (No. 5119); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân,* 10/127 (No. 7270).
[345] el-A'râf 7/12.
[346] Mustafa Müslim, *Me'âlimü Kur'aniyye fi's-sirâ' me'a'l-yehûd* (Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2019), 175, 176.

Âdem, annesi ise Hz. Havva'dır.[347] Bunlar aynı topraktan yaratılmışlardır. O zaman insanların kendi aralarındaki bu üstünlük iddiası nereden geliyor? [348] Hâlbuki Kur'an, insanı tek anne-babadan yarattık buyurmaktadır.[349] Milliyetçilik yapan hiç kimsenin arz edeceği geçerli bir delili yoktur. İnsanların nesepleriyle, kabile ve soylarıyla övünmlerinin tek bir açıklaması olabilir o da asıllarının bir olduğunu unutup gaflete düşmeleridir. Çünkü kardeş olduğunu, aslının aynı olduğunu bilen müminler kavmiyetçilik yapamazlar.[350] Dolayısıyla "İnsan için üstünlük, takvadadır" prensibine tutunmak en doğru ve en kârlı tutumdur. Takva[351] ise "Cenâb-ı Hak tarafından emrolunan yükümlükleri ve görevleri yapmak; terk edilmesini istediği şeyleri de terk etmektir."[352]

Resûlullah da bu konuyu Vedâ Hutbesi'nde dillendirmiş ve insanların kardeş olduklarını beyan etmiştir. Tüm insanların Hz. Âdem'in çocukları olması hasebiyle kardeş olduklarını, birbirlerine üstünlüklerinin takva dışında olamayacağını açıkça belirtmiştir. Böylece Hz. Peygamber, insanların, şeytanın kanunu olan milliyetçilik hastalığına da uymasını engellemiş olmaktadır.

Babanzâde Ahmed Nâim Efendi, İslâm dünyasında milliyetçiliğin meşrutiyetle başladığını, bunun ise insanların cehaletinden kaynaklandığını söylemektedir. Ahmed Nâim, Kur'an ve sünnette yasaklanan milliyetçilik hareketini çok tehlikeli bir hareket olarak görmektedir. Ona göre Avrupa'dan ithal edilen bu hareket İslâm dünyası ve Müslümanlar için "kanser" derecesinde büyük bir tehlike arz etmektedir. Babanzâde, milliyetçiliği bir bid'at olarak kabul etmektedir.[353] Ona göre Kur'an'ın, Âl-i İmrân sûresinin 103. âyetinde *"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın, sakın ayrılıp dağılmayın"* ferman buyurduğu üzere tefrika, ayrılık ve milliyetçilik şüphe götürmeyecek bir şekilde yasaktır. Böyle bir hareketin ancak câhiliyede olduğuna

---

[347] Mukâtil, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*, 1/355; İbnü'l-Münzir, *et-Tefsîr*, 2/547; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ*, 1/278.

[348] Abdülazîz Abdurrahman Kârre, *el-İslâm ve'l-'unsuriyye ve tefâḍḍüli'l-gebâil ve zev'il-elvân fî mîzâni'l-İslâm* (Cidde: Dâru'l-Beşâir, 1995), 20, 21.

[349] el-Hucurât 49/13.

[350] Musa Kazım Yılmaz, "Hucurât Sûresinin Öne Çıkardığı Âdâb-ı Muâşeret", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2017), 1-30.

[351] Takva kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de 15 kere geçmektedir, bk. Abdülbâkî, *el-Muʿcemü'l-müfehres*, 1/379.

[352] Ebü'n-Necîb Abdullāh Sirâcüddîn b. Muhammed Necîb Sirâcüddîn, *Ḥavle tefsîri sûreti'l-Ḥucurât* (Dımeşk: Dâru'l-Menheci'l-Kavîm, 2020), 311; Lütfi Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 104.

[353] Ahmed Naim Babanzâde, *İslâm'da Milliyetçilik Yoktur* (İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.), 27.

değinen Ahmed Nâim Efendi, bu hareketle İslâm'a çok ciddi bir darbe vurulduğunu düşünmektedir. Zira bu hareket câhiliye davasıdır ki İslâm böyle bir davaya asla müsamaha göstermez. Ahmed Nâim, bu hareketten çok ciddi bir rahatsızlık duymakta ve sitemini şöyle dile getirmektedir:

> "Müslüman ülkelerin işgal edildiği, düşmanlarımızın kıblegâhımıza kadar geldiği bir zamanda bir avuç Müslümanın "Ben Türk'üm, ben Kürd'üm, ben Arab'ım, ben Lazım, ben Çerkezim" gibi yeni iddialarla birbiriyle olan bağlarını gevşetmelerine anlam veremiyorum."[354]

Son dönem İslâm âlimlerinden bazıları milliyetçiliği menfî ve müspet olmak zere ikiye ayırmaktadır. Bu âlimlerden biri de Said Nursî'dir. Menfî (olumsuz, zararlı) milliyetçiliğin dessas (düzenci) Avrupalılar tarafından İslâm toplumlarında uyandırıldığından ve bununla amaçlarının İslâm âlemini parçalayıp yutmak olduğundan bahsetmektedir. Said Nursî'ye göre menfî milliyetçilik zararlı, adâvetli ve başkasını yutmakla beslenen bir milliyetçiliktir. Nursî böyle bir milliyetçiliğe şiddetle karşı çıkmaktadır.[355]

Said Nursî, menfî milliyetçiliğin, Müslüman ferdi İslâm âleminden kopardığını, sayıları iki milyara yakın Müslümanın kardeşi olmak varken; küçük bir azınlığa kardeş kıldığını söylemektedir. Nursî, Fetih sûresinin 26. âyetine[356] dayanarak İslâm'ın menfî milliyetçiliği kat'iyen kabul etmediğini vurgulamaktadır. Müspet milliyetçiliğe gelince ise menfaatli bir kuvvet temin ettiği gibi uhuvvet-i İslâmiyyeyi de ziyade teyit ettiren bir vasıta olarak görmektedir. Nursî, müspet milliyet fikrini İslâmiyete bir hâdim ve kale olarak görür. Müspet milliyet fikrinin böyle olması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre müspet milliyetçilik fikri, İslâmiyete uygun düşen, bölmeyen ve bir milleti ötekinden üstün görmeyen bir milliyetçiliktir.[357] Bu ifadelerinden yola çıkarak Said Nursî'nin müspet milliyetçiliğe karşı olmadığı, hatta desteklediğini söylemek mümkündür. Aynı Said, menfî milliyetçiliği şeytanın bir desisesi saymakta ve bu tür milliyetçiliği yapanlara karşı çok sert tavır almaktadır.[358]

---

[354] Bu konuda bk. Babanzâde, *İslâm'da Milliyetçilik Yoktur*, 29 ve sonrası.
[355] Said Nursî, *Mektûbât* (İstanbul: Söz Basım Yayın, 2007), 14.
[356] el-Fetih 48/26. Meâlen şöyledir: *"O zaman imkâr edenler, kalplerine taassubu, câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah da elçisine ve müminlere sükûnet ve güveni indirdi, onların takvâ sözünü tutmalarını sağladı. Zaten onlar buna lâyık ve ehil kimselerdi. Allah her şeyi bilendir."*
[357] Nursî, *Mektûbât*, 451-458.
[358] Nursî, *Mektûbât*, 596-602.

Milliyetçiliği müspet ve menfî olarak ikiye ayıran âlimlerden biri de Hasan el-Bennâ'dır. Hasan el-Bennâ'ya göre, eğer milliyetçilikten maksat ülkenin maslahatı ve selâmeti için çalışıp çabalamak ise böyle bir milliyetçilikten izzet duyduğunu ve böyle bir milliyetçiliğin İslâm'la da çelişmediğini söylemektedir.[359]

Görüldüğü üzere milliyetçilikten maksat ülkesi, milleti ve halkı için çalışmak ise bu, İslâm'ın ilkelerine aykırı değildir. Bunun aksi milliyetçilik anlayışı ise İslâm'ın ilkelerine uymadığı gibi tüm Müslümanlara da ciddi zararlar vermektedir. Kanaatimize göre Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde menettiği milliyetçilik; ayrıştırıcı, dışlayıcı, başkasını hor gören ve zararlı olan menfî milliyetçiliktir. Çünkü Müslüman toplumların maslahatı için çalışıp çabalamak ve gayret etmek anlamındaki müspet milliyetçilik, âlimlerin de belirttiği üzere, yasaklanan milliyetçilikten değildir. O halde Vedâ Hutbesi'nde yasaklanan milliyetçiliğin menfî milliyetçilik olduğu söylenebilir.

Hz. Peygamber de Vedâ Haccı'ndaki hutbesinde milliyetçiliğe değinmiş ve şöyle demiştir: "Ey insanlar! Dikkat ediniz, Rabbiniz birdir. Hiçbir Arabın Arap olmayana üstünlüğü yoktur ve hiçbir Arap olmayanın da Arap olana üstünlüğü yoktur. Siyah renklinin beyaz renkliye, beyaz renkli olanın siyah renkli olana üstünlüğü yoktur. Üstünlükler ancak takvâ iledir."[360] Hz. Peygamber başka bir hadiste de "Allah sizin mallarınıza ve şekillerinize bakmaz, O ancak sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."[361] buyurarak kendini üstün görme hastalığı olan milliyetçiliğin İslâmiyette yeri olmadığını bildirmiştir. Bazı sahabîler Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın Resûlü! İnsanların en hayırlısı, en şereflisi kimdir?" diye sorduklarında Resûl-i Ekrem "Allah'tan en çok korkanlardır."[362] cevabını vermiştir. Görüldüğü üzere İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnete göre üstünlüğün yegâne ölçüsü takvâdır.

Müslüman birey milliyetçilik/kavmiyetçilik yaptığında karşıdaki kardeşini nasıl kırdığını empati yaparak anlamaya çalışmalıdır. Hiçbir insan diğer insanlar tarafından kendisine ikinci sınıf muamelesi yapılmasını istemez. Hem aklî hem vicdanî

---

[359] Hasan el-Bennâ, *Mecmûʿatü resâʾili'l-imâmi'ş-şehîd Ḥasan el-Bennâ* (İskenderiyye: Dâru'd-Da've, 1990), 129.

[360] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/474 (No. 23489); Beyhakî, *Şuʿabü'l-îmân,* 12/287 (No. 10346); Ebû Nuʿaym, *Hilye*, 3/100.

[361] Müslim, "Birr", 33.

[362] Buhârî, "Enbiyâ", 8 (No. 3353); Müslim, "Fazâil", 168; Dârimî, "İktidâ", 6 (No. 230); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/349 (No. 9568).

hem de İslâmî olarak asâbiyet, daha modern bir ifadeyle milliyetçilik/ırkçılık asla kabul edilebilir bir şey değildir.

Vedâ Hutbesi'nde Allah Resûlü'nün Müslümanlara yönelttiği cümlelerinden, "Benden sonra birbirinin boynunu vuran kâfirler gibi olmayınız."[363] Sözünün ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler zikredilmiştir. Kimi âlimler Hz. Peygamber'in bu sözünü zahiri manasıyla olduğu gibi almış kimisi de te'vil etmiştir.[364] Bu sözü te'vil eden âlimlerden İmâm Begavî,[365] Kâdı İyâz,[366] Nevevî,[367] ve İbn Hacer gibileri sözün "benden sonra birbirinizin boyunlarını vurarak, vurmak suretiyle kâfirler gibi olmayın" manasını vermişlerdir. Yani bu âlimlere göre bir Müslümanın diğer Müslüman kardeşinin "boynunu vurma" fiili, "kâfirlerin fiiline" benzemektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu sözü, "böyle yaparsanız Müslümanlıktan çıkar küfre girmiş" olursunuz manasında değildir. Resûlullah bu sözüyle Müslümanları birbirine silah çekmekten engellemek, alıkoymak ve böyle bir fiilin ne kadar kötü ve ağır bir suç olduğunu göstermek istemiştir.

2.4. Vedâ Hutbesi'nde Aile Hayatına İlişkin Mesajlar

Vedâ Haccı Hutbesi'nde Resûl-i Ekrem toplumun temel yapı taşı olan aileye değinmiş, eşlerin hak ve sorumluluklarının ana hatlarıyla belirtmiştir. Huzurlu bir aile bu hak ve sorumluluklara riayetten geçer. Bu hak ve sorumluluklara Kur'ân-ı Kerîm de işaret etmektedir. Bu başlık altında bu Vedâ Hutbesi'nde değinilen eşlerin hak ve sorumlulukları ve Kur'ânî temelleri ele alınacaktır.

2.4.1 Câhiliye Döneminde Kadın ve Ailenin Durumu

Hz. Muhammed (s.a.s.), son haccında insanlara seslendiği Vedâ Hutbesi'nde erkeklere, kadınlara iyi davranma hususunda nasihatte

---

[363] Buhârî, *el-Câmiʿu'ş-şaḥîḥ*, "İlim", 43 (No. 121); Müslim, *el-Câmiʿu'ş-şaḥîḥ*, "İmân", 118; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Fiten", 27 (No. 2339); Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, "Muhârebe", 29 (No. 4131); Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Davûd*, 1/"Sünne", 16 (No. 4686); Hanbel, *el-Müsned*, 9/411 (No. 5578); İbn Hibbân, *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 13/268 (No. 5940); İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, "Fiten", 5 (No. 3942).

[364] Hz. Peygamber'in bu sözü hakkında âlimlerin görüşlerini toplu olarak görmek için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 12/194.

[365] Begavî, *Şerḥu's-sünne*, 10/222.

[366] Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî el-Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Muʿlim bi-fevâʾid fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim* (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998), 1/324.

[367] Nevevî, *el-Minhâc*, 1 82) /64, 65.

bulunmuştur. Hem erkeklerin hem kadınların uyması ailenin huzur ve devamı için uyması gereken hususlara dikkat çekmiştir.

Konunun daha iyi anlaşılması için İslâm'dan önce kadın ve ailenin durumunun bilinmesinin önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple ilk olarak câhiliyede kadının durumundan bahsetmekte fayda mülahaza ediyoruz. İslâm'dan önce kızlar çok büyük zulümlere maruz bırakılıyordu. Bu zulümlerin en ağır olanlarından biri hiçbir günahları olmadığı halde kız çocukların diri diri toprağa gömülmeleriydi. Kur'an, *"Diri diri toprağa gömülen kıza, hangi günah sebebiyle öldürüldüğü sorulduğunda."*[368] âyetiyle kız çocuklarının gömülmesinden bahsetmektedir.

Câhiliye döneminde kızlarını kendi elleriyle diri diri toprağa gömen kadınlar, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'e bu konuda pişmanlıklarını dile getirmiştir.[369] İslâm'dan önce Araplar, çocuklarını muhtelif sebeplerle öldürürlerdi.[370] Kur'an ise *"Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dilediğini yaratır, dilediğine kız çocukları, dilediğine de erkek çocukları bahşeder. Yahut onları hem erkek hem de kız çocukları olmak üzere çift verir. Dilediğini de kısır yapar."*[371] diyerek kız çocuklarını da erkek çocuklarını da Allah'ın, kullarına bağışladığı nimetler arasında saydığını bildirmektedir. Allah, cinsiyetler arasında hiçbir ayırım yapmamıştır. Kız ve erkek ayırımı tamamen câhiliye toplumunun yanlış ve sakat değer yargılarından kaynaklanmaktaydı.[372] Hz. Peygamber kız çocuklarının diri diri gömülme âdetinin yasak olduğunu belirtmekle kalmamış;[373] iki kız çocuğunu büyütüp güzelce terbiye eden kimseyle kıyâmette yan yana olacağı müjdesini de vermiştir.[374]

Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde, erkeklere iyilikle muamelede bulunmaları hususunda vasiyette bulunduğu kadınların, İslâm'dan önce câhiliye

---

[368] et-Tekvîr 81/8, 9.

[369] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ġābe fî ma'rifeti'ṣ-ṣaḥâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 7/243; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 8/296.

[370] Câhiliye döneminde çocukların muhtelif sebeplerle öldürüldüğüne dair bk. el-En'âm 6/137, 140, 151; en-Nahl 16/59; el-İsrâ 17/31; el-Mümtehine 60/12; et-Tekvîr 81/8, 9.

[371] eş-Şûrâ 42/49, 50.

[372] Mehmet Yaşar Kandemir v. dğr., *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 2021), 2/1689.

[373] Buhârî, "Edeb", 6 (No. 5975); Müslim, "Akdiyye", 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/79 (No. 18147).

[374] Müslim, "Birr", 149; Tirmizî "Birr", 13 (No. 2028); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/480 (No. 12498); *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 2/191 (No. 447).

döneminde insanlık dışı muamelelere maruz kaldıkları görülmektedir. Câhiliye döneminde, aybaşı olan kadınlarla aynı yatakta yatılmaz, aynı evde oturulmaz ve aynı kaptan yenilip içilmezdi.[375] Yahudiler hayız olan kadınla tümüyle ilişkiyi kesiyorlardı, Hıristiyanlar ise Yahudilerin tavırlarının tam tersine hayızlı kadınla ilişkiye girmekte bile sakınca görmezlerdi. Bu tür uygulamalar câhiliye Araplarında da vardı. Kur'an, Bakara sûresinin *"Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: 'O, bir rahatsızlıktır.' Bu sebeple ay halinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın."*[376] âyetiyle Müslümanlara, ehl-i kitap ve câhiliye Araplarının hayızlı kadınlar hakkındaki muamelelerinin yanlış olduğunu ve kadınların hayız döneminde nasıl bir yol izleyeceklerini göstermektedir.

Kur'an'ın önerdiği bu yol, ne Yahudiler gibi kadınları aybaşı hallerinde necis görüp onları hayattan soyutlama yolu ne de Hıristiyanlar gibi aybaşı halindeyken bile kadınlarla ilişkiye girme yoludur. İslâm, bu ikisinin arasında olan mutedil yolu seçmiş ve kadınların aybaşı/hayız dönemlerinde necis olmadığını, ancak onlarla bu süre içerisinde ilişkiye girilemeyeceğini de belirtmiştir.[377]

Resûlullah'ın nübüvvetinden önceki câhiliye toplumunda çok değişik aile yapıları ve nikâh çeşitleri vardı. Nikâhın dinî bir mahiyeti de söz konusu değildi. Günümüzde uygulanan nikâh şekli o dönemde uygulanan birçok nikâh çeşidinden sadece birisiydi. İslâm'dan önceki Arap toplumunda nikâhsız birliktelikler, süreli nikâh dedikleri mut'a nikâhı, eşleri karşılıklı değiştirme şeklindeki nikâh-ı bedel, bir erkekten çocuk sahibi olmak için eşini ona sunma tarzındaki nikâh-ı istibdâ, büyük oğulun babasının ölümünden sonra üvey annesiyle evlenmesiyle gerçekleşen nikâh-ı makt, başlık ve mehir vermemek için karşılıklı olarak kızların değiştirilmesiyle gerçekleşen nikâh-ı şigâr gibi nikâh türleri vardı. Câhiliye döneminde genel olarak

---

[375] Belhî, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*, 1/192; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 4/372-373; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 37; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 96; Müslim, "Hayız", 16; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 102 (No. 258); Tirmizî, "Tefsîr", 3 (No. 3218); İbn Mâce, "Teyemmüm", 125 (No. 644); Nesâî, "Hayız", 8 (No. 369).

[376] el-Bakara 2/222.

[377] Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm*, 1/222; İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 2/366. Modern tıp, hayız döneminde kadınlarla ilişkiyi zararlı görmekte ve böyle bir şeyi benimsememektedir. Aybaşı halindeki kadının üreme organında ağrıların oluşması, ilişkiden kaynaklı rahim iltihaplanması olasığının yüksek olması ve bunun neticesinde yumurtalıkların zarar görmesi, olası zararlı maddelerin erkeğin yumartalıklarına ulaşması ve erkekte kısırlığa sebebiyet vermesi gibi zararlardan ötürü hayız döneminde cinsel ilişkiden uzak durulması gerektiğini söylemektedir. Geniş bilgi için bk. Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 2/157.

kadınlar eski Roma, Hind ve Çin uygarlıklarında olduğu gibi insanî haklara layık görülmezdi ve mirastan payları da söz konusu değildi. İslâm, bugün bilinen nikâh türü dışındaki bütün nikâh çeşitlerini yasaklamıştır.[378]

Câhiliye döneminde kadına, âdeta bir eşya muamelesi yapılıyor, kadın her türlü işkence ve hakarete layık görülüyordu. Kadının evde söz hakkı olmadığı gibi eşi öldükten sonra da istediği erkekle de evlenme hakkı yoktu. Bundan daha kötüsü ise kadının, kocasının diğer malları gibi varislere miras olarak kalmasıydı. Mirasçı isterse o kadınla kendisi evlenir, isterse de başkasıyla evlendirerek verilen mehri kendine alırdı. O dönemde geçerli olan örfe göre, bir erkek, bakabildiği kadar kadın ile evlenebiliyordu. Bunda herhangi bir sınırlama söz konusu değildi. O dönemde evlilikler bazen günlük bazen haftalık bazen de aylık olarak yapılabiliyordu.[379]

Câhiliye toplumunda kadınlara yapılan zulümlerden biri de kadınların, para için fuhşa zorlanmalarıydı. Zina, çoğunluk tarafından normal karşılanırken,[380] bazı erkekler de cariyelerini para kazanmak için fuhşa zorlardı. Son derece çirkin ve insan onuruna yakışmayan bu durumdan rahatsız olan cariyeler Resûlullah'a şikâyette bulununca Nûr sûresinin 33. âyeti inmiş ve kadınların istismar edilmesi yasaklanmıştır.[381]

Câhiliye döneminde kadının maruz kaldığı haksızlıklardan biri de "zıhâr" idi. "Zıhâr," kocanın, karısını, evlilik açısından kendisine haram olan annesi, kızı veya kız kardeşine benzetmesidir.[382] Kocanın "Sen bana anamın sırtı gibisin" diyerek karısını kendine haram kılmasıdır.[383] Câhiliye âdetlerine göre bir adam, karısını anasının sırtına benzettiği zaman eşini boşamış sayılırdı. İşin garip ve zulme mutaallık tarafı ise boşanmış sayılan bu kadının başka birisiyle de evlenememesiydi. Kur'an, kadına zulüm üzere kurulu olan câhiliyenin bu kötü âdetini de kaldırmıştır.[384] Kur'an-ı Kerîm, *"Sizden, hanımlarına zıhâr yapanlar bilsinler ki hanımları onların anneleri*

---

[378] İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (y.y.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 47.
[379] M. Hamdi Yıldırım, *İslâm'da Kadın* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 25, 26.
[380] Rıza Savaş, *İslâm'ın İlk Asrında Kadın* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 43.
[381] İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 8/2589; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 6/192; Nevevî, *el-Minhâc*, 6(18)/158.
[382] el-Cürcânî, *Kitâbü'l-ta'rîfât*, 220.
[383] Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mu'cemu lügâti'l-fukâha* (b.y.: Dâru'n-Nefâis, 1988), 298.
[384] Zuhaylî, *el-İ'câzü'l-Ḳurʾân*, 1/476, 477; Kandemir v. dğr., *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 2/1441.

değildir." [385] buyurarak zıhâr ile, câhiliyenin aksine kadınların boşanmayacağını bildirmiştir.[386] Böylece Kur'an, kadına yönelik zulme sebep âdetlerden birini daha böylece kaldırmıştır.

2.4.2. İslâm'da Kadın ve Ailenin Konumu

Vedâ Hutbesi'nde Resûl-i Ekrem şöyle buyurmaktadır:

> "Ey insanlar! Sizin, kadınlarınızın üzerinde hakkınız vardır. Onların da sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız, istemediğiniz, hoş görmediğiniz kimseleri yataklarınıza almamalarıdır. Ve onların açıkça uygunsuz bir davranışta bulunmamaları gerekir. Eğer uygunsuz davranışta bulunurlarsa Allah onları, yataktan uzaklaştırmanıza ve şiddetli olmayacak şekilde dövmenize izin vermiştir. Şayet kötü davranışlar yapmazlarsa onların rızkı ve giyimi, bilinen şekilde size aittir. Kadınlar konusunda bu vasiyetimdir. Onlar sizin yanınızda bir nevi esirdirler, kendi nefislerine sahip değiller. Sizler onları Allah'ın emaneti olarak aldınız ve onların namusunu Allah'ın izniyle helâl edindiniz."[387]

Hz. Peygamber'in, Vedâ Hutbesi'nde kadınlarla iyi geçinme tavsiyesini Kur'an da desteklemektedir. Kur'an, erkekleri kadınlara zorla vâris olmaktan men etmektedir. Kadınlardan, erkeklerin hoşlanmayacağı bir şey sudur ettiğinde ona karşı sabırlı olmayı, tolerans göstermeyi istemektedir. Ayrıca erkeklere, kadınlardan onlara gelebilecek yalnızca Allah'ın bildiği pek çok hayrın olabileceği hatırlatılmaktadır. Âyette şöyle buyrulmaktadır: *"Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için de kadınları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah'ın, hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."*[388]

Câhiliye devrinde biri öldüğü zaman, yakınları onun karısına başkalarından daha çok hak sahibiydiler. Yakınları dilerlerse mehir vermeksizin onun karısıyla

---

[385] el-Mücâdile 58/1-4, Zıhârdan bahseden diğer âyet için bk. el-Ahzâb 33/4.
[386] Cessâs, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 3/558; Sâbûnî, *Revâi'ü'l-beyân*, 2/490.
[387] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/118; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/462.; Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56 (No. 1905); Tirmizî, "Radâ'", 11 (No. 1192); İbn Mâce, "Menâsik", 84 (No. 3074); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/300 (No. 20695).
[388] en-Nisâ 4/19.

evlenirlerdi; isterlerse başkalarıyla evlendirip mehirlerini kendilerine alırlardı; hatta dilerlerse kadını hiç evlendirmezlerdi.[389] Âyette, İslâm'dan önceki bu çirkin âdetin yanlış olduğu belirtilmektedir. Âyette dikkat çekilen bir husus da kadınlarla hoş geçinme meselesidir. Onlarla İslâm'ın uygun gördüğü şekilde güzel muamele edilmesi, söz ve sohbette tatlı bir üslup kullanılması ve onlara karşı adaletli olunması istenmektedir.[390]

Koca, karısının her huyunu ve davranışını beğenmeyebilir, bu gayet tabiîdir, zaten her huyunu beğenecek diye bir kural da yoktur. Fakat bir davranışını beğenmedi diye karısını boşama yoluna gitmemeli, boşamaksızın bir müddet beklemelidir. Zira bir müddet sonra eşine sevgi besleyebilir ve ondan sonra mutlu bir hayata kavuşabilir. Eğer karısı açıkça bir hayâsızlık ve yüz kızartıcı bir davranışta bulunmamışsa böyle olmalıdır. Bir müddet boşanmadan devam ettikten sonra beraber geçinmek mümkün görünmezse o zaman koca, boşama yoluna gidebilir, bunda herhangi bir sakınca yoktur. Bununla beraber evlilik akdinde vermiş olduğu mehri karısından geri almaz. Boşanma gerçekleştikten sonra da eşler birbirlerine saygılı olmaya devam etmelidirler. Zira daha önce birlikte geçirdikleri bir hayatları vardır. Âyet, kadına yapılabilecek olası haksızlıkları dile getirmekte ve bu haksızlıkların önüne geçecek tedbirleri de açıklamaktadır.[391] Âyetin, *"Onlardan hoşlanmasanız da sabredin. Allah'ın, sizin hoşlanmadığınız bir şeyi, sayısız hayra vesile kılmış olabileceğini unutmayın!"* kısmı, "Kadın sizin için soylu sâlih evlatlar doğurabilir, sabrınızın sonunda kendi halini düzeltebilir,[392] sabretmenize karşılık ahirette bol sevaba nail olursunuz"[393] şeklinde yorumlanmıştır.

Kur'an, karı-kocanın birlikte güzel geçinmesinin ölçüsünü, Rûm sûresinin âyetinde[394] geçtiği üzere, "meveddet" ve "rahmet" olarak belirlemiştir. *"Meveddet;"* sıcak ilgi, samimi sevgi ve saygı anlamına gelmektedir. *"Rahmet"* ise karı-koca haklarını şefkat, hoşgörü ve iyi niyet düzeyinde tutmaktır. Bir aile için en ideal geçim

[389] Fîrûzâbâdî, *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/88; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm*, 2/239; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 2/462.
[390] Kâsımî, *Meḥâsinü't-te'vîl*, 3/25; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/523.
[391] Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/489.
[392] Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâğī*, 4/214.
[393] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṣ*, 3/84; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, 10/13.
[394] er-Rûm 30/21. Meâlen şöyledir: *"Aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O'nun (varlığının) delillerindendir. Doğrusu bunda, iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır."*

şeklinin bu olduğu söylenebilir.[395] Nisâ Sûresindeki âyette kadınlarla, *"Ma'rûf ile geçinin"*[396] emri; onlarla aynı yerde gecelemek, nafakasında ve giyim-kuşamında uygun olanı temin etmek, söz söylerken gayet mülayim sözler söylemek ve sair hususta kadının haklarına riayet etmek murad edilmiştir."[397]

Peygamber Efendimizin kadınlarla iyi geçinme hususundaki hadisleri şöyledir: "Hiç kimse karısına kin beslemesin! Çünkü onun bir huyunu beğenmezse, mutlaka bir başka huyunu beğenir."[398] Burada dikkat çekilen nokta, kocanın, boşamaya götürecek kadar eşinden nefret etmemesi gerektiğidir. Ondan sadır olabilecek bazı kötülükleri ve beğenmediği davranışları görmezden gelmelidir. Zira bir huyundan hoşlanmasa bile sevdiği başka huyları da vardır.[399] "Kadınlara iyi davranmanızı tavsiye ederim. Çünkü siz onları Allah'ın emâneti olarak aldınız ve onların namuslarını Allah adına helâl kıldınız."[400] "Sizin en hayırlınız, aile fertlerine karşı en iyi olanınızdır. Ailesine en hayırlı olanınız da benim."[401]

İslâm dini, ailenin ana taşıyıcıları olan anne ile babanın, diğer bir ifadeyle karı ile kocanın birbiriyle olan ilişkisini en üst düzeyde vurgulamıştır. Karı ile kocanın birbirine olan yakınlığını Kur'an çok veciz bir şekilde şöyle ifade etmektedir: *"Karılarınız sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz"*[402] Âyetin karı ile kocayı "elbise"ye benzetmesi son derece veciz bir ifadedir. Çünkü elbisenin insan üzerindeki işlevine dikkat çekmektedir. Elbisenin insan üzerindeki en önemli işlevi, insanın ayıp yerlerini örtmesidir. Aynı şekilde karı ile koca da birbirlerinin hata, kusur

[395] Yıldırım, *Asrın Kur'an Tefsiri*, 3/1253.
[396] en-Nisâ 4/19.
[397] Nahhâs, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 1/199; Mehmet Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1967), 2/866.
[398] Müslim, "Radâ'", 61.
[399] Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Sıddîkî, *Delîlü'l-fâliḥîn li-ṭuruḳi Riyâżi'ṣ-ṣâliḥîn* (Dımeşk: Dâru'l-Feyhâ - Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 2019), 2/116, 117.
[400] Müslim, "Hac", 147; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/300 (No. 20695).
[401] Tirmizî, "Menâkıb", 137 (No. 4233); İbn Mâce, "Nikâh", 50 (No. 1977); *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*, 9/484 (No. 4177).
[402] Bakara 2/187.

ve ayıplarını örter; birbirlerinin namus ve iffetlerini korurlar.[403] Zaten böyle olmadığı takdirde evlilikten beklenen faydalar tahakkuk etmez.[404]

2.4.3. Kocanın, Karısı Üzerindeki Hakları

Aile müessesesi karı ile kocadan oluşan iki sütun üzerine kuruludur.[405] Bu müessesesinin en önemli iki rüknü koca ile karı rükünleridir. Her bir rükün kendi zatında bir öneme sahiptir. Biri olmadan diğerinin varlığı düşünülemez. Bu müessesenin ayakta kalabilmesi için bu sütunların, kendisine düşen görevleri hakkıyla yerine getirmesi gerekmektedir. Ailenin huzur ve mutluluğu için kocanın mutlaka yerine getirmesi gereken görevleri olduğu gibi kadının da yerine getirmesi gereken görevleri vardır.[406]

Aile hayatının ahenkli, düzenli ve disiplinli bir şekilde sürmesinde kadının rolü büyüktür. Ailenin mutluluğu ve huzuru, kadının anlayışı, mahareti, becerisi, sabrı, dayanıklılığı ve feragati ile sağlanır. Ailenin istikrar, barış ve güven içinde devam etmesinde evli çiftlerin, görev ve sorumluluklarını idrak edip bu anlayışla hareket etmeleri önem arz etmektedir. Bu görev ve hakları kocanın karısı üzerindeki hakları, karının kocası üzerindeki hakları ve müşterek haklar olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Kocanın, karısı üzerindeki hakları şunlardır:

1- Kadının, Meşru İşlerde Kocaya İtaat Etmesi

Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ sûresinin 34. âyetinde bu konudan bahsetmektedir. Âyet şöyle buyurmaktadır: *"Allah'ın, iki cinse birbirinden farklı özellik ve lütuflar bahşetmesi ve mallarından harcama yapmaları sebebiyle erkekler, kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar."* Bu âyetten de anlaşıldığı üzere kadın, meşru olan konularda kocasına itaat etmelidir. Allah'a itaat eden kadın, meşru şeylerde kocasına da itaat eder, saygısını, sevgisini ve ona bağlılığını gösterir. Nitekim Resûlullah, görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getiren kadınlar için "saliha kadın" tabirini

[403] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/14; Abdülhamîd Mahmûd Tahmaz, *et-Tefsîrü'l-mevḍû'î li-şuveri'l-Kur'ân'i'l-'Azîm* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2014), 1/270; Vehbe b. Mustafâ ez-Zuhaylî v. dğr., *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyetü'l-müyessere* (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 2014), 30; Müsâid b. Süleymân Tayyâr v.dğr. (ed.), *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr*, 3/399.

[404] Mahmut Öztürk, *Peygamberlerin Aile Bireyleriyle İmtihanı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2016), 42, 43.

[405] Zuhaylî, *el-İ'câzü'l-Ḳur'ân*, 2/325.

[406] Ülfet Görgülü, "Vedâ Hutbesi Ekseninde Ailede Haklar ve Sorumluluklar", *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri*, 1 Cilt (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021).

kullanmıştır. Hz. Peygamber bir hadisinde saliha kadınla ilgili şu manada övücü ifadeler kullanmıştır: "Mümin, takvadan sonra en ziyade saliha bir zevceden hayır görür. Böyle bir kadına emretse kadın ona itaat eder; ona baksa mutluluk duyar ve bir şeyi yapıp yapmama hususunda yemin etse kadın bunu yerine getirerek onu yemininden kurtarır. Kocası ayrılıp uzak bir yere gitse hem kendi namusunu hem de kocasının malını korur."[407] Saliha kadınlar görev ve sorumluluklarının bilincinde olurlar. Kocalarının haklarını yerine getirerek onlara itaat ederler. Hz. Peygamber bu vasıftaki kadınları övmüştür.[408]

İslâm'da evin reisi erkektir, evin disiplini için tedbir almak ona aittir.[409] *"Erkekler kadınlar üzerinde hâkimdirler"*[410] âyetini hatırlamakta fayda vardır. Vedâ Hutbesi'nde de "Siz kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız, sizin onları*n,* onların da sizin üzerinizde hakları vardır." buyrulmaktadır. Kocanın haklarından biri de kadının ona itaat etmesidir. Eşler birbirinin tamamlayıcısıdırlar, bu doğrudur. Fakat bundan kasıt, erkeğin kadınının her arzu ettiğini ve her aklına geleni yapması demek değildir. İslâm cemiyeti erkeklerin mesuliyeti üzerine kuruludur. Binaenaleyh kadın, itaat eden, erkek ise itaat edilendir. Kadınların iyisi, âyetten de anlaşılacağı üzere kocasına itaatkâr olandır.[411]

2- Kocasının İzni Olmadan Yabancı Hiç Kimseyi Eve Almaması

Kadın, kocasının izni olmadan eve başkasını alamaz. Aynı şekilde kocasının istemediği kimseleri de eve alamaz. Kocası evde olmadan bir kadının, yakın akrabası dahi olsa, mahremi olmayan bir kimseyi eve kabul etmesi doğru değildir. İnançlı karı-kocalar, Allah'ın izin verdiği ve razı olduğu şekilde bir hayat yaşarlar. Allah'ın mahremiyet konusunda koyduğu ölçülere azami şekilde dikkat eder ve bu çerçevede misafir kabul ederler. Kadın bu konuda da gereken hassasiyeti göstermelidir.[412]

Mâide sûresinde[413] mümin kadınların iffteli olmaları, namuslarını korumaları, zina etmemeleri ve gizli dostler edinmemeleri gerektiğinden bahsedilmektedir. Âyette

[407] İbn Mâce, "Nikâh", 5 (No. 1857); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/383 (No. 7421).
[408] İbn Mâce, "Nikâh", 5 (No. 1855).
[409] Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 2019), 188.
[410] en-Nisâ 4/34.
[411] en-Nisâ 4/34.
[412] Kerim Buladı, *İslâm Işığında Ailede Huzurlu Yaşam* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 272.
[413] el-Mâide 5/5.

iffetli kadınlarla evlenmekten söz edilmesi, onlarla evlenmeyi teşvik ve tercih anlamına gelmektedir.[414]

3- Kocası ile İyi Geçinmesi

Kadının ailevî düzen içinde kocasına karşı ve aile huzuru için yapması gereken bir şey de kocasına karşı kibar, nazik olması ve onunla iyi geçinmesidir.[415] Kocasına karşı saygısızlık olarak kabul edilen tutum ve davranışlardan kaçınmalıdır. Kadın daima kocasının rızasını kazanmaya çalışmalı, onun gönlünü hoş tutmalı, tesettüre riayet etmeli, kocasına karşı saygılı, çocuklarına karşı şefkatli davranmalı ve onların terbiyeleriyle ilgilenmelidir. Mücâdile sûresinin kendisi hakkında indiği[416] Havle binti Sa'lebe'ye Hz. Peygamber, "Kocan ile iyi geçin" tavsiyesinde bulunmuştur.[417] Böyle olduğu zaman karı-koca arasında ülfet peyda olur ve yuvaları mutlu bir yuva olur. Kadın, kocasına destek olmalı, onun şevkini kırıp moralini bozacak davranışlardan da kaçınmalıdır. Bu konuda sahâbeden güzel bir örnek vardır. Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği hadise göre, Ebû Talha adında bir sahabî sefere çıkar, seferden döndüğünde ise küçük çocuğu ölmüştür. Eve geldiğinde eşi Ümmü Süleym'e, oğlunun nasıl olduğunu sorar. Ümmü Süleym, kocasına "Çocuğumuz eskisinden daha sakindir" cevabını verir. Kocasına, oğlunun öldüğünden bahsetmez. Seferden yeni gelmiş olan kocasına yemek getirir ve kocası yemeğini yer. Gece olduğunda karı-koca birlikte olurlar. Sonra Ümmü Süleym, çocuklarının öldüğünü haber verir ve çocuğun defnedilmesini ister. Baba Ebû Talha bu duruma, yani çocuğunun ölümüne çok üzülür. Ebû Talha sabah olduğunda durumu Resûlullah'a bildirmek üzere huzura gelir ve konuyu ona haber verir. Hz. Peygamber, Ebû Talha'ya, gece eşiyle birlikte olup olmadıklarını sorar, Ebû Talha'dan "evet" cevabını alır. Sonra onlara dua eder. Bir süre sonra Ebû Talha ve Ümmü Süleym'in erkek bir evladı olur. Çocuğun babası Ebû Talha, çocuğu Peygamberimize getirir ve Peygamberimiz ona "Abdullah" ismini verir.[418] Bu hadisten alınacak çok ders vardır. Bizim konumuzla ilgili olarak önemli olan nokta şudur: Hadiste görüldüğü üzere çocuğu ölen anne Ümmü Süleym,

[414] Yıldırım, *Asrın Kur'an Tefsiri*, 3/1612.
[415] Ahmet İnanır, "İslâm'a Göre Eşlerin Birbirine Karşı Hak ve Sorumlulukları", *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar* 1 (2018), 132.
[416] Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 211; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 427.
[417] Kutub, *Fî Zılâli'l-Ḳur'ân*, 6/362.
[418] Buhârî, "Akîka", 71 (No. 5470); Müslim, "Âdâb" 23; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/453 (No. 14065).

kendisinin çocuğu öldüğü için dayanılması zor bir haldeyken bile seferden yorgun olarak dönen kocasının üzülmesini ilk etapta istememiştir. Bunun için kocası gelir gelmez hemen çocuğun ölüm haberini ona vermemiştir. Bilakis kocasını memnun etmenin yollarını aramıştır. Unutulmamalıdır ki karı-koca arasındaki iyi ve güzel geçinmenin temeli, karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları iyilikler ve fedakârlıklardır. Tabiî ki bu iyilik ve fedakârlıklar hiçbir zaman başa kakılmamalıdır.[419] Aksi takdirde aile, huzursuz ve güvensiz bir ortama dönüşür.

4- Kocanın, Bir Dereceye Kadar Hanımını Te'dib Hakkına Sahip Olması

Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde değinmiş olduğu konulardan biri de kadınların isyankârlık etmeleri halinde erkeklerin onları doğruya yöneltmek için te'dib edebileceği konusudur. *"Başkaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve (bunlarla yola gelmezlerse) dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine bir başka yol aramayın."*[420] Eşine itaat etmeyen, naşize ve mütemerride isyankâr kadını kocanın te'dib hakkı vardır. Koca, eşi kendisine itaat etmediğinde âyette belirtildiği sıraya göre te'dib yoluna gider. Önce karısına nasihatte bulunur, eğer karısı kendini düzeltmezse yatakları ayırma aşamasına geçer. Eğer bu iki aşama başarısız olursa üçüncü aşamaya geçebilir ki o da hafifçe dövme iznidir. Fakat koca bu üçüncü hakkını kullanırken şiddetli şekilde vurması helâl olmadığı gibi bedende kırık ve yara ve benzeri iz bırakacak bir vurma da caiz değildir.[421]

Vedâ Hutbesi'nde geçen "Darben gayre müberrih," kemiklere, organlara zarar vermeyen; vücutta herhangi bir leke, iz ve kusur bırakmayan ve de yüze vurulmayan şiddet şeklidir.[422] Aynı şekilde kocanın, hanımını kötülemesi, ona bir nevi beddua etmesi ve diliyle onu incitmesi de haram olan şeylerdendir.[423] Zaruret olmadıkça kadını dövmek Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.[424] Hz. Âişe'nin rivâyet ettiği hadis, Resûl'e bu konuda ittiba için önem arz etmektedir. Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in

[419] Buladı, *Ailede Huzurlu Yaşam*, 278-280.
[420] en-Nisâ 4/34.
[421] İbnü'l-'Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, 1/535; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 6/285.
[422] Ebû Hayyân, *el-Baḥrü'l-muḥîṭ*, 3/627.
[423] Yûsuf Karadâvî, *el-Helâl ve'l-herâm fi'l-İslâm* (Beyrût-Lübnân: el-Mektebü'l-İslâmî, 1994), 189.
[424] Buhârî, "Tefsîr", 91 (No. 4942); Müslim, "Cenne", 49; İbn Mâce, "Nikâh", 51 (No. 1983); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/162 (No. 16224).

hiçbir kadınını ve hizmetçisini dövmediğini aktarmaktadır.[425] Resûlullah, Kur'an'ın da işaretiyle, kadına, onun huysuzluklardan dolayı te'dibi ve hafif vurmayı caiz görse de eziyetlerine sabretmenin ve tahammül etmenin daha iyi olduğunu bildirmiştir.[426]

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Eyyûb'un, eşini te'dib edeceğine dair yemin ettiğini görmekteyiz. Kur'an, Hz. Eyyûb'un bu yemininden şöyle bahsetmektedir: *"Eline bir demet sap al da vur, yeminini böyle yerine getir. Gerçekten Biz Eyyûb'u sabırlı bir kul bulmuştuk. O, ne iyi kuldu! Daima Allah'a yönelirdi."*[427] Rivâyet edildiğine göre, büyük bir hastalıkla imtihan olduğu dönemde Hz. Eyyûb'un eşi bir hata yapar. Eşine kızan Hz. Eyyûb, hastalığından şifa bulduğunda bu hatasından dolayı eşine yüz celde vuracağına dair yemin eder.[428] Hz. Eyyûb'un eşi, ona hastalığı sürecinde iyi davranmakta, onun iyileşmesi için büyük gayret göstermekteydi. Kâsımî'nin naklettiğine göre Hz. Eyyûb'un eşi bilmeden bir hataya düşmüştü. O, bu hatasında mazurdu, dolayısıyla bu hata, cezayı hak edecek kadar ağır bir hata değildi. Bu yüzden Allah, Hz. Eyyûb'a, *"Eline bir demet sap al ve vur"* diyerek o kadını, hak etmediği cezadan kurtarmıştı. Aynı zamanda hastalığı dolayısıyla acı çektiği bir zamanda yemin eden Hz. Eyyûb'un yemini de böylece yerine gelmişti.[429] Allah'ın, yemin eden Hz. Eyyûb'a böyle bir çıkış yolu göstermesi, kadının eziyet görmesini istemediğine bir işarettir. Bu olaydan da anlaşıldığı üzere kadına karşı şiddetin hiçbir gerekçesi olamayacağı, fiziksel cezalandırmanın ancak yüz kızartıcı bir suç işlemesi halinde uygulanması gereken seçeneklerinden sadece biri olabileceği de tahakkuk etmiş olmaktadır.[430]

Kocanın, karısı üzerindeki diğer bazı hakları şunlardır: Koca, kadını memleketi dışında bir yere götürebilir.[431] Kadının, bütün gerekçeleriyle kocasının aile reisliğini kabullenmesi gerekir.[432]

---

[425] Müslim "Fezâil" 79; İbn Mâce, "Nikâh", 51 (No. 1984); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/37 (No. 24034).
[426] Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 5/470.
[427] Sâd 38/44.
[428] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 10/591; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 7/195.
[429] Kâsımî, *Meḥâsinü't-teʾvîl*, 8/265.
[430] Öztürk, *Peygamberlerin Aile Bireyleriyle İmtihanı*, 116.
[431] haz. Orhan Çeker (ed.), *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnması* (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2016), 37, madde 70, 71.
[432] Hayreddin Karaman, *Aile İlmihali* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 121.

2.4.5. Kadının, Kocası Üzerindeki Hakları

Erkeğin karısı üzerinde hakları olduğu gibi kadının da erkek üzerinde birtakım hakları vardır. Aile mutluluğu için koca, kadının haklarına, kadın da kocanın haklarına riayet etmelidir. Aksi halde ailede geçimsizlik ortaya çıkar. Dolayısıyla ailenin huzur ve saadeti için her ikisi de birbirlerinin haklarına riayet etmelidir. Kadının, kocası üzerindeki hakları şunlardır:

1- Nafaka Hakkı:

İslâm hukukuna göre kadın, nafakasını kocasından alır,[433] kendisi nafakadan sorumlu değildir. Kadın zengin; koca fakir bile olsa nafakayı temin etmek kocaya aittir. Kadının harcama yapma mecburiyeti yoktur.[434] *"Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir*."[435] Bu nafaka kocanın maddî durumuna göre ifrat ve tefrite kaçmayacak şekilde olmalıdır. Eğer erkek fakirse eli genişleyince nafakayı verir. Dolayısıyla fakir olsa bile nafaka yükümlülüğü kocadan hiçbir şekilde düşmez.[436] Hz. Peygamber, Vedâ Hutbesi'nde şöyle buyurmuştur: "Onların nafakasını ve giyeceğini vermek, onların sizin üzerinizdeki hakkıdır."[437] *"İmkânı geniş olan, nafakayı imkânlarına göre versin; rızkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından nafaka ödesin."* [438] Nafaka, kocanın durumuna ve verilecek kişilerin hacetine göre belirlenir. Nafaka miktarı belirlenmiş değildir, örf ve âdete göre değişebilir.[439]

---

[433] Vehbe b. Mustafâ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletüh* (Dımeşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/6592; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u'ş-şanâ'i' fî tertîbi'ş-şerâ'i'* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 4/15.

[434] Halil İbrahim Acar, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 181.

[435] el-Bakara 2/233.

[436] Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 4/111; Sâbûnî, *Revâi'ü'l-beyân*, 1/332; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 1/253.

[437] Müslim, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56 (No. 1905); İbn Mâce, "Menâsik", 84 (No. 3074).

[438] et-Talâk 65/7.

[439] İbnü'l-'Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 2/289; Kurtubî, *el-Câmi'li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 21/56; Sâbûnî, *Revâi'ü'l-beyân*, 1/332.

2- Ev Eşyası Temini Hakkı:

Ev eşyası temini tümüyle kocaya aittir. Kadın kendi isteğiyle eve eşya alırsa buna bir şey denmez. Bununla beraber kadının ev eşyası alma gibi bir mesuliyeti yoktur, bu, erkeğe ait bir mesuliyettir.[440]

3- İkâmet Temin Etme Hakkı:

Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır*: "O kadınları gücünüzün yettiği kadar, oturduğunuz yerin bir kısmında oturttun."*[441] Bu âyet evlilik gerçekleştikten sonra mesken sağlamanın kocaya ait olduğunu bildirmektedir.[442] Kocanın temin etmeye mecbur olduğu, kendisinin ve hanımının ailesinden ayrı müstakil bir evdir. Bu evi temin etmek; mülk edinme, kiralama yahut ödünç alma şeklinde olabilir. Bununla beraber ikametgâhın seçiminde kocanın ekonomik durumu esas alınır. Şöyle ki: Zengin bir koca, karısını bir gecekonduda oturtamayacağı gibi kadın da maddî durumu iyi olmayan kocasından gücünün üstünde lüks bir ev talep edemez. Mesken temininde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, karı-kocanın kendi ekonomik durumlarını göz önünde bulundurarak buna birlikte karar vermeleridir. Zira ekonomik durumu müsait olmayan kocadan gücünün üstünde bir mesken istemek, evlilik sonrası borçlanmaya, daha sonra ise maişet temininden kaynaklanan olası problemlerin zuhur etmesine sebebiyet verebilir. Bu ise ailenin huzur ve mutluluğunu zedeler. *"Allah, evlerinizi sizin için huzur ve sükûn yeri yaptı"*[443] âyetinde ifade edildiği gibi evler, huzur ve sekînet yerleridir, öyle olmalıdır. Evlilik akdi ile yuva kuran bir hanımefendinin kocasından böyle bir nimeti talep etme hakkı vardır.[444]

4- Mehir Alma Hakkı:

Kur'an'da mehrin vacip olduğunu bildiren birçok âyet bulunmaktadır.[445] Bu âyetlerden birisi Nisâ sûresinin 4. âyetidir. Bu âyette geçen "nihle" kelimesine İbn

---

[440] Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 185. Günümüz aile ilişkileri dikkate alındığında; nafaka yükümlüsü olan erkek, eşinin giyim eşyalarını belli oranda temin etmekle mükellef olmakla birlikte, kadınların ziyadesiyle dolaplara sığamayacak kadar alışveriş yaptıkları da herkesin malumudur. Nafaka ile yükümlü olan erkeğin bu miktarda giyim eşyası alma zorunluluğu yoktur denilebilir.

[441] Talâk 65/6.

[442] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 10/66.

[443] en-Nahl 16/80.

[444] Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye* (Kâhire: Dâru't-Talâi', 2012), 146, 147; Buladı, *Ailede Huzurlu Yaşam*, 240, 241.

[445] el-Bakara 2/229; en-Nisâ 4/4, 20, 21, 24, 25; el-Mâide 5/5; el-Ahzâb 33/50; el-Mümtehine 60/10; el-Kasas 28/27.

Abbâs, Katâde, İbn Cüreyc ve İbn Zeyd, "farz olan şey" anlamını vermişlerdir ki bu da "mehir"dir.[446] Dolayısıyla İslâm hukukuna göre, evlenen bir kadın, kocasından "mehir" adı verilen bir mal almaya hak kazanır. Mehir, kadının öz hakkıdır, onun öz malıdır. Kocanın bunu vermesi gerekir. Nikâh akdi gerçekleştiği andan itibaren mehir, kocanın üzerine farz olur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm mehiri şöyle açıklamaktadır: *"Kadınların mehirlerini gönül rızası ile verin."* [447] Bu âyetle mehrin gönül hoşnutluğuyla verilmesi gerektiği sabit olmaktadır.[448] Mehrin en az miktarı 10 dirhemken üst sınırında ise kayıt yoktur.[449] Bununla beraber mehir konusunda orta yolu izlemenin daha uygun olacağını söylemek mümkündür. Tarafların gücüne göre hareket edilmesinin, birbirlerini ağır borçlar altına sokmamasının daha uygun ve neticesinin de mutluluk olacağını söylemek mümkündür. Özellikle günümüzde ekonomik şartların ağırlığını göz önünde bulundurmak, "evliliği zorlaştırıcı veya geciktirecek şeylerden" uzak durmak gerekir. Zira evliliğin zorlaştırılması, neticede toplumda ahlaksızlık, fuhuş ve buna benzer hayâsızlıkların artmasına ve yaygınlaşmasına sebebiyet verir.[450]

Karı ve kocanın birbirlerine karşı ortak hakları da vardır. Bu hakların en önemlisi eşlerin birlikte iyi geçinmesidir. Karı koca arasında hürmeti musâharanın meydana gelmesi ve birbirlerine varis olmaları da müşterek haklardandır.[451]

2.4.6. Nesebin Değiştirilmesinin Yasak Olması

Nesep ile ilgili Vedâ Hutbesi'nde Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "Çocuk, doğduğu yatağa/döşeğe aittir; zina eden için de mahrumiyet vardır."[452]

"Neseb," sözlükte "bir şeyi bir şeye bağlamak, yakınlık, akrabalık ve soy" gibi anlamlara gelmektedir.[453] İslâm, insan hayatının doğal akışında seyredebilmesi için birtakım kurallar getirmiştir. İslâm'da "zaruret-i diniyye" olarak adlandırılan beş esas

[446] Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm*, 2/143.
[447] en-Nisâ 4/4.
[448] Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm*, 2/143; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 2/163.
[449] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 6/166, 167; Mevsilî, *el-İḫtiyâr li-taʿlîli'l-Muḫtâr*, 2/125.
[450] Buladı, *Ailede Huzurlu Yaşam*, 251-253.
[451] Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2012), 162; Abdülhamîd, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*, 89.
[452] Ebû Dâvûd, "Talâk", 34 (No. 2273); Tirmizî, "Vesâyâ", 5 (No. 2253); Nesâî, "Vesâyâ", 5 (No.); İbn Mâce, "Nikâh", 59 (No. 2007); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/476 (No. 416).
[453] İbn Manzûr, "Lisânü'l-ʿArab", 1/755; Zebîdî, *Tâcü'l-ʿarûs*, 4/260, 261; Fîrûzâbâdî, "el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ", 137.

vardır ki bu beş esastan biri de nesebin korunmasıdır. Bu bağlamda İslâm, toplumsal hayatın istikrarının devam edebilmesi için evliliği teşvik etmiş ve aile kurumunu toplumun temeli saymıştır. Bu sebeple İslâm zina, evlat edinme ve nesebin öz babadan başkasına ilhak edilmesi gibi nesebin karışmasına yol açacak ve aile kurumunun yıkılmasına sebep olacak her türlü fiil ve uygulamayı yasaklamıştır.[454] Kur'an, insanın iffetini ve neslini korumasını,[455] kişinin ferdî olarak fuhuşla mücadele etmesini ve kadın olsun erkek olsun gözlerini haramdan sakınmalarını emretmiş,[456] kadınların tahrik edici şekilde giyinip süslenmelerini[457] de yasaklamıştır.

Hz. Muhammed (s.a.s), Vedâ Hutbesi'nde, karı-kocanın birbiri üzerindeki haklarına, onların birbiriyle olması gereken güzel muameleye değinerek bir nevi ailenin önemine dikkat çekmiştir. Aileden bağımsız olmayan neseb konusuna da değinerek bunun önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Aile, toplumun en küçük birimi, aynı zamanda da en temel taşıdır. Aile ve nesil ne kadar sağlam ve sağlıklı olursa toplum da o derece sağlam ve sağlıklı olur. Kur'an, İslâm düşmanlarından bahsederken onların dünyaya hâkim oldukları zaman ekini ve nesli ifsat ettiğinden bahseder.[458] Fesat, salâhın zıttı olup insanlara faydalı olan şeyin yok edilmesi demektir.[459] Âyetteki "hars" ibaresinden maksat kadınlar; "nesl" ibaresinden maksat ise çocuklardır, şeklinde yorumlanmıştır.[460] Bu yoruma göre insanlardan bir kısmı nesebin, ailenin ve toplumun önemli bir ferdi olan "kadını" fesada uğratmak için uğraşmaktadırlar. Âyette de geçtiği üzere fesada uğratmak istedikleri sadece kadın değildir; onunla beraber toplumların geleceği olan nesli de bozmak, iş yapamaz hale getirmek istemektedirler. Kur'an bu konuda da Müslümanların uyanık olmaları gerektiğine dikkatleri çeker. Çünkü Kur'an, nesle önem vermektedir. Nesil ile yeryüzünü imar edebildiği gibi aynı şekilde harap da edebilir. Kur'an'ın dikkat çekip önem verdiği şeye insanların da önem vermesi lazımdır.[461]

---

[454] İbrahim Yılmaz, "İslâm Aile Hukukunda Nesebin Reddi", *Bahar*, (2014), 32.
[455] el-İsrâ 17/32; en-Nûr 24/19, 33; el-En'âm 6/151; eş-Şûrâ 42/37.
[456] en-Nûr 24/30-31.
[457] en-Nûr 24/31; el-Ahzâb 33/33.
[458] el-Bakara 2/205. Meâlen şöyledir: *"Bir işin başına geçti mi yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır."*
[459] İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 2/270.
[460] Zeccâc, *Meʿâni'l-Ḳur'ân*, 1/277; Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 121.
[461] Kandemir v. dğr., *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 1/978.

Câhiliye döneminde neseb, zina ile tespit edilirdi. Câhiliye Arapları cariyeleri zina etmek için kiralıyordu. Cariye, doğan çocuğun, kendisiyle zina ettiği bir erkeğe ait olduğunu söylediğinnde çocuk artık o adama nispet ediliyordu. O dönemde bu uygulama yaygındı. Toplumda bu yöntemle nesep tespiti âdet haline gelmişti. İslâm, câhiliyedeki zina ile nesebi tespit âdetini kaldırdı. Onun yerine yatak ile çocuğun nesebinin sübutunu koydu. Yatak ile çocuğun nesebinin sübutunun kesinleşeceği hususunda âlimler ittifak halindedir.[462] Dolayısıyla çocuk hangi yatakta doğmuşsa oraya aittir. Böylece kötü bir âdet olan zina yoluyla nesebin nispeti meselesi de kaldırılmış oldu.[463]

Zina fiilinin kendisi haddizatında kötü bir şeydir. Her türlü ceza ve hükümden önce *"zinaya yaklaşmayın"*[464] âyetinin işaret ettiği üzere zina etmek aklen kötü ve sevilmeyen bir şeydir. Zira Allah, âyette zinayı "iğrenç" fiillerden saymış ve kötü bir yol olarak nitelemiştir.[465] Kur'an, zinanın ne derece kötü bir davranış olduğunu gösterirken, câhiliyede zina etmenin kötü sayılması şöyle dursun onunla nesep bile tespit edilmekteydi. Hz. Peygamber Vedâ Hutbesi'nde, *"Çocuk doğduğu yatağa/döşeğe aittir; zina eden için de mahrumiyet vardır."* buyurarak zina edenlerin nesep iddiasında bulunamayacağını bildirmiştir. Neseplerin karışmasına, ailenin yozlaşmasına ve toplumun ahlakî olarak çökmesine sebep olan zina, Kur'an'da "çirkin bir fiil" olarak nitelendirilmiş, Vedâ Hutbesi'nde ise zina ve zina edenin neseple ilişiğinin olmadığı beyan edilmiştir. Kur'an'daki ve Vedâ Hutbesi'ndeki uyarılar göz önünde bulundurulduğunda zinadan uzak durulması ve ona giden yolların kapatılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Her insanda evlat sahibi olmak ve soyunu devam ettirmek gibi Allah'ın fıtrata yerleştirdiği içten gelen fıtrî istekler vardır. Kur'an'da da "Rahmân'ın has kulları" olarak tanıtılan kimselerin *"Ey Rabbimiz! Bize göz aydınlığı, gönül süruru olacak eşler ve nesiller lütfet"*[466] diye Allah'a dua ettikleri bildirilmektedir. Kur'an, Hz. Zekeriya, Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in Allah'tan kendisine güzel ve iyi bir nesil

[462] İbn Kayyım, *Zâdü'l-meʿâd fî hedyi ḫayri'l-ʿibâd*, 5/361.
[463] Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Muʿlim bi-fevâʾid fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim*, 4/652.
[464] el-İsrâ 17/32.
[465] Cessâs, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, 37260.
[466] el-Furkân 25/63.

vermesini istedikleri geçmektedir.[467] Aynı şekilde Kur'an, Müslümanların da iyi bir nesil için Allah'a dua etmelerini[468] istemektedir. Çocuk sahibi olmanın ve neslini devam ettirmenin insanın içinden gelen fıtrî bir duygu olması hasebiyle Kur'an'da, peygamberlerin, çocuk sahibi olmak için Allah'a dua ve yakarışlarda bulunduğu ifade edilmektedir.[469] Bir yandan peygamberlerin halini örnek olarak sunan Kur'an, diğer taraftan çocukların Allah'a olan kulluğu unutturmamaları gerektiği[470] noktasında Müslümanları uyarmaktadır.[471] Birçok insan, mal ve evlat sahibi olmayı hayatın ana gayesi haline getirmekte, bunları hayatın merkezine yerleştirmektedir. Evlat ve mal ile olan meşguliyeti insanı gaflete düşürüp Allah'ı unutturabilmektedir. Bunun yanlışlığına dikkat çeken Kur'an, böyle olmaması gerektiğini, çocuk sahibi olmanın da Allah'ın nimetlerinden biri olduğunu ve asıl gayenin Allah'a kulluk olduğunu birçok âyette[472] hatırlatmaktadır. Çocuğun, anne-babayı Allah'ın yolundan alıkoymamaları gerektiğini ifade etmektedir.

Âyetlerden anlaşıldığına üzere çocuk sahibi olma, neslini devam ettirme ve aile olma gibi istekler insanın fıtratında olan şeylerdir. Fakat bu istekler meşru yoldan karşılanmalıdır. Vedâ Hutbesi'nde ifade edildiği üzere sahih nikâh akdi dışında bir nesle sahip olmak İslâm tarafından reddedilmiştir.[473] İnsanlar sahih bir nikâh akdiyle nesebini devam ettirmelidir. Aksi halde sahih evlilikler dışında olan birliktelikler nesebin karışmasına sebep olacak ve bunun neticesinde aile mefhumu ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

İslâm dini, kötülüğü önlemek, ahlakı ve fazileti, namusu ve şerefi ayakta tutmak, ferdin hakkını, aile düzenini ve içtimaî dengeyi korumak için birtakım cezalar koymuştur. Özellikle aile yuvasını yıkacak olan fahişeliği/fuhşu ta kökünden kazımak için çok ağır yaptırımlar getirmiştir. Aile düzenini yıkan kötülüklerden biri de zina suçudur. Zina eden kişi hür, baliğ, aklı başında ve bekâr ise ona yüz değnek vurulur ve cumhur ulemâya göre bir yıl da sürgün edilir. Şayet zina eden kişi hür, baliğ, aklı

[467] Âl-i İmrân 3/38; el-Bakara 2/128.
[468] el-Furkân 25/74.
[469] Ahmet Akbaş, *Kur'an'da İnsanın Mutluluğu* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 313.
[470] el-Enfâl 8/28; et-Tevbe 9/55; et-Teğâbun 64/15.
[471] Akbaş, *Kur'an'da İnsanın Mutluluğu*, 316.
[472] el-Kehf 18/46; Sebe' 34/37; el-Münâfikûn 63/9.
[473] *"Çocuk, doğduğu döşeğe aittir; zina eden için de mahrumiyet vardır."* hadisinde zina edenin nesepten mahrum bırakılması, sahih bir akit dışındaki ilişkilere itibarın olmadığına işaret olarak yorumlanabilir.

başında olup sahih bir nikâhla evlenmiş biriyse o durumda recmedilir. Zina eden kadın veya erkek eğer bekâr iseler yüz değnek vurulur ve bir yıl sürgüne gönderilir. Köle veya câriye zina ederse onlara hür olanların yarısı, yani elli değnek vurulur.[474]

Zinanın Allah katında en büyük günahlardan olduğunu ifade eden Hz. Peygamber, zina eden kimsenin o esnada gerçek anlamda mümin olmayacağını bildirmektedir.[475] Tabiî buradaki "mümin değildir" ifadesine âlimler, "Müslüman kişi tam ve kâmil mümin olduğu halde bu günahı işlemez. Bunu işleyen kişinin imanı tam ve kâmil değildir." şeklinde bir yorum getirmişlerdir.[476] Kur'an'ın şiddetle yasakladığı ve Vedâ Hutbesi'nde de faili nesepten yoksun bırakılan zinanın yaygınlaşması, kıyâmetin yaklaştığının alameti olarak sayılmıştır.[477]

İslâm'da livâta ve eşcinselliğin yasaklanması da özel olarak nesep ve aileyi, genel anlamda ise toplumu korumaya yönelik alınan tedbirler arasındadır. Vedâ Hutbesi'nde yasaklanan zina suçunun, daha iğrenç ve fıtrata aykırı olanı olan livâta suçuyla bilinen kavim, Hz. Lût'un kavmidir. Hz. Lût'un kavmi daha önce hiç kimsenin yapmadığı erkek erkeğe ilişki demek olan livâtayı âdet haline getirmişti. Öyle ki bu iğrençliği onlar kadar yapan başka bir kavim yoktu. Şehveti gidermek için yapılan bu tür ilişki, Allah'ın indirdiği tüm kitaplarda yasaklanmış bir şeydir.[478] Kur'an şöyle buyurmaktadır. *"Lût'u da (peygamber olarak gönderdik). Kavmine dedi ki: Sizden önceki milletlerden hiçbirinin yapmadığı fuhşu mu yapıyorsunuz? Çünkü siz, şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz taşkın bir milletsiniz."*[479] İslâm'ın aileyi, nesebi ve toplumsal yapıyı korumak adına şiddetle yasakladığı bu çirkin fiili yapan Lût kavmi, Allah'ın gazabına çarptırılmıştır. Başlarına pişirilmiş taşlar yağdırılmış ve yaşadıkları bölgenin altı üstüne getirilerek bu kavim helak edilmiştir.[480] Hz. Peygamber, Lût kavminin yaptığını yapanın lanetlendiğini

---

[474] Cessâs, *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*, 3/333; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 15/102, 103; Zinâ cezasıyla ilgili hadisler için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Bulûġu'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm* (Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 2017), 287-291; Yıldırım, *Kur'an Ahkâmı*, 2/340, 341.

[475] Buhârî, "Hudûd", 20 (No. 6710); Müslim, "Îmân", 100; Ebû Dâvûd, "Sünne", 16 (No. 4689); İbn Mâce, "Fiten", 3 (No. 3936); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/269 (No. 7318).

[476] Nevevî, *el-Minhâc*, 2/49; İbn Receb, *Fetḥu'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*, 1/52; Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 10/145.

[477] Buhârî, "İlim", 21 (No. 81); Müslim, "İlim", 8; İbn Mâce, "Fiten", 25 (No. 4045).

[478] Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 7/391-393.

[479] el-Aʿrâf 7/80-84.

[480] Hûd 11/82; en-Nahl 16/73, 74; ez-Zâriyât 51/33; el-Kamer 54/34.

haber vermektedir.[481] İslâm'a göre kişi hanımına bile arkadan yaklaşamaz, böyle bir şey caiz değildir.[482] Helâl olan evlilikte bile yasakken haram yoldan böyle bir şeye bulaşmak çok daha kötüdür, dolayısıyla cezası da daha ağırdır.

Livâta suçunu işleyenlerin cezası konusunda ilgili âlimlerin görüşleri şöyledir: Ebû Hanîfe'ye göre böylesi çirkin bir fiili işleyenin cezası ta'zirdir. İmâm Mâlik ve İmâm Ahmed'e göre evli ise öldürülür, bekâr ise te'dib edilene kadar hapse atılır, bir görüşe göre de evli de olsa bekâr da olsa öldürülür. İmâm Şâfiî'ye göre ise lûtînin hükmü zina gibidir, dolayısıyla had uygulanır.[483]

Günümüzde uygulanmakta olan tüp bebek yönteminde neseplerin karışmaması için belli şartlara riayet edilmesi gerekmektedir. Döllendirilecek olan yumurta ve spermin ikisinin de sahih bir akitle gerçekleşmiş nikâhlı eşlere ait olması, döllenmiş olan yumurtanın üçüncü bir kişi olan başka bir kadının değil de yumurtanın sahibi olan nikâhlı eşin (kadının) rahmine konulması ve bu işlemin, yani tüp bebek oluşturma işleminin anne ve çocuğa herhangi bir zararının olmaması şarttır.[484] Daha açık bir ifadeyle döllenmeyi oluşturan sperm, yumurta ve rahim gibi üç ana unsurun evli olan koca ile karısına ait olması gerekmektedir. Bu yolla çocuk sahibi olmada dinen herhangi bir sakınca yoktur. Bu kurallara riayet edilmediği takdirde nesep karşıklığına sebebiyet vereceğinden caiz değildir.[485] Özetle aralarında nikâh akdi olmayan iki kişinin yumurtalıklarını döllendirmek suretiyle bir tüp bebek uygulaması İslâm'ın nesebi koruma kuralına aykırıdır. Bu sebebeple böyle bir yolla çocuk sahibi olmak caiz olmadığı gibi doğan çocuğun nesebi de baba tarafından sabit olmamaktadır.[486]

---

[481] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/368 (No. 1875); Beyhakî, *Şuʿabü'l-îmân,* 7/330 (No. 5089).
[482] Ebû Dâvûd, "Nikâh", 45 (No. 2162); İbn Mâce, "Nikâh", 29 (No. 1924).
[483] İbnü'l-'Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, 2/316; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 9/274; Sâbûnî, *Revâi'ü'l-beyân*, 2/42.
[484] Din İşleri Yüksek Kurulu DİB, *Fetvalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 526.
[485] Karaman, *Aile İlmihali*, 332; Hakkı Aydın, "Taşıyıcı Annelik ve Tüp Bebek", *Günümüz Fıkıh Problemleri*, ed. Halil İbrahim Acar - Saffet Köse (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, 2012), 3-5.
[486] Karadâvî, *el-Helâl ve'l-herâm fi'l-İslâm*, 209; Mustafâ b. Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *el-Fetâvâ* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2010), 302.

2.5. Vedâ Hutbesi'nde Sırat-I Müstakim'e Dair Mesajlar

Allah Resûlü Vedâ Hutbesi'nde kitap ve sünnete sarılmayla ilgili şöyle buyurmuştur: "Size iki şey bıraktım; onlara sımsıkı bağlandığınız sürece asla dalâlete düşmezsiniz. Bunlar, Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünnetidir."[487]

2.5.1. Allah'ın Kitabına Sarılma Vasiyeti

Kur'an, Hz. Muhammed'in (s.a.s.), her nesle ve asra hitap eden, insanların bizzat kendilerinin okuyup şahit olduğu ve kıyamete kadar devam edecek olan ölümsüz mu'cizesidir. İhtilaf zamanında kendisine başvurulan, adâletle hükmeden, her türlü sapmadan alıkoyan ve kendisine başvuranı hidayete erdirdiği bir mu'cizedir.[488] Kur'an-ı Kerîm, İslâm dininin ve kültürünün ilk kaynağıdır. İslâm'ın bütün ilkeleri ona dayanır. Her milletin, kendine özgü medeniyetini ve kültürünü oluşturan temel özellikleri vardır. İslâm ümmetini oluşturan, onun medeniyetini diğer medeniyetlerden ayırıp aydınlatan da Kur'an'dır.[489]

"Fitnelerden nasıl kurtuluruz?" diyene Resûlullah, Allah'ın kitabına sımsıkı sarılmayı öğütlemiştir. Ondan başkasına tutunanı Allah saptırır.[490] Kur'an ehli, onun kıraatiyle meşgul olan, onun edebiyle edeplenenlerdir. Allah'ın Resûlü, "Şüphesiz insanlardan, Allah'a yakın olanlar vardır." buyurduğunda sahabîler, "Allah'a yakın olanlar kimlerdir ya Resûlallah?" diye sormuşlardır. Resûlullah da "Onlar Kur'an ehli, Allah'ın ehli ve O'nun has kullarıdır." buyurmuştur.[491] *"O kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur. O, muttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir."*[492] âyetindeki "kitap"tan kasıt, İkrime, Süddî, İbn Cüreyc, Sa'îd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'a göre, Kur'an'dır. Bu kitabın ilk vasfı, kendisinde hiçbir şüphe

---

[487] Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'*, "Kader", 3.
[488] Muhammed Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ el-Ḳur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2009), 13, 14.
[489] Yûsuf el-Karadâvî, *Seḳâfetü'd-dâ'iyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10; Mustafâ Müslim - Fethî Muhammed ez-Ze'bî, *es-Seḳâfetü'l-İslâmiyye* (Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2019), 31; İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 51.
[490] Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'an", 14 (No. 3130).
[491] Hanbel, *el-Müsned*, 19/305 (No. 12292); Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Ḥilyetü'l-evliyâ' ve ṭabaḳātü'l-asfiyâ'* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Ârabî, 1974), 3/63; Beyhakī, *Şu'abü'l-îmân*, 4/226 (No. 2434); İbn Mâce, *es-Sünen*, "Mukaddime", 16 (No. 215).
[492] el-Bakara 2/2.

barındırmamasıdır. Bu öyle bir kitaptır ki içinde şek ve şüpheye yer yoktur. İkinci vasfı ise muttakilere rehber ve bir nur olmasıdır.[493]

Kur'an'ın indiği dönemde Arapların fesahati çok ileri derecedeydi. Araplar, fesahatlerine çok güveniyorlardı. Müşrikler, Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından yazıldığını veya uydurulduğunu söylüyorlardı.[494] Allah Teâlâ da onların çok iyi bildikleri alan olan belağate ve fesahate dair meydan okuyarak "Kur'an'a dair şüpheniz varsa bunun bir suresine benzer bir sûre getirin." dedi ve zirvede oldukları hususta Arapları aciz bıraktı. Mu'ciz olmak Kur'an'ın en büyük özelliklerinden biridir. Kur'an'ın *"Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayrı şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın."* [495] şeklinde meydan okumasına, ne Kur'an'ın indiği dönemde ne de ondan sonra cevap verilebildi. Sadece bir sûrenin benzeri meydana getirilemiyorsa bu demektir ki Kur'an'ın benzerinin meydana getirilmesi hiçbir şekilde mümkün değildir. Öyleyse bu Kur'an, bir beşer sözü olamaz. Beşer sözü olmadığına göre Allah tarafından Cebrail aracılığıyla Resûlullah'ın kalbine indirilmiş bir kitaptır.[496] Müminlerin, Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğine dair en ufak şüpheleri dahi olmaz."[497]

"İşte bu (Kur'an), Bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Buna uyun ve Allah'tan korkun ki size merhamet edilsin."[498] Emirleri ve yasakları size okunan bu Kur'an'ın kadr u kıymeti çok yücedir. Dünyada ve ahirette faydaları çoktur. Allah tarafından indirilmesi ve şanının çok yüce olması hasebiyle dünya ve ahiret faydalarını elde etmek için ona uymak ve ona muhalif hareket etmekten sakınmak gerekir. Allah'ın rahmetine mazhar olmak için yine O'nun kitabı olan Kur'an'a uymak ve onun muhtevası gereğince amel etmek icab eder.[499] O Kur'an; içinde çokça hayır bulunan, günahlardan tövbe etmek ve günahların bağışlanması için ümit kaynağı olan, insanlar

---

[493] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 1/225-228; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 1/163; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 1/60.
[494] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyṣ*, 1/34; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/66.
[495] el-Bakara 2/23. Kur'an'ın meydan okumasıyla ilgili diğer âyetler için bk. Yûnus 10/38; Hûd 11/13, 14; el-İsrâ 17/88; et-Tûr 52/33, 34.
[496] el-Bakara 2/97.
[497] el-En'âm 6/114.
[498] el-En'âm 6/92, 155. Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğine vurgu yapan diğer âyetler için bk. el-Enbiyâ 21/50; Sâd 38/29; el-Furkân 25/1.
[499] Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm*, 3/201.

için faydaları kesintisiz olan, iyilik yapanları sevap ve bağışlanma ile müjdeleyen ve kötülüklerden alıkoyan bir kitaptır.[500]

Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde Müslümanların tutunmalarını tavsiye ettiği iki kaynağın ilki olan Allah'ın kitabı Kur'an'ı; insanlar arasında her zaman adâleti emretmesi,[501] bozuk inançlardan men edip tevhide davet etmesi,[502] haksız kazanç yolları olan faiz,[503] rüşvet,[504] kumar[505] ve benzerlerini yasaklaması ile her türlü ahlaksızlığın[506] karşısında durmasından dolayı indiği dönemden bu zamana kadar ortadan kaldırmak isteyenler olmuştur. Bu konuda Kur'an şöyle buyurur: *"Onlara âyetlerimiz açık açık okunduğu zaman (öldükten sonra) Bize kavuşmayı beklemeyenler, 'Ya bundan başka bir Kur'an getir ya da bunu değiştir!' dediler. De ki: Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben, bana vahyolunandan başkasına uymam. Çünkü Rabbime isyan edersem elbette büyük günün azabından korkarım."*[507] Müşrikler, ilahlarını ayıplayan, ölümden sonra dirilmekten ve hesaptan bahseden Kur'an'dan rahatsızlık duydular. Öyle ki Hz. Peygamber'den, ilahlarını ayıplayan ve onlara dünya hayatından sonra ahiret hayatını hatırlatan bu Kur'an'dan başka bir Kur'an getirmesini veya ondaki âyetleri değiştirmesini istediler.

Müşriklerin gayesi, Hz. Peygamber'e bu teklifi kabul ettirmekle Kur'an'ın Allah'ın kelamı olmadığını ispatlamak idi. Fakat Allah, yüce Kur'an'da, Peygamber'in, Kur'an'ı değiştirme gibi bir yetkisinin olmadığını, Peygamber'in görevinin Allah'tan inen vahyi insanlara tebliğ etmek olduğunu, Kur'an'ın Peygamber'in telifi ve sözü olmadığı gibi tek bir harfinin dahi Peygamber'e ait olmadığını bildirmiştir. Kur'an'ın âlemlerin Rabbinden indiğine dair şüphesi olanlara Kur'an cevap vermekte ve onların bu zannının doğru olmadığını açıklamaktadır.[508]

---

[500] Vâhidî, *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳurʾân*, 8/281.
[501] en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8; el-En'âm 6/152; eş-Şûrâ 42/15; et-Talâk 65/2; el-Me'âric 70/33.
[502] Tevhîde vurgu yapan âyetler için bk. el-Bakara 2/163, 255; en-Nahl 16/22, 51; el-İsrâ 17/22; el-Ankebût 29/46; Fussilet 41/6; Tâhâ 20/98; el-Enbiyâ 21/108. Bozuk inançları yeren bazı âyetler için bk. el-Bakara 2/8-20, 165; Âl-i İmran 3/151; el-En'âm 6/6.
[503] el-Bakara 2/275-278; Âl-i İmrân 3/130; er-Rûm 30/39.
[504] el-Bakara 2/188.
[505] el-Bakara 2/219; el-Mâide 5/90.
[506] el-İsrâ 17/32; el-En'âm 6/151; el-A'râf 7/80-81; en-Nahl 6/90; en-Nur 24/19; en-Neml 27/54, 55.
[507] Yûnus 10/15.
[508] Yûnus 10/37.

"Doğrusu Kur'an, sana ve kavmine bir öğüttür. İleride ondan sorumlu tutulacaksınız."[509] âyetinin iki şekilde anlaşılması mümkündür: Birincisi, bu Kur'an, Hz. Peygamber'e ve onun ümmetine bir uyarı olarak gelmiştir. Uyarıdan sonra ise ileri sürülecek herhangi bir mazeret olamaz. İkinci mana ise bu Kur'an, Hz. Peygamber'in ve onun kavminin namını yücelten bir kitaptır.[510] Bu ikinci görüş, fiilen gerçekleşmiş bir durumdur. Zira vahyin nüzûlünden günümüze kadar Resûlullah'a salât u selâmlar getirilmekte, yıllardır kalpler onun sevgisi ve muhabbetiyle atmakta ve gece gündüz onu özlemektedir. Kur'an'ın onun ümmetini yüceltmesine gelince; Kur'an inmeden önce onun kavmini (Arapları) gereği gibi bilen ve tanıyan kimse yoktu. Ne zaman ki Kur'an kendilerine indi, işte o zaman insanlık tarihini değiştirecek büyük bir güce ulaştılar ve Kur'an'a sarıldıkları sürece dünya onlara boyun eğdi. Ama ne zamanki Kur'an'ı bırakıp ondan uzaklaştılar, dünya onları reddetti, küçümsedi; kervanın başıyken kuyruğu haline geldiler. Hâlbuki onlar seçkin insanların bile önderiydiler. İslâm ümmeti, insanlık kafilesinin önderliği için seçilmiş bir ümmettir. Eğer son derece önemli olan bu vazifelerini yapmazlarsa elbette bundan dolayı hesaba çekileceklerdir.[511]

Allah'ın herhangi bir kişiyi ve toplumu, kendilerine kitabını indirmek için seçmesi o kişi ve toplum için en büyük şereftir. Allah'ın, kendilerini seçtiği bu toplum böyle bir nimete nankörlük edip görevlerini yerine getirmezse bu tutumlarından ötürü elbette sorguya çekilecektir.[512] Vedâ Hutbesi'nde tavsiye edildiği üzere İslâm ümmetinden, Allah'ın kitabı Kur'an'a tutunmaları, onunla amel etmeleri, onun nehyettiği şeylerden sakınmaları ve Kur'an'ı bütün insanlığa tebliğ eden elçiler olmaları istenmektedir.[513]

"Elif. Lâm. Râ. (Bu Kur'an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip (ve) övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır."[514] âyetinde "karanlıklar" çoğul olarak, ama "nur"

[509] ez-Zuhruf 43/44.
[510] Bu İbn Abbâs'ın da görüşüdür, bk. *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/521.
[511] Kutub, *Fî Zılâli'l-Ḳurʾân*, 5/904.
[512] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*, 5/261.
[513] Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 12/746.
[514] İbrâhîm 14/1. Kur'an'ın insanları karanlıklardan aydınlığa çıkaran bir kitap olduğuna dair bk. el-Bakara 2/257; el-Mâide 5/16; el-Ahzâb 33/43; el-Hadîd 57/9; et-Talâk 65/11.

kelimesi tekil olarak getirilmiştir.[515] Bundan da anlıyoruz ki hakkın yolu birken, küfür ve dalâletin yolları ise birden fazladır. Karanlıklardan aydınlığa çıkmanın yegâne yolu Kur'an'a sarılmaktan, ona uymaktan ve onun önerdiği hayat tarzını, programını benimsemekten geçmektedir. Her hidayetin ve nurun aslı Kur'an'dır. Âyette bahsedilen "karanlıklar," küfür ve yolları; "nur" ise İslâm'dır.[516] Küfre götüren yollar, sebepler, fiiller ve sözler sayılamayacak kadar çoktur ama hidayetin kaynağı birdir, o da İslâm'ın kitabı Kur'an'dır.

"(Bu Kur'an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip (ve) övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır." âyeti şöyle bir mana da içermektedir:

> "Peygamberlerin mesajlarından uzak yaşayan toplumlar, bir nevi karanlıklar içindedir. İnsanlar ve toplumlar ancak peygamberlerin getirdiği mesajlar sayesinde aydınlığa ulaşabilir ve hakikati bulabilirler. Kur'an'ın Peygamber Efendimize indirilişinin asıl gayesi de insanları içinde bulundukları karanlıklardan çıkarıp aydınlığa kavuşturmaktır. İnsanlar ancak vahyin nuruyla aydınlanırlar. İnsanlar akıl ile belli bir noktaya kadar mesafe alabilirler. Fakat akıl tek başına, her alanda mükemmel bir rehberlik yapamaz. Zira akıl da içinde bulunduğu çevreden etkilenir; hislerin, hırsların ve kaprislerin etkisinde kalır. Dolayısıyla insanların akıllarını iyi kullanabilmeleri için tüm bu olumsuz duyguların törpülenmesi gerekmektedir. Bunun en iyi yolu ise dinlerin getirdikleri inanç esaslarına, ibadî ve ahlakî kurallara uymaktır. İşte bu yüzden erdemli toplumlar, akıllarını vahyin rehberliğinde kullanan toplumlardır."[517]

Kur'an, insanları hak olan itikada ve onlar için en iyiye irşat etmektedir. Kur'an'a uyanın doğru yolu bulacağından şüphe yoktur. Kur'an'ın beyan ettiği itikadı ve salih amelleri işleyenler cennetle müjdelenirler. Kur'an'a uymayanlar içinse cehenneme vardır. Kur'an'ın insanları doğru yola erdirdiği ve salih amel işleyenlerin cennetle mükâfatlandırılacağı, ahirete inanmayanların ise azaba müstahak olacakları beyan edilmektedir.[518] *"Şüphesiz ki bu Kur'an en doğru yola iletir; iyi davranışlarda*

---

[515] Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 3/27; Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, 19/58.

[516] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 12/102; Mustafa v.dğr. Müslim (ed.), *et-Tefsîru'l-mevdû'î*, 4/14, 15.

[517] Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 3/87, 88.

[518] Vehbi, *Hulâsatü'l-Beyân*, 8/2952.

bulunan müminlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdeler." [519] Nehhâs'a göre, "En doğru hale iletir. En doğru hal ve durum ise tevhîd, Resûl'e ittiba ve Allah'a itaat etmektir."[520] Şirkin her çeşidinden ve Allah'a yapılan kulluğun dışındaki kullukların hepsinden kurtulup tevhide varmak isteyen, öncelikle Kur'an'a ve onun ihtiva ettiği ilimlere yönelmelidir. Kur'an'ın kendisinden ne istediğini bilmeyen birisi tevhide asla ulaşamaz. Her türlü şirk, bozuk itikat ve amelden kurtulmak için, ikinci olarak Kur'an'ın müfessiri Resûlullah'a ittiba edilmelidir. Hz. Muhammed, İslâm'ı nasıl anlamış ve hayatına nasıl aktarmışsa öyle bir İslâm yaşamak gerekmektedir.

İsrâ sûresinin 9. âyetinden de anlaşıldığı üzere Allah Teâlâ, Kur'an'ın üç özelliğine vurgu yapmaktadır: Birincisi; Kur'an'ı rehber edinen kimseyi Kur'an en doğru yola iletir. En doğru yol da İslâm yoludur. İkincisi; Kur'an, Allah ve Resûlüne iman eden, salih amel işleyen, Allah'ın emirlerini yerine getiren ve O'nun yasaklarından kaçınan kullarına kıyâmette büyük mükâfat verecektir. Üçüncüsü ise inkârcılara, günah işlemekten çekinmeyip tekrar dirilmeyi kabul etmeyenlere elem verici azabı müjdelemiştir.[521]

Hz. Muhammed (s.a.s.), Vedâ Hutbesi'nde ümmeti için sağlam iki kaynak tavsiye etmiştir: *"*Size iki şey bıraktım; onlara sımsıkı bağlandığınız sürece asla dalâlete düşmezsiniz. Bunlar, Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünnetidir.*"* [522] Hz. Muhammed, bu hitâbeyi Vedâ Haccında yapmış, İslâm'ın iki temel kaynağına işaret etmiş ve insanlığın yegâne kurtuluş yolunun Kur'an ve Sünnet olduğunu belirtmiştir. Sünnet, insanlık için bir hidâyet rehberi olan Kur'ân-ı Kerîm'in açıklayıcısı durumundadır. Bu ikisine uymayan yolların hepsi karanlık yollardır,[523] onlardan insanlığa bir fayda gelmez.

Hz. Peygamber, Kur'an için, "Sözlerin en güzeli, Allah'ın Kitabıdır." diyerek sözlerin en güzelinin Allah'ın kitabı Kur'an olduğunu; Sünnet için de "Rehberliğin en

---

[519] el-İsrâ 17/9.
[520] Nahhâs, *Meʿâni'l-Ḳurʾân*, 2/646.
[521] Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsîri* (İstanbul: Arslan Yayınları, ts.), 10/67, 68.
[522] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭaʾ* (Ebû Zabî: Müessesetü Zâyd b. Sultân Âlu Nehyân li'l-'A'mâl el-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 2004), "Kader", 3.
[523] Sandıkçı - Koçak, *Câmi'ul-Usûl Tercüme ve Şerh*, 1/433, 434.

güzeli de Muhammed'in rehberliğidir."[524] buyurarak Sünnet'in Müslümanlar için çok önemli bir rehber olduğunu bildirmiştir.

Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde, sırat-ı müstakimden sapmamak için "Yapışın" dediği Kur'an, hidayetin kaynağı ve İslâm dininin temelidir. İslâm hukukçuları, ondan ilham alarak içtihat ederler. Kur'an asırlar boyunca, Müslümanr eğitimcileri ve yöneticileri doğruya yönlendiren, birlik ve beraberliklerini sağlayan bir düstur olmuştur. Bu sebeple Müslümanlar tarihin her döneminde Kur'an'a büyük önem vermişler ve Kur'an'ı eğitim ve araştırmalarının esas kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Kur'an, Hz. Peygamber'in, ümmetine bıraktığı en büyük yol göstericidir. Sırat-ı müstakimden ayrılmamak için en iyi ve en sağlam rehberdir.[525] Kur'ân-ı Kerîm, muttakiler için hidâyet kaynağı ve yol gösterici olduğunu birçok âyetinde bizzat beyan etmektedir. [526] *"Müminlerin hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler"*[527] âyeti, Müslümanların ilahî kitaplar hakkındaki dinî anlayışını belirler. İslâm akidesine göre ilahî kitapların peygamberlere indirilmiş birer kitap olduğunu bilip tasdik etmek, her Müslüman için zorunlu bir itikattır.[528]

2.5.2. Kur'an'da Tüm İnsanlığa Yönelik Evrensel Mesajlar

1- Kur'an, İhtilaftan Kaçınmayı Emreder

Kur'an'dan aldığımız önemli bir mesaj, onun ihtilaftan menetmesidir. Kur'an, *"Birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider"*[529] diyerek ihtilafın ümmet için zararlı olduğunu söylemektedir. Müslümanlar kendi aralarında ihtilafa düştüğü, birbirleriyle çekiştiği sürece düşmanlarına karşı zafer kazanamazlar. Bilakis düşmanları onlara karşı muzaffer olur. Âyette geçen "rîhuküm," zafer manasındadır. Dolayısıyla "Müslümanlar, aralarında ihtilaf olduğu sürece zafere ulaşamazlar."[530] Resûlullah da "Sizden öncekiler ihtilafa düştüler ve helak oldular."[531] diyerek Müslümanlara, ihtilaftan uzak durmalarını öğütlemektedir.

---

[524] Buhârî, "İ'tisâm", 2 (No. 7277).
[525] Adnan Güzel, "Vedâ Hutbesi'ndeki Temel Prensipler ve Kur'anî Temelleri", *Diyanet İlmi Dergi* 52 (2016), 100.
[526] el-Bakara 2/2; Sâd 38/29; İbrâhîm 14/1, 52; el-İsrâ 17/9; el-Hadîd 57/9.
[527] el-Bakara 2/285.
[528] Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 277, 278.
[529] el-Enfâl 8/46.
[530] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, 5/232, 233.
[531] Buhârî, "Husûmât", 1 (No. 2410); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/24 (No. 3908).

Günümüzde farklı devletlerin, birtakım uluslararası anlaşmalar yaparak birlik oldukları bilinmektedir. Bu devletler dünya siyasetinde birlikte hareket etmektedirler. Günümüzdeki Müslümanların da Resûlullah'ın Vedâ Hutbesi'nde *"Sımsıkı sarılın."* dediği "Kur'an ve Sünnet" etrafında birleşmeleri gerekmektedir. Çünkü Kur'an, bir yandan ayrışmaktan menederken diğer yandan da birleşmeye, birlik olmaya, birlikte hareket etmeye [532] çağırmaktadır. Kur'an ve sünnet çerçevesinde İslâmî birlik kurulduğunda ve Müslümanlar Kur'an'ın kendilerine öğrettiği ve Resûlullah'ın da tavsiye ettiği İslâm ahlakıyla ahlaklandıklarında o zaman dünyadaki fesadın çoğunun yok olduğu görülecektir. O vakit Müslümanlar, ilk zamanlardaki gibi yüce bir insanlık ve fazilet örneğini ortaya koymuş olacaklar,[533] Kur'an ve sünnetin etrafında birlik olmanın faydası da sadece Müslümanlar için olmayacaktır. Bu birlik ve beraberlik öncelikle Müslümanlara fayda sağlayacak olsa da tüm insanlık da bu fazilet ve bereketten nasibini alacaktır. Müslümanlara düşen vazife, bu birliğin kurulması için var güçleriyle çalışmalarıdır.

2- Kur'an, Aşırılıktan Uzak Olan Vasat Ümmet Olmayı Öğütler

Kur'an'da geçen ve Müslümanlarda bulunması gereken nitelikler arasında sayılan en önemli özelliklerden biri de "vasat ümmet" olmaktır. Kur'an, *"İşte böylece sizi mutedil ümmet kıldık."* [534] demek suretiyle Müslümanlara her konuda vasat olmalarını emrediyor. Vasat olmak, ifrat ve tefritten uzak olup mutedil/orta yolu tutmak demektir. Çünkü ifrat ve tefrit, bir şeyin sevilmeyen iki uç noktasıdır. Müslümanlar, hiçbir zaman Yahudilerin peygamberleri öldürmeleri ve kitapları Tevrat'ı değiştirmeleri gibi veya Hıristiyanların Hz. İsâ için "Allah'ın oğlu" demesi gibi bir aşırılığa meyletmediler.[535] Çünkü Kur'an; inançta, ibadette ve muamelatta orta yolu tutmayı, aşırıya kaçmamayı Müslümanlar için zorunlu kılmaktadır. [536] Hz. Peygamber, "Bu din kolaydır. Her kim dinde aşırıya kaçarsa, zorluk çıkarırsa bilsin ki bu din ona galip gelecektir."[537] buyurmaktadır. Başka bir hadiste ise Hz. Peygamber,

[532] Âl-i İmrân, 3/103.
[533] Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-Vaḥdetü'l-İslâmiyye* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2011), 310-312.
[534] el-Bakara, 2/143.
[535] Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 92.
[536] Ahmet Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), 79-296.
[537] Buharî, "İman", 29 (No.39).

ibadetlerde bile aşırıya gidilmesinin doğru bulmamış ve amellerin az da olsa devamlı olanının Allah'ın katında daha makbul olduğunu bildirmiştir.[538]

3- Kur'an, Dünyaya Karşı Uyanık Olmaya Çağırır

Kur'an, insanların dünyanın süslü ve cezbedici güzelliğine aldanılmaması gerektiğini söyler. *"Artık dünya hayatı sizi aldatmasın."*[539] buyurmakla, bu fânî âlemin göz alıcı parlak ziynetleri sizi gaflete daldırıp asıl vazifenizden geri bırakmasın, demektedir. Çünkü bu dünya hayatının bir süresi vardır. İnsan, ebedî hayat olan ahireti düşünüp onu kazanmaya çalışmalıdır.[540] Elbette İslâm'a göre dünya; Hıristiyanların inancında olduğu gibi Hz. Âdem ve çocuklarının işledikleri günahlar sebebiyle kirlenen veya değersiz olan bir sürgün yeri değildir. İslâm'a göre dünya, ahirete hazırlık yurdu olduğundan, Allah'ın buyruklarına göre hareket edilmesi gereken bir yerden ibarettir. Bu açıdan bakıldığında dünya, ahiret yurdunun ilk durağıdır. Dolayısıyla dünya bizatihi kötü değil, bilakis değerlidir.

İnsanın kötü fiillerinden ayrı düşünüldüğünde Allah dünyayı temiz ve güzel yaratmıştır.[541] Allah'ın yarattığı şu dünyadaki varlıkların hiçbiri çirkin değildir. Yaratılmışların hepsinin kendine özgü bir güzelliği vardır. Bu yaratılmışlarda kusur ve düzensizlik bulmak mümkün değildir. Çünkü yaratan, her şeyi belli hikmete mebni olarak en uygun biçim ve keyfiyette yaratmıştır.[542] Diğer taraftan Kur'an, dünya hayatının ahirete kıyasla pek değersiz olduğuna dikkat çekmektedir.[543] Fakat insanın dünya hayatından nasibini unutmaması gerektiğini de belirtir.[544] Kur'an, tamamıyla dünyevîleşmeye veya tamamıyla uhrevîleşmeye karşı çıkmakta, ikisi arasında dengeyi kurmayı amaçlamaktadır.[545]

4- Kur'an, İşinde Ehil Olmaya Davet Eder

Kur'an'ın anlattığı kıssalar dikkatlice incelendiğinde o kıssalarda birçok önemli mesajın verildiği görülür. Kur'an'daki hiçbir kıssa, "hikâye" olsun diye

[538] Buhârî, "İman", 32 (No. 43).
[539] Lokmân 31/33; Fâtır, 35/5.
[540] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 6/2755.
[541] Burhan İşliyen, *Dünyevileşme* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 61.
[542] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳur'ân*, 4/355.
[543] er-Ra'd 13/26.
[544] el-Kasas 28/77.
[545] İşliyen, *Dünyevileşme*, 82.

anlatılmış değildir. Bilakis o kıssalar ibret almak, günlük hayata ilişkin dersler çıkarmak içindir. Kişi, bu anlayışla Kur'an kıssalarını okumalı ve onlardan hayatına katacak mesaj ve prensipler edinmelidir. Kur'an'daki kıssalardan biri de Hz. Yusuf'un kıssasıdır. Bu kıssada da düşünen ve ibret almak isteyenler için nice ibretler, dersler ve mesajlar vardır. Bu mesajlardan birini Hz. Yusuf'un, *"Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir. Çünkü ben iyi koruyucu ve bilgili bir kişiyim."*[546] sözünde görmekteyiz. Bu söz, "Bana emanet edilen şeyi korur ve görev olarak verileni de iyi bilirim." manasındadır.[547] Hz. Yusuf, bu makam için "koruyucu" ve "işi bilen" olmak üzere iki önemli vasıf zikretmiştir. Âyetteki birinci vasıf olan "hafîz," mübalağa sığasında olup çokça korumayı; "'alîm" vasfı da mübalağa sığasında olup çokça bilgi sahibi olmayı ve aynı zamanda işe ehil olmayı ifade etmektedir.[548] Bu âyetten, bir işte görevlendirilen kişinin o konuda mütehassıs olması gerektiğini anlıyoruz. Evvela kişi görevlendirildiği bu vazifede samimi olup muhafız olmalı, sonra ise bu işten anlayan biri olmalıdır.[549]

5- Kur'an, Eğitimcilerin Sabırlı Olmasını Öğütler

Kur'an; toplumun ıslahıyla ilgilenenlerin, toplumda iyiliklerin çoğalıp kötülüklerin azalması için çaba gösterenlerin, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanların sabırlı olmaları ve birbirlerine de sabrı tavsiye etmelerini öğütlemektedir.[550] Hak ile kaim olmak zor olduğu gibi hakkın önünde duran engeller de her zaman çoktur,[551] onun için müminler hak ve hayır yolunda birbirlerine sabrı tavsiye ederler.[552] Asr sûresinin 3. âyetinde hakkın ve sabrın tavsiye edilmesinde, eğitimin önemine, mahiyet ve amacının ne olması gerektiğine de işaret vardır. Çünkü her eğitim faaliyeti aynı zamanda bir tavsiyedir. Eğitim ile insanlara bir bakımdan maddî ve manevî zorluklar karşısında sabır ve dayanıklılık aşılanmaktadır.[553] Zira toplumların değişim ve

[546] Yûsuf 12/55.
[547] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 7/241.
[548] Meydânî, *Meʿâricu't-tefekkür*, 10/690.
[549] Ali el-Karâdâğî, *Yûsuf aleyhisselâm ḳüdvetün li'l-müslimin fî gayr-i diyârihim* (İstanbul: Dâru'n-Nidâ, 2018), 113.
[550] el-'Asr 103/4.
[551] Kutub, *Fî Zılâli'l-Ḳurʾân*, 6/1010.
[552] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/263.
[553] Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, 5/683.

dönüşümü ani ve kolay olmamaktadır. Kur'an, değişim dönüşümle ilgilenen herkesin sabrı kuşanması gerektiğini söylemektedir.

6- Kur'an, Alışverişte Sadık Bir Tüccar Olmayı Öğütler

Cimrilik ve enaniyetin insanlar arasında yaygınlaşıp zirve yaptığı günümüzde Kur'an'a dönmeye, onun öğretilerine, onun koyduğu ilke ve prensiplere insanlığın eskisinden çok daha fazla ihtiyacı vardır. Kendi lehine ölçtüğü zaman tartıyı iyi yapan ama başkası için tartarken ölçüyü önemsemeyen, insanların hakkına dikkat etmeyen günümüz insanlarının, *"İnsanlardan alırken ölçüyü tam yapan ama onlara ölçerken noksan ölçenlerin vay haline!"*[554] buyuran Kur'ân-ı Hâkim'in rehberliğine çok fazla ihtiyaçları vardır.[555] İkrime'nin İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber, Mekke'den hicret edip Medine'ye geldiğinde oradaki insanlar ölçü ve tartıya dikkat etmiyorlardı. Bunun üzerine Mutaffifîn sûresinin bu ilk âyetleri inmiş ve insanlar, ölçü ve tartıdaki bozuk durumlarını düzeltmişlerdir.[556]

7- Kur'an, Takva Dışındaki Tüm Üstünlük İddialarını Reddeder

Kur'an-ı Kerîm, Allah'ın tüm insanları topraktan yarattığını,[557] ona ruhundan üflediğini[558] bildirmektedir. Kur'an Hucurât sûresindeki, *"En üstün olanınız, en çok takvalı olanınızdır."* âyetiyle insanları nesep ve soy üstünlüğü yarışından menetmiş[559] ve dikkatlerini takvaya çekmiştir. Resûlullah, Vedâ Hutbesi'nde bu gerçeğe işaret ederek tüm insanların anne-babasının bir olduğunu, "İnsanların hepsi Âdem'dendir, Âdem ise topraktandır." [560] diyerek insanları takvalı olmaya, Allah'ın emir ve yasaklarına son derece dikkat etmeye çağırmıştır.

8- Kur'an, Özel Hayatın Gizliliğini Korur

Kur'an, Hucurât sûresinde, *"Birbirinizin ayıp ve kusurlarını araştırmayın."*[561] diyerek özel hayatı koruma altına almıştır. Evleneceği kişinin durumunu araştırma,

---

[554] el-Mutaffifîn, 83/1-3.
[555] Selman b. Fehd el-'Avde, *İşrâḳât Ḳur'âniyye* (Riyâd: Müessesetü'l-İslâmi'l-Yevm lin-Neşr, 1433), 210.
[556] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 12/483.
[557] el-Hac 22/5.
[558] es-Secde 32/9.
[559] Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1335.
[560] Ebû Dâvûd, "Edeb", 119 (No. 5116); Tirmizî, "Menâkıb", 148 (No. 4299); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,*14/349 (No. 8735).
[561] el-Hucurât 49/12.

büyük suçları takip etme veya iş ortaklığı gibi meşru sebeplere dayanmadıkça Kur'an'a göre aslolan, kusurları araştırmamaktır. Bu tür faaliyetleri yapanların günaha girdiklerini bildirmektedir. Özellikle, çok fazla sosyal medya uygulamalarının olduğu bu zamanda özel hayatın mahremiyetine daha çok dikkat edilmelidir. İnsanların özel durumlarının bazen kendi izniyle bazen de izinsiz ve habersiz olarak sosyal medyadan paylaşılması Kur'an'ın prensiplerine uymamaktadır. Çünkü Kur'an, özel hayata saygı göstermekte; insanlardan sudur etmiş hata ve kusurlar varsa da meşru sebepler olmadıkça araştırılmaması gerektiğini bildirmektedir.

9- Kur'an, Ahlaklı Olmayı Önerir

İnsanlığın hayat kitabı Kur'an, temel ahlakî prensipler hususunda şunları beyan etmektedir: Kur'an; yalandan kaçınmayı, doğru sözlü ve dürüst olmayı,[562] verilen söze sadık kalmayı[563] emreder. Çünkü sözünde durmak, fertler arasında güven tesis eder. *"Verdiğiniz sözü de yerine getirin, çünkü verilen söz sorumluluk gerektirir."*[564] buyurur. Kur'an, emanetlere riayet etmeyi emreder.[565] İnsanın emanet konusunda hassasiyet göstermesi, karşı tarafta güven duygusunun gelişmesine vesile olmakta ve insanlar arasında ilişkiler daha da gelişip güçlenmektedir. Kur'an, insanların birbirlerini küçümsemesini, birbirleriyle alay etmesini hoş görmeyip yasaklar.[566] Çünkü bu tür davranışlar, insanlar arasında kin ve nefretin oluşmasına neden olmaktadır. Kur'an, söz ve davranışlarda ölçülü ve mütevazı olmayı öğütlemektedir. Hz. Lokman, oğluna öğüt verirken, *"Yürüyüşünde tabiî ol, sesini alçalt"*[567] demiştir.

10- Kur'an, Kötülüğe Engel Olup İyiliği Teşvik Eder

Bu prensip, Kur'an'ın ele aldığı ve toplumsal yönü ağır basan evrensel bir prensiptir. Vurdumduymazlığın hâkim olduğu toplumlarda; iyi ve güzel davranışlar azalır, yerini kötülükler alır. Bunun neticesinde toplumda bozulmalar başlar, cehalet her tarafı sarar ve insanlık fesada uğrar. Bunun için Kur'an, Âl-i İmrân sûresinde, insanları kötülükten alıkoyan ve iyiliğe teşvik eden insan profilinden övgüyle söz etmektedir. Kur'an; hile, aldatma, hırsızlık, gasp ve rüşvet gibi gayrimeşru yollardan

[562] el-Hac 22/29, 30; el-Ahzâb 33/70.
[563] el-Mâide 5/1.
[564] el-İsrâ 17/34.
[565] el-Müminûn 40/8.
[566] el-Hucurât 49/11.
[567] Lokmân 31/19.

kazanç elde etmeyi yasaklamıştır. Kur'an, ticarî ilişkilerin temeline, karşılıklı rıza ve gönül hoşnutluğunu koymuştur.[568] Hz. Peygamber de haksız yollardan edinilen kazanç konusunda, "Rüşvet alana da verene de Allah lanet etmiştir."[569] buyurarak insanları bu konularda uyarmıştır.

11- Kur'an Çalışmaya Teşvik Eder, Başkasına Yük Olmayı Hoş Görmez

Kur'an'ın Müslümanlara gösterdiği temel prensiplerden biri de çalışkan olmaktır. Kur'an, Müslümanların daima çalışıp kazanmasını, çoluk çocuğunun nafakasını temin etmesini istemektedir. Kur'an'a bakıldığında orada Allah'ın, *"İnsana, uğrunda çaba gösterdiğinin dışında bir şey yoktur."*[570] dediği görülür. Aynı şekilde Allah, cuma günü kullarını huzuruna davet etmekte ve kulluk vazifelerini yerine getirdikten sonra onların rızıklarını aramalarını istemektedir.[571] Hz. Peygamber de "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yemiş değildir."[572] buyurarak kazanıp üretmeye teşvik etmiştir.

12- Kur'an, İstişareye Davet Eder

Kur'an'ın insanlığa sunduğu toplumsal düzenin dinamiklerinden biri de istişaredir. Kur'an, hem Resûlullah'a, sahâbeye danışmasını ve onlarla istişare etmesini emretmekte[573] hem de müminlerin kendi aralarında işlerinin danışma ve istişare ile olduğunu bildirmektedir.[574] Nitekim Kur'an'ın bir sûresinin adı da "Şûrâ," yani "danışma" sûresidir. Bu sureye ismini veren otuz sekizinci âyette, Müslümanların başına bir iş geldiğinde istişare ettiklerinden, en iyi, en güzel ve en faydalı kararları istişare ile aldıklarından bahsetmektedir.[575] Yine Kur'an, Müslümanların karar vermede zorlandıkları ve ihtisas gerektiren hususlarda işlerini meşveret ile, yani danışarak yürüttüklerinden bahseder. Hz. Peygamber'e de toplumu ilgilendiren konularda istişare edilmesi[576] emredilmiştir.[577] İstişare, hem ferdî hem ailevî hem de

[568] el-İsrâ 17/35; eş-Şu'ârâ 26/181, 183; el-Mutaffifin 83/1-3; el-Bakara 2/88; en-Nisâ 4/29.
[569] Ebû Davûd, "Akdiyye", 4 (No. 3580); Tirmizî "Ahkâm", 9 (1385); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* 11/87 (No. 6532).
[570] en-Necm 53/39.
[571] el-Cum'a 62/10.
[572] Buhârî, "Büyû'", 15 (No. 2072); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/418 (No. 17181).
[573] Âl-i İmrân 3/159.
[574] eş-Şûrâ 42/38.
[575] Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 7/3247.
[576] Âl-i İmrân 3/159.
[577] Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 4/457.

toplumsal meselelerde söz konusudur. İstişare ile kişinin ferdî olarak göremeyeceği, kestiremeyeceği zararların önüne geçilmiş olur. Dolayısıyla istişare, hataya düşmemek ve doğruya ulaşmak için izlenen bir yoldur. Gerek ferdî gerekse toplumsal hatalar önlendiği zaman toplumsal mutluluk ve huzur daha da artacaktır.[578]

Resûlullah, Vedâ Hutbesi'nde, sımsıkı sarılmamızı emrettiği Kur'an'ın ehemmiyeti hakkında şöyle buyurmaktadır: "Allah bu kitapla (Kur'an'la) bazı kavimleri yükseltir, bazı kavimleri de alçaltır."[579] Bu hadiste, Kur'an'ı okuyup onunla amel edenlerin Allah'ın inayetine mazhar olacakları ve yükseltilecekleri; Kur'an'a sırt çevirip onun hükümleriyle amel etmeyen kavimlerin Allah tarafından alçak ve hakir kılınacakları bildirilmektedir.[580] Kanaatimizce de bu hadiste anlatılmak istenen, Kur'an'ın prensipleriyle amel etmektir. Kur'an'ın sunduğu ilkelere göre hayatını sürdürenler, hem bu dünyada hem de öbür dünyada Allah'ın inayetine mazhar olacaklardır.

2.5.3. Sünnet'e Sımsıkı Sarılma Vasiyeti

Sünnet; sadece Hz. Peygamber'in hayatını anlatan yazılardan, onun fiil, söz ve takrirlerinden ibaret değildir. Kur'an'ın gönderildiği amaç doğrultusunda anlaşılabilmesi içinde sünnete ihtiyaç vardır. Sünnetin asıl ehemmiyeti burada ortaya çıkmaktadır. Bu hususla ilgili olarak İmâm Ebû Hanîfe şöyle demektedir: "Sünnet olmasaydı hiçbirimiz Kur'an'ı anlayamazdık." Ebû Hanîfe, kendisi sünnetle amel edip hüküm verdiği gibi insanlara da sünnete tabi olmayı tavsiye ederdi. Malikî mezhebinin İmâmı, Mâlik b. Enes de Kur'an ve sünnet ile amel edilmesini öğütlerdi. Şayet sünnette kapalı olup anlaşılmayan bir nokta olursa onu âlimlere sormayı önerirdi. Şâfiî mezhebinin imâmı Muhammed b. İdris ise "Eğer hadis sahihse o benim görüşümdür." ve "Eğer benim sözümü, Resûlullah'ın kelamına muhalif görürseniz Resûlullah'ın sözüyle amel edin; benim sözümü alıp duvara vurun." derdi. Sünnet ile amel edilmesi gerektiği yönünde Hanbelî mezhebinin kurucusu İmâm Ahmed b. Hanbel'den de

[578] Muhsin Demirci, *Kur'an'dan Evrensel İlkeler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007).
[579] Müslim, "Fezâilü'l-Kur'an", 268; İbn Mâce, "Mukaddime", 16 (No. 218).
[580] Hatipoğlu, *İbn Mâce Şerhi*, 1/378-381.

birçok rivâyet vardır.[581] Müslümanların büyük çoğunluğunun tabi olduğu bu âlimlerin sünnete bu derece önem vermesi elbette görmezlikten gelinemez.

Sünneti yaşamak demek; İslam'ın temel ilkelerini muhafaza etmek şartıyla Hz. Peygamber'in yaptıklarını bugünün koşulları içerisinde yeni bir bakış açısı, yeni bir ruhla yeniden yorumlamak demektir. Sünneti yaşamak; Hz. Peygamber'i çağa taşımaktır, onun ilkelerini gözeterek onu örnek almaktır. Yaşadığımız bu çağı verimli ve yaşanılır hale getirmek için Resûlullah'ın örnekliğinden istifade etmeliyiz.[582] Kur'an ve sünnetin her ikisi de İslâmî ahlakın Rabbanî kaynaklarıdır. Bu iki kaynak, İslamî şahsiyetin esas özelliklerini, usul ve kaidelerini ortaya koyan kaynaklardır.[583]

Âlimlerin, sünnete tabi olmanın gerekliliğine delil olarak getirdiği âyetlerden biri de Nisâ sûresinin 59. âyetidir. Âyette şöyle buyrulmaktadır: "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Resûlüne götürün."*[584] Âyette yer alan *"Allah'a ve Resûlüne götürün."* ibaresine Mücâhid, A'meş, Katâde ve Süddî, "'Allah'tan murad Kur'an'dır, 'Resûl'den murad ise hayattayken bizzat kendisine sormak suretiyle Hz. Muhammed'in kendisi, vefatından sonra ise onun sünnetidir." manasını vermişlerdir.[585] Âlimlerin bu yorumları, Kur'an ve sünnetin Müslümanlar için rehber oluşuna delil olarak bize göre yeterlidir.

Allah, kendi sevgisini Hz. Peygamber'e tabi olmaya bağlamıştır. Allah'ı sevdiğini iddia eden birisinin; O'nun Nebîsini sevmemesi, ona tabi olmaması, onun yolundan yürümemesi düşünülemez. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*[586] Resûlullah döneminde Necrân Hıristiyanları, Allah'ı çok sevdiklerini iddia ediyorlardı. Onların bu iddiaları üzerine bu âyet nâzil oldu ve Allah'ın sevgisinin belirtisi, Hz. Peygamber'e tabi

[581] Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd el-Kâsımî, *Ḳavâʿidü't-taḥdîṯ min fünûni muṣṭalaḥi'l-ḥadîṯ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2012), 80, 81.
[582] Recep Aslan, *Sünnet ve Sünnetin Günümüze Taşınması* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 169.
[583] Muhammed Ali Muhammed es-Sallâbî, *el-Vasaṭiyye fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Seydâ-Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 356-375.
[584] en-Nisâ 4/59.
[585] Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 4/150; İbn 'Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 2/71; Müsâid b. Süleymân Tayyâr v.dğr. (ed.), *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr*, 6/526.
[586] Âl-i İmrân 3/31.

olmaya bağlandı. Buradan, Allah'ın, itaat edilmesi için gönderdiği Peygamberine itaat etmeden Allah'ı sevmenin mümkün olmadığı manası da çıkmaktadır. Âyette ifade edilen Allah'ın, kullarını sevmesi; onları affetmesi, onlara nimetler vermesi ve günahlarını bağışlaması anlamındadır. Kulların Allah'a olan sevgisi ise kulların O'nun gönderdiği Resul'e itaat etmeleriyle gerçekleşir.[587] Daha genel bir ifadeyle âyet şöyle demektedir: "Peygamber'in getirmiş olduğu şeriata ve sünnetine uyun ki Allah da sizi sevsin."[588]

Her kim Allah'ı sevdiğini iddia eder ve O'nun Resûlünün sünnetine muhalif hareket ederse, o kişinin yalancı olduğu bu âyetten anlaşılır. Resûl'e has olmadığı sürece onun bütün söz, fiil ve davranışlarında ona ittiba etmek gerekmektedir.[589] Muhabbet, nefsin bir şeye meyletmesi demektir.[590] Muhabbet kalbin iradesini, arzularını harekete geçirmektedir. Kalpte sevgi artıkça kalp, mahbûbun fiillerini yapmayı arzulamaya başlar.[591] Bu açıdan peygamber sevgisi, sünnete uyma arzusu kalpte muhabbetin çoğalması için büyük önem arz etmektedir. Eğer nefisler ıslah olup Hz. Peygamber'in Sünneti'ne ittiba ederse dünya ve ahiret huzuruna kavuşurlar. Hz. Peygamber de insanlar dünya ve ahirette huzur bulsunlar diye Vedâ Hutbesi'nde "Kur'an ve Sünnet'e sarılma"yı tavsiye etmiştir.

Allah'ın sevgisini kazanmak, Allah'ı seven Resûlüne uymaktan geçer. "Biz Allah'ın kitabına uyarız, Resûlünün hadislerine uymayız." diyenler Allah'a ve O'nun kitabına uymayanlardır. Zira "*De ki: Allah'a ve Resûlüne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez."*[592] âyetinde Allah, *"Allah'a itaat edin."* emriyle iktifa etmemiş, *"Resûl'e itaat ediniz."* diye de ilave etmiştir. Bunun sebebi; Allah'ın emirlerini ve yasaklarını, rızasını ve azabını açıklayanın, hayatıyla örnekleyenin Allah'ın Resûlü olmasıdır.[593] Bu anlamda Sünnet, bir manada "Yorumlanmış Kur'an ve yaşanmış İslâm" demektir.[594] Hz. Peygamber İslâmiyetin

[587] Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leyş*, 1/206; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/51.
[588] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/51; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 2/27.
[589] Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/249.
[590] Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm*, 2/24; İbn 'Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 3/225; Şevkânî, *Fetḥu'l-ḳadîr*, 1/382.
[591] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânîî İbn Teymiyye, *el-'Ubûdiyye* (Beyrût: Dâru İbn-i Hazm, 2012), 165.
[592] Âl-i İmrân 3/32.
[593] Mahmut Toptaş, *Şifâ Tefsîri* (İstanbul: Cantaş Yayınlar, ts.), 2/43.
[594] Yusuf el-Karadâvî, *Keyfe neteâmelü me'as-sünneti'n-nebeviyye* (Kahire: Darü'ş-Şürûk, 2002), 35.

canlı bir timsali olduğuna göre[595] onun Sünnetine de "İslâm'ın pratize edilmiş halidir." demek mümkündür.[596]

Kur'an-ı Kerîm, Sünnet'e, müminler arasında çıkan ihtilaflarda hakemlik vazifesi vermiştir. Bu hakemlik, Kur'an'ın şu âyetiyle sabittir: *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûlüne götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir."* [597] Bizim araştırmamıza göre bu âyetteki *"Allah'a götürün."* ifadesinden maksat Kur'an, *"Resûlüne götürün."* ifadesinden maksat da sünnettir.[598] İhtilaflı meseleleri Allah'ın kitabına ve O'nun Resûlünün sünnetine arz etmek, sonuç bakımından daha hayırlı ve daha güzeldir. [599] Aralarında çıkan ihtilaflarda hüküm vermek için müminler bu hakemliği *"İşittik ve itaat ettik."* diyerek gönül hoşnutluğuyla kabul ederler. Allah'ın ve O'nun Resûlünün hakemliğine razı olan, onların hakemliğini bütün hakemliklerden üstün tutan ve verdikleri hükümlere, kalplerinin derinliklerinden gelen bir hoşnutlukla razı olanlar kurtuluşa erenlerdir.[600]

Çıkan anlaşmazlıklarda Kur'an'ı ve Sünnet'i hakem kılmanın sırrı şudur: İnsanların akılları, parmak izleri kadar farklılık arz etmektedir. Herkesin adalet anlayışı farklıdır. Dünyada sekiz milyar insan varsa sekiz milyar ayrı anlayış da var demektir. Bu yüzdendir ki doğruyu bulmak için Allah'a, Resûlüne ve Müslümanlardan olan devlet başkanına itaat emredilmiştir. Bir ihtilaf olduğunda insan aklının ürünü olan kanunlara sıkışıp kalınmadan doğrudan Allah'ın kanunlarına müracaat edilirse sonucun daha güzel olacağı haber verilmektedir.[601] Resûl ile aradaki bağı koparmak, onu gönderen Hâkim'e başkaldırmak demektir. İslâm'ı diğer sistemlerden ayıran nokta, Müslümanın Allah'ın kitabını ve Resûlünün sünnetini esas kabul etmesi, anlaşmazlık halinde bunların hükmüne başvurulmasını ve bu iki kaynağın verdiği hükme de rıza gösterilmesini emretmesidir. Şayet bir toplum, Allah'ın kitabını ve

---

[595] Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Paygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 1/187.

[596] Zekeriya Güler, "Dinin İki Kaynağı: Kur'an ve Sünnet", *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri*, 1 Cilt (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 317-336.

[597] en-Nisâ 4/59.

[598] Mukâtil, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*, 1/383; İbn Vehb, *el-Câmi' tefsîrü'l-Ḳurʾân*, 2/9; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 8/496; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, 3/990; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 2/345.

[599] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 2/346.

[600] en-Nûr 24/51, 52.

[601] Toptaş, *Şifâ Tefsîri*, 2/277.

Resûlünün sünnetini hayatından çıkarır ve başkalarına itaat ederse o zaman onların akıbeti kötü olacaktır.[602] Kitap ve sünnetin hakemliğinden ancak münafıklar rahatsız olurlar. Münafıklar kalplerindeki nifak sebebiyle olacak ki Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde "Sımsıkı sarılın" dediği ve İslâm dininin iki temel kaynağı olan Kur'an'ın ve Sünnet'in hakem olmasından rahatsızlık duyarlar. *"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine (Kitab'a) ve Resûl'e gelin.' denildiği zaman, münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün."*[603]

Müminler, Resûlullah'ı, dolayısıyla Sünnet'i hâkim kabul etmekle emrolunmuştur. Bu hakemlikten sudur edecek hükümlere de kalben razı olmalıdırlar. Bu, Kur'an'ın onlardan istediği bir şeydir. Aksi halde imanlarına halel gelir.[604] *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının."*[605] âyetiyle Hz. Peygamber, fey mallarının dağıtımında hakem tayin edilmiş ve onun taksimine herkesin razı olması istenmiştir.

Kur'an; Sünnet'in müminlere iyiliği emrettiğini, kötülüklerden alıkoyduğunu, onlara faydalı ve temiz şeyleri helâl, zararlı ve pis şeyleri de haram kıldığını bildirmektedir.[606] *"Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah ve Resûlüne uyun."* [607] âyetinde belirtildiği üzere Kur'an ve Sünnet, müminleri kendilerine hayat verecek olan şeylere davet eder. Onların dünya ve ahireti için faydalı ne varsa Kur'an ve Sünnet ona çağırır. Kur'an ve Sünnet'te müminlere zarar verecek hiçbir şeyin olmadığını da bu âyetten anlamak da mümkündür. *Andolsun ki Resûlullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir."*[608] Müminlere hitap edilen bu âyette, "Resûlullah'a has olan durumlar hariç bütün fiillerinde ona uyun. O sizin için güzel bir muktedabihtir. Ona iktida edin/ona uyun." denilmektedir.[609] Hz. Peygamber, müminlerin fiillerinde, sözlerinde ve amellerinde kendisine tabi olacakları, örnek alacakları ve izini takip edecekleri en güzel örnektir. En güzel amelleri işlemek için Peygamber Efendimize,

---

[602] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳur'ân*, 1/330, 331.
[603] en-Nisâ 4/61; Benzer manayı ifade eden âyetler için bk. el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/28; el-Şu'arâ 26/74; Lokmân 31/21; es-Sâffât 37/69,70; ez-Zuhruf 43/22-24.
[604] en-Nisâ 4/65.
[605] el-Haşr 59/7.
[606] el-A'râf 7/157.
[607] el-Enfâl 8/24.
[608] el-Ahzâb 33/21.
[609] Arslan, *Büyük Kur'an Tefsîri*, 13/173.

yani onun sünnetine uymak gerekmektedir. Kâdı İyâz, "Amellerin en ihlaslısı ve en doğrusu hangisidir?" diye sorulduğunda, "Amellerin en ihlaslısı sadece Allah rızası için yapılan; en doğrusu ise Resûlullah'ın Sünneti'ne muvafık olandır." şeklinde cevep vermiştir.[610] Vedâ Hutbesi'nde Hz. Peygamber'in verdiği mesajlar içinde Kur'an ve Sünnet'e sarılın mesajı en önemli mesajdır. Kâdı İyâz'ın sözünden de anlaşılacağı üzere en güzel, en doğru ve en makbul amel, Sünnet'e uygun olan ameldir.

İmâm Zührî (ö. 124/742), bizden öbceki âlimler sünnete tutunmak kurtuluş vesilesidir, sünnete tutunanlar kurtulur derdlerdi.[611] İmâm mâlik ise sünneti Hz. Nûh'un gemisine benzetirdi. O gemiye binen kutrulışa erer, binmeyen ise boğulmaktan kendisi kurtaramaz derdi.[612]

2.5.4. Şeytana, Küçük Şeylerde Bile Olsa Uyulmamalı

Kur'an'da "şeytan" kelimesi, müfret (şeytan) olarak yetmiş, çoğul (şeyatîn) olarak on yedi yerde olmak üzere toplam da seksen yedi yerde geçmektedir.[613] Şeytan; âyet ve hadislerde varlığından haber verilen ama insanın duyularıyla algılayamadığı ruhanî bir varlıktır. Âyet ve hadislerde geçtiği için şeytanın varlığına inanmak İslâm inancına göre bir zorunluluktur. Şeytanın ruhanî bir varlık olması onun değerli, saygın ve yüce bir varlık olduğu anlamına gelmez. "Ruhanî varlık" denilmesinin sebebi, sadece duyularla algılanamamasından kaynaklanmaktadır. Şeytan da her doğan insan gibi ölümlü bir varlıktır. Onun da vakti gelince eceli gelir ve ölür.

Kur'an'da on bir yerde geçen İblîs,[614] şeytanın Hz. Âdem'e secde etmeyi reddetmeden önceki adı olup yabancı bir isimdir. Arapça'da onun iştikakı aranmaz. İblis, ne zaman ki Allah'a başkaldırıp isyan etti, işte o zaman, başkaldırmaya uygun olan bir vasıfla vasıflandırıldı ve ona "şeytan" denildi. "Şeytan," şe-te-ne kökünden

---

[610] Ebû Nuaym, *Ḥilyetü'l-evliyâ'*, 8/95; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî İbn Kayyım, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili "iyyâke naʿbüdü ve iyyâke nesteʿîn"* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996), 1/105. Kâdı İyâz, bu sözü Mülk sûresinin şu âyetinin tefsirinde söylemiştir: *"O ki hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır."*

[611] ed-Dârimî, "İttibâ'ü's-sünne", 2 (No. 97)

[612] İbn Teymiyye, *el-'Ubûdiyye*, 129.

[613] Abdülbâkî, *el-Muʿcemü'l-müfehres*, 1/632-634.

[614] Abdülbâkî, *el-Muʿcemü'l-müfehres*, 1/38.

gelen ve uzaklaşma manasında olan bir kelimedir. Kısacası İblis onun adı, şeytan ise vasfıdır.[615]

Resûlullah'ın, Vedâ Hutbesi'nde verdiği mesajlardan biri de şeytanla ilgilidir. Şeytan, sadece İslâmî dönemde var olan, insanların zihinlerini bir inanç olarak meşgul eden bir varlık değildir. İslâmiyetin geldiği dönemde Araplar arasında birçok farklı inanç ve kendisine tapılan birçok farklı varlık bulunmaktaydı. Özellikle de ruhanî varlık olan melek, cin ve şeytan gibi varlıklara tapılmaktaydı. O dönemin Arap toplumunda cin ve şeytanlar hakkında birçok farklı görüş mevcuttu. İblis'in vasfı olan "şeytan" kelimesiyle "cin" sözcüğü, o günün toplumunda daha çok kötülük, düşmanlık, korku ve felaket gibi olumsuz etki uyandıran anlamlar ifade etmekteydi.[616]

Akıl ve bilinç sahibi varlıkları temelde üçe ayırmak mümkündür. Bunlar insanlar, melekler ve cinlerdir. Allah'ın yarattığı bu üç mahlûkat türü sorumluluk açısından farklı özelliklere sahiptir. Mesela meleklerin isyan etme gibi bir özellikleri yoktur.[617] Fakat insanların ve cinlerin; irâde sahibi olmaları ile iyiyi kötüden ayırt edebilme kabiliyetine de sahip olmalarından dolayı sorumlulukları vardır. Kur'an'da, *"Ey cinler ve insanlar topluluğu!"*[618] diye başlayan âyetten cinlerin de insanlar gibi Allah'a karşı sorumluluk sahibi oldukları anlaşılmaktadır.[619]

Şeytan, cinlerin küfre sapmış, batıla yönelmiş olan grubundandır. Şeytan, cinlerden olduğu için ateşten yaratılmıştır.[620] Şeytan aslî suretiyle insanlara görünmez, onu aslî suretiyle dünyada ancak peygamberler görebilir.[621] Allah'a karşı gelerek kötülüğün sembolü olan, dünya hayatında insanı hak ve hakikat yolundan saptırmaya çalışan bir varlık olarak tanımlanan şeytan, diğer ismiyle İblis, *"Âdem'e secde et."* emrine kibrinden dolayı karşı[622] gelmiş ve o günden bu yana kâfir olup Allah'ın rahmetinden kovulmuştur.[623]

---

[615] Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *el-Kaṣaṣü'l-Ḳur'ânî* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1998), 1/112.
[616] Ali Çelik, "Asr-ı Saadet'te Halk İnançları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 4/26-30.
[617] en-Nahl 16/50; el-Enbiyâ 21/27; et-Tahrîm 66/6.
[618] el-En'âm 6/130; el-Ahkâf 46/29-30; el-Cin 72/1, 2.
[619] ez-Zâriyât 51/56; el-En'âm 6/130; er-Rahmân 55/31.
[620] el-A'râf 7/12; Müslim, "Zühd", 60.
[621] "Şeytan", *Temel İslam Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM, 2020), 7/454.
[622] el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/28-31.
[623] "Şeytan", 7/455.

Şeytanın lanete uğraması, sadece secde etmemesinden kaynaklanmıyordu. Onun ebedî lanete uğramasının asıl sebebi, *"Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın"*[624] demek suretiyle kendisinin haklı, Allah'ın haksız olduğunu iddia etmesi ve kendi mantığını Allah'ın emrinden üstün görmesi idi.[625] A'râf sûresindeki ifadesinden bu durum daha net anlaşılmaktadır, zira orada İblis, Hz. Âdem'e secde etmeyişini şöyle açıklamaktadır: *"Ben Âdem'den daha hayırlıyım, beni ateşten onu ise topraktan yarattın."*[626] İblis'in ateşten yaratılmış olması ve cinler taifesinden olması onu meleklerden ayıran birinci temel özelliktir.[627] İblis'i meleklerden ayıran ikinci temel özellik ise Allah'a karşı gelebilmesidir. Kur'an, meleklerin Allah'a isyan etmediğini, öyle bir özelliklerinin bulunmadığını[628] söylerken İblis için böyle bir özelliğin olduğuna dair herhangi bir nass, Kur'an ve sünnette vârid olmamıştır.

Kur'an'ın, *"İblis, 'Ben ondan hayırlıyım! Beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın.' dedi."*[629] âyetinde şeytanın bir kıyas yaptığı ve bu kıyasında hata ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü ateşin sonu, kimsenin işine yaramayan kül olmaktır. Çamur ise insan ile meyve veren ağaçlar gibi gelişen her şeyin aslıdır. Gelişen ve faydalı olan insan ve meyve veren ağaçların külden daha efdal olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.[630] Hâlbuki buradaki tercih yapısal açıdan değil, Allah'ın taksimine göre idi. Şeytan, bunu göz ardı ederek yanlışa düşmüş oldu.[631]

Kur'an, şeytanın, insanlara karşı kurduğu hile ve tuzaklarla başarılı olabileceğini aktarmaktadır. Nitekim şeytan, beşeriyetin atası Hz. Âdem ve eşi için de böyle bir şey planlamıştı: *"Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde bulundukları (cennetten) onları çıkardı."*[632] Şeytanın başarısı, onun güçlü oluşundan kaynaklanmamaktadır. Onun başarısı, yaptığı hile ve tuzakların devamlılık arz etmesindedir. Çünkü insanlara kurduğu hile ve tuzaklar hususunda hiç yılmaz,

---

[624] Sâd 38/76.
[625] Toptaş, *Şifâ Tefsîri*, 1/124.
[626] el-A'râf 7/12.
[627] Koçyiğit - Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, 1/94.
[628] en-Nahl 16/50; el-Enbiyâ 21/27; et-Tahrîm 66/6.
[629] Sâd 38/76.
[630] Hâzin, *Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl*, 4/48.
[631] Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Leṭâʾifü'l-işârât* (Mısır: Heyetü'l-Mısriyye el-Amme lil-kutub, ts.), 2/263.
[632] el-Bakara 2/36.

onlara devamlı tuzak kurar. İnsan birini aşınca, o da diğerine geçer, insanın peşini bırakmaz. Namaz kıldırmamak, cihat ettirmemek ve iyilik yaptırmamak için kırk dereden su getirerek vesvese verir. Ticaret hayatında gayrimeşru birçok yolu insanın önüne koyar, aklına getirir. Gayrimeşru yolları daima insanlar için süslü, cazibeli hale getirir. Şeytan, ibadetlerde vesvese vererek, itikatta ise şüphe vererek insanları doğru yoldan saptırır. [633]

"And olsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklere, 'Âdem'e secde edin!' diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O, secde edenlerden olmadı."[634] Şeytan, Hz. Âdem ile Hz. Havva'ya vesvese verip cennette ebedî kalma ve meleklerden olma gibi boş vaatlerini, *"Ben gerçekten size öğüt verenlerdenim"*[635] diyerek yeminle pekiştirdi. *"Böylece onları hile ile aldattı. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü."*[636] Şeytan, Hz. Âdem ve Havvâ'ya kendisinin onlardan önce yaratıldığını, dolayısıyla onlardan daha bilgili olduğunu söyleyerek kandırmıştır. Tabiînden Katâde, bu âyetten "mümin kişinin Allah ile de kandırılabileceği" hükmünü çıkarmaktadır.[637] O zaman birileri Allah adına, din adına bir şeyler söylese de bu söylediklerinin doğru olduğuna dair Allah adına yemin etse de mümin insan hemen kanmamalıdır. O söylenenlerin kesin doğru olduğuna inanmamalıdır. Her kim söylerse söylesin, söylenen sözü mutlaka Kur'an ve sünnete göre değerlendirmelidir.[638] Şeytan, Âdemoğlunu kandırmak için yemin etmek dâhil her yolu denemekte ve bunu kendisi için mubah görmektedir. Kur'an, şeytanın aldatmasına karşı Müslümanları uyarmaktadır: *"Ey Âdemoğulları! Şeytan, ana-babanızı, ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın."*[639]

Kur'an, şeytanın iman eden kullar üzerinde bir hâkimiyetinin olmadığını bildirmektedir: *"Gerçek şu ki iman edip de yalnız Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur."*[640] Şeytanın hâkimiyeti altına giren kişiler,

---

633 Toptaş, *Şifâ Tefsîri*, 2/312, 313.
634 el-A'râf 7/11.
635 el-A'râf 7/20, 21.
636 el-A'râf 7/22.
637 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, 12/351; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*, 3/397; Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr*, 3/431.
638 Küçük, *Besâirü'l-Kur'an*, 4/145.
639 el-A'râf 7/27.
640 en-Nahl 16/99.

kendi iradeleriyle onu dost edinen ve tam manasıyla Allah'a iman etme anlayışından uzak olan müşrik kimselerdir.[641]

İnsanların şeytana karşı zaafa uğramasının sebeplerinden biri de Allah'ı anmaktan gafil olmaktır. Kur'an şöyle buyurmaktadır: *"Kim Rahmân'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz. Bu şeytanlar onları doğru yoldan alıkoyarlar da onlar, kendilerinin doğru yolda olduklarını sanırlar."*[642] Yani şeytanı ona musallat ederiz de ondan ayrılmaz olur. Şeytan, o kişinin basiretini kör eder de kişi hidayet üzere olduğu sanır. Şeytanlar, bu tür insanları hidayet yolundan alıkoyarlar fakat onlar hidayet üzere olduklarını sanır.[643] Ahirette ise kişi şeytanla yaptığı bu arkadaşlığın zararının farkına varır ama artık pişmanlığın fayda vermeyeceği bir zamana gelinmiştir. Şeytanla beraber olmanın pişmanlığını şöyle ifade eder: *"O şeytan dostu kimse, en sonunda bize gelince, arkadaşına, 'Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arası kadar uzaklık olsaydı, ne kötü arkadaşmışsın sen!' der."*[644]

Siz de Allah'a itaat etmek suretiyle şeytana düşmanlık edin,[645] şeytana düşmanlık etmek de ancak ona muhalefet etmekle olur. Zira nice insan vardır ki sözlerinde şeytana karşı oldukları halde fiilleriyle ona uymaktadır![646] Mümin kişi, şeytanı kendi düşmanı görerek ona uymaktan kaçınmalıdır. Çünkü o, taraftarlarına, ateşin dışında bir şey vaat etmemektedir.[647] Müminler de itikat dâhil olmak üzere tüm davranışlarında ve fillerinde şeytana karşı uyanık olmalıdır.[648] Müslüman, şeytanın nasihat adı altındaki dürtülerine uymadan Allah'a sığınarak, Allah'a ve Resûlüne itaat ederek ve Allah'a yaklaştıran salih ameller işleyerek şeytana düşman, Allah'a dost olabilir. Şeytan, inananların düşmanı olduğundan inananlar ona azıcık da olsa meyletmemeli, onu nasihatçi edinmemeli ve onun adımlarını takip etmemelidir. Çünkü düşman, asla hayra ve selamete çağırmaz.[649]

---

641 en-Nahl 16/100; Meâlen şöyledir: *"Onun hâkimiyeti, ancak onu dost edinenlere ve onu Allah'a ortak koşanlaradır."*
642 ez-Zuhruf 43/36, 37.
643 Hâzin, *Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl*, 4/109.
644 ez-Zuhruf 43/38.
645 Vâhidî, *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳurʾân*, 18/408.
646 Kuşeyrî, *Leṭâʾifü'l-işârât*, 3/193.
647 Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1157.
648 Beydâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/254; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm*, 7/144.
649 Kutub, *Fî Zılâli'l-Ḳurʾân*, 5/539; Meydânî, *Meʿāricu't-tefekkür*, 7/53.

Resûlullah, şeytandan ve tuzaklarından Vedâ Hutbesi'nde bahsetmiş, şeytanın o topraklarda eskisi gibi hüküm süremeyeceğini bildirmiş, fakat insanların ufak işlerde ona uyması halinde şeytanın buna razı olacağını haber vermiştir.

Şeytanın cinlerden mi, yoksa meleklerden mi olduğu konusu âlimler arasında tartışma konusu olmuş ve farklı görüşler serdedilmiştir. Kehf sûresinin ellinci âyetinin zahirine göre şeytan, cinlerdendir. İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve Katâde başta olmak üzere cumhur ulemaya göre şeytan, meleklerdendi.[650] İbn Abbâs, *"İblis cinlerdendi."*[651] ifadesini "Meleklerin bir kabilesindendi, o kabileye de 'cin' deniliyordu." şeklinde yorumlamaktadır. Anlaşıldığına göre İbn Abbâs ve şeytanın meleklerden olduğunu düşünen âlimler, Kehf sûresindeki *"İblis cinlerdendi."* ifadesini zahirî manasıyla anlamamaktadırlar. Şeytanın meleklerden olduğunu savunan âlimler ise bu âyeti zahirî manasıyla almaktadırlar. Zira şeytanın meleklerden olmayıp cinlerden olduğunu söyleyen âlim ve müfessirler azımsanamayacak kadar çoktur.[652]

Kur'an ve Sünnet, cinlerin ve şeytanın varlığını kabul ettiği gibi, yaratılış özelliklerinden de bahsetmektedir. Kur'an ve Sünnet, cin ve şeytan hakkındaki yanlış yargı ve itikatları düzeltmiştir. Gerek şeytanın gerekse cinlerin insanlara zarar verebileceği kabul edilmekle beraber bunlardan korunmak için kâhin, büyücü ve benzeri kimselere gitmenin yanlış olduğunu belirterek, sığınılacak yegâne gücün Allah olduğunu da bildirmiştir.[653] Hz. Peygamber de şeytandan Allah'a sığınmış ve bizden de bu şekilde bir sığınmada bulunmamızı istemiştir.[654]

2.5.4.1. Şeytanın Hile ve Tuzakları

Farklılık arz etmekle beraber dinlerin hepsinde ibadetler vardır. İslâm'da da ibadetler vardır. İbadet, herhangi bir menfaat düşüncesi olmaksızın Allah'a, O Allah olduğu için kemal-i ta'zim ve ihlâsla itaat etmektir. İbadet; saygı, itaat ve ta'zim mertebelerinin en yücesidir. En yüce saygıya, ta'zime ve itaate ise yalnızca Allah layıktır. Tüm varlıkların yaratıcısı olan Allah'tan başka kendisine ibadet edilmeye

---

[650] Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 1/438.
[651] el-Kehf 18/50.
[652] Şeytanın cinlerden olduğunu söyleyen âlimler ve delilleri için bk. Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 54; Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl*, 1/104; Meydânî, *Me'âricü't-tefekkür*, 13/399, 400; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 4/1967; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/63, 64.
[653] en-Nâs 114/1-6.
[654] Çelik, "Asr-ı Saadet'te Halk İnançları", 4/32.

layık bir varlık düşünülemez. Yaratan, terbiye eden ve her şahsa nevini koruyup muhafaza edecek olan gereksinimleri yaratan bir yaratıcıya; şükretmek, saygı ve minnette bulunmak, bu verdiklerine karşı O'na ibadet etmek, saf bir vicdanın ve selim bir aklın varacağı bir hükümdür.[655]

Kur'an'da insanların ve cinlerin Allah'a kulluk için yaratıldıkları açıkça belirtilmektedir.[656] Buna karşın şeytanın insanları saptırmak için Allah'tan izin aldığı da anlatılmaktadır.[657] Şeytan, A'râf sûresinde insanlara, onları Allah'ın doğru yolundan saptırmak için sağlarından, sollarından, önlerinden ve arkalarından sokulacağını kasemle söylemektedir.[658] Allah ise kullarını şeytana karşı uyanık olmaları için onu birçok âyette *"insanın apaçık düşmanı"*[659] olarak tanıtmaktadır.

Fâtır sûresinde, şeytanın insanlara düşman olduğuna ve onun kendi grubunu ateşe çağırdığına dikkat çekilmekte, bunun neticesinde insanların da şeytanı düşman edinmesi istenmektedir. Şeytan, Allah'tan almış olduğu müsaade ile kıyamete kadar insanlığı saptırmak için sayısını insanın bilemeyeceği kadar çok yol ve yöntemle Allah'a ibadetten alıkoymaya çalışacaktır. O kadar ki şeytan bazen "Allah'a güvenmek" ile insanları saptırır ve "Dünya hayatınızı zindana çevirmeyin, nefsinize hoş gelen şeyleri yapın, hayatta her ne yaparsanız yapın Allah çok bağışlayıcıdır, mutlaka sizi bağışlayacaktır." gibi birtakım boş ve yanıltıcı sözlerle kandırmaya çalışır. Şeytanın, "Allah'a güvenmek" ile insanları aldattığına dair Kur'an'da iki âyet bulunmaktadır.[660] Bu âyetlerde şeytanın insanları Allah'a güvenerek günaha ve dünya hayatına daldırmak istediği anlatılır. Şeytan, insanlara, Allah'ın bağışlayıcı olduğunu söyleyerek günaha dalmalarını kolaylaştırmaktadır. Böylece kul günah işler, sonra da Allah'ın mağfiretini umar.[661] Yani Allah'ın affedici olduğunu söylemek suretiyle şeytan, kullara günah işletir. Bu yüzden Kur'an, insanları hak yoldan saptırıp

---

[655] Ahmed Hamdi Akseki, *İslâm Fıtrî Tabiî ve Umumî Bir Dindir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 366, 367.
[656] ez-Zâriyât 51/56.
[657] el-A'râf 7/14-17.
[658] el-A'râf 7/16, 17.
[659] el-Bakara 2/168, 208; el-En'âm 6/142; el-A'râf 7/22; Yûsuf 12/5; el-İsrâ 17/53; Tâhâ 20/117; el-Kasas 28/15; Fâtır 35/6; ez-Zuhruf 43/62.
[660] Lokmân 31/33; Fâtır 35/5.
[661] Hâzin, *Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl*, 3/401.

cehennem ehlinden kılmaya çalışan şeytanın vesveselerinden uzak durulması gerektiğini tembihlemektedir.[662]

> "Allah'ın olmadığı, Allah'ın âlemi yarattıktan sonra elini onun kontrolünden çektiği fikirleri ile 'Ne işleyeceğin zaten önceden belirlenmiştir, onu sana işleten Allah'tır.' gibi fikirler de şeytanın Allah ile aldatması kısmına girmektedir."[663]

Tüm bu aldatmaların asıl sebebi, şeytanın insanları cehennem ehlinden kılmak istemesidir. Bunun için de insana sürekli vesvese verir. Günahlar ve sapmalar vesvese ile başlar ve akabinde fiiliyata geçer. "Vesvese," "kalbe kötü bir şey bırakmak, şer ve hayırsız şeylerin kalbe gelmesi" demektir. "Vesvâs" ise "kalplere şer ve havâtır-ı müfside ve muzırra ilkâ eden şeytan" demektir.[664] Böyle olmakla beraber Sebe' sûresinin yirmi ve yirmi birinci âyetlerinde şeytanın zan ve şüphe verdiğini, zan ve şüphe dışında insanoğlu üzerinde başka hiçbir gücünün olmadığı da anlatılmaktadır. Sebe' sûresinin yirminci âyetinde de[665] belirtildiği gibi insanlardan bazısının şeytana tabi olması, onun zorlaması ile değildir. Âyetin manası "İblis, gümân etti, kim âdemoğullarının vücudunda olan şehevât sebebiyle kendülerin gümrâh edebilir," yani "Şeytan şüphe eder, âdemoğlu ise kendisinde bulunan şehvet sebebiyle ona tabi olur" şeklindedir.[666] Âyette geçen "sultan," "tasallut" kökünden gelmekte olup "hüccet/delil" demektir. Dolayısıyla âyet, "Şeytanın kılıcı veya kırbacı yoktur," o sadece yönlendirir, cazip gösterir; insanlar ise bu güzel gösterişe meyleder ve ona tabi olurlar,[667] şeklinde yorumlanmıştır.

2.5.4.2. Şeytanın Tuzaklarından Sakınmanın Yolları

Kur'an, dört âyette şeytanın insanlara olan fısıltısından bahsetmektedir.[668] İslâm dini, şeytanın zararlarından, saptırmalarından, insanları yönlendirmesinden ve

---

[662] Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 6/16, 17.
[663] Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Ḳur'ân*, 4/342, 343.
[664] Elif Efendi Hasîrîzâde, *en-Nûru'l-Furkân fî şerhi lugati'l-Kurân* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Vakfı Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 2/398, 399.
[665] Sebe' 34/20. Meâlen şöyledir: *"Şeytan onlar hakkındaki zannını doğru çıkardı. İnananlardan bir grup dışında hepsi ona uydular."*
[666] Ahmed Efendi Gurâbzâde, *Zübedü âsâri'l-mevâhib ve'l-envâr* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Vakfı Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/762.
[667] İbn 'Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*, 4/417.
[668] el-A'râf 7/200; Yûsuf 12/100; el-İsrâ 17/53; Fussilet 41/36.

insanları ateşe götürmek istemesinden bahseder ve bu konuda insanların uyanık olmaları gerektiğini belirtir. Öte yandan İslâm, şeytanın insan üzerinde hiçbir surette mutlak güç, otorite sahibi olmayacağını belirterek, istediği zaman istediği kişiye istediğini yaptırabildiği gibi bir anlayışı kökten reddeder. Hatta Kur'an, şeytanın gücünün sınırlı olduğunu, hile ve tuzaklarının da zayıf olduğunu haber vermektedir.[669] Samimiyetle inanan ve Allah'a kulluk eden ihlâslı kimseler, şeytanın saptırmasından korunmuş olurlar. Şeytanın bütün mahareti ise insanların zaaflarını kullanarak, onları şüphe ve kuruntuya düşürmek suretiyle saptırmaktır. Şeytana uyup uymamak ise kişinin irâdesinde olan bir şeydir. Dolayısıyla kötülük yapıp şeytanı bahane etmek müminin tavrı olamayacağı gibi Allah katında da kişiyi sorumluluktan kurtarmaz.[670] Hz. Peygamber, şeytanın vesveselerine karşı Allah'a sığınmayı tavsiye etmiştir.[671] Kur'an da şeytandan gelen bir kışkırtma ve tahrik olduğunda Allah'a sığınmayı emretmektedir.[672]

Kur'an, şeytanın insanların düşmanı olduğunu, insanların da onu düşman edinmesi gerektiğini belirtmekle yetinmez; şeytanın hangi zararlı davranış ve fiilleri insana telkin ettiğini de açıkça beyan eder. Böylece insanlar bu tür telkinlerin şeytana ait olduğunu bilecek ve olası tuzaklara düşmekten de kendilerini kurtarmış olacaklardır. Şeytanın insana verdiği vesveseler çoktur. Bir kısmını şöyle sıralamak mümkündür:[673] Allah'ı unutturmak;[674] insanlara Allah hakkında bilmedikleri şeyleri söylemeyi,[675] kötülüğü ve hayâsızlığı,[676] içki içmeyi, kumar oynamayı, puta tapmayı veya putlara kurban kesmeyi, fal okları ve benzeri şeylerle falcılık yapmayı emretmek,[677] malları saçıp savurmak, israf etmeyi telkin etmek...[678]

Şeytanın hile ve tuzaklarına karşı en sağlam yol ve en iyi rehber Kur'an ve sünnettir.[679] Kur'an ve sünnette anlatıldığı mahiyetiyle şeytanı tanımak ve bu iki

---

669 en-Nisâ 4/76; el-İsrâ 17/64, 65.
670 "Şeytan", 7/456.
671 Buhârî, "Bedü'l-halk", 11 (No. 3286); Ebû Dâvûd, "Edeb", 4 (No. 4780); Tirmizî, "Da'avât", 53 (No. 3754).
672 Mukâtil, *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*, 2/82.
673 Hikmet Akdemir, *Mesnevi'de Kur'an Yorumları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 80, 81.
674 el-Mücâdile 58/19.
675 el-Bakara 2/169.
676 el-Bakara 2/169; en-Nûr 24/21.
677 el-Mâide 5/90.
678 el-İsrâ 17/26, 27.
679 Saîd Nursî, *Lem'alar* (İstanbul: Söz Basım Yayın, 2007), 140, 141.

kaynağın sunduğu ilke ve prensiplerle şeytana karşı mücadele etmek en tutarlı ve en başarılı yol olacaktır.

Şeytanın var oluşunun da bir hikmeti vardır:

> "Mademki şeytan, insanın düşmanıdır ve ona olmadık kötülükler yaptırmaktadır. O halde Allah şeytanı niçin yaratmıştır? Eğer şeytan yaratılmamış olsaydı, Allah'a kulluk ve itaatten söz edilemezdi. Çünkü fillerin güzelliği, hayır ve iyi oluşları, ancak zıtlarının varlığı ile bilinebilir. İnsanlara, şer ve çirkin fiillerinde vesvese veren de şeytan olduğuna göre, onun olmadığı bir hayat tabiî ki bu yönüyle anlamsız olurdu. Şeytanın olmadığı bir yaşamda kötülük/şer olmayıp, her şey süt liman olacaktı. Bu da kulun, yaptığı günah sebebiyle O yüce varlığa yalvarmasına, dolayısıyla da Allah'ın kemal sıfatlarının tecellisine imkân vermeyecekti. Buradan da anlaşılmaktadır ki küllî iradenin tecellisi olan bu hayat nizamı için şeytana da ihtiyaç vardır. Şayet şeytan olmasaydı kötülük/şer de olmazdı, denilebilir. Kötülüğün ve şerrin olmadığı bir hayat da hayır ve güzelliklerden ibaret olacağı için varlığın amacı olan imtihan sırrına ters düşer ve onu anlamsız kılardı."[680]

[680] Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 2018), 124.

SONUÇ

Vedâ Hutbesi, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) vefatından önce verdiği son hutbelerinden biridir. "Vedâ Hutbesi" adıyla meşhur olan bu uzun hutbenin metni tamamı tek seferde verilmiş bir hutbe olmayıp Hz. Peygamber'in hac esnasında farklı zaman ve mekânlarda verdiği hutbelerinin bir araya getirilmiş halidir. Bu hutbede sosyal hayata dair emanetlere riayet etmenin tavsiye edilmesi, kan davasının kaldırılması, zulümden sakındırılması; iktisadi hayata dair faizin yasaklanması, insanların mallarının dokunulmaz kabul edilmesi, mirasçılar arasında birtakım anlaşmazlıklara sebebiyet verebilecek ola varise vasiyetin yasaklanması; aileye yönelik kadınlara iyi davranılması tavsiyesi, neseplerin karışmaması için nesebin değiştirilmesinin yasaklanması ve bu yasaklara uymayanlara yönelik cezaların tayin edilmesi; Müslümanların kardeşliğinin vurgulanması ve kavmiyetçiliğin yasaklanması; sırat-ı müstakime yönelik olarak Allah'ın rızasına uygun bir hayat sürmek için Allah'ın kitabına ve Nebisi'nin sünnetine uyma tavsiyesi, şeytanın ve insanları kandırma hillerine dair verdiği mesajların tamamı Kur'an'da da geçmektedir.

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Vedâ Hutbes'ne başlarken kullandığı "Ey insanlar!" ifadesi Kur'an'da birçok âyette birebir geçmektedir. "Ey insanlar!" ifadesi Kur'an'da insanları yaratıcıları olan Allah'a karşı saygılı olmaya davet etme, yeryüzündeki helâl olan şeylerden yeme, insanlara Allah'tan hak bir elçinin ve mevi'zanın geldiği, Allah'ın vaadinin hak olduğu, bütün insanların eşit yaratıldığı, üstünlüğün ancak takva ile olabileceği gibi mesajlar verilirken kullanılmıştır. Bu ifadenin geçtiği âyetlerde verilen mesajlar ve dikkat çekilen konular tüm insanları ilgilendiren mesaj ve konulardır. Vedâ Hutbesi'nde verilen mesajlar ve konular hakkında da aynı şeyi söylemek mümkündür.

Vedâ Hutbesi'nde dikkat çekilen konuların tamamı Kur'an'da geçmektedir. Bu da sünnetin Kur'an'ın en büyük tefsiri olduğunu da göstermektedir. Bu yönüyle Hz. Peygamber bir beşer olarak Kur'an'ın ilk ve en büyük müfessiri konumundadır. Sünnetsiz bir Kur'an'ın tam olarak anlaşılamayacağı, Kur'an'ın bazı emirlerinin yerine getirilemeyeceği, Kur'an'da geçen namaz, zekât ve hac gibi bazı ibadetlerin mahiyetinin ve nasıl eda edileceğinin bilinemeyeceği anlaşılmıştır.

Kur'an ve sünnetten uzaklaşıldığında ihtilafların daha çok artmaktadır. Müslümanların birlik ve beraberliklerinin temelinde Kur'an ve sünnete dönme ve bu ikisine göre bir hayat yaşaması yatmaktadır. Hz. Peygamber'in ümmetine sarılmayı tavsiye ettiği Kur'an ve sünnetin Müslümanların birlik ve beraberliği, ihtilaftan ve ayrışmaktan kutulmaları için ne derece önem arz ettiği de anlaşılmıştır. Kur'an ve sünnet günümüzdeki problemlerin çözümüne işaret etmekte kalmamakta; bu sorunlara çözümler sunmaktadır. Günümüzdeki sorunların çözümü için Vedâ Hutbesi'ndeki mesajlar başta olmak üzere sünnette ve Kur'an'da verilen mesajların, ehil insanlar tarafından yorumlanarak günümüz Müslümanlarının istifadesine sunulması ihtiyacının zaruri bir durum olduğu kanaatine varılmıştır.

Kur'an ve sünnette verilen tavsiyelere dikkat edilmemesi durumunda toplum sosyal, ekonomik, ailevî ve itikadî problemlerle karşı karşıya kalacağı noktasıdır. Vedâ Hutbesi'nde aile konusunda karı ve kocanın "hak ve sorumluluklarıyla" ilgili mesajlara riayet edildiğinde aile saadetinin daha çok artacağı, buna mükabil boşanma oranlarının ise düşeceği kanaatindeyiz. Hutbede verilen her bir konunun aynı şekilde çok önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Muʿcemü'l-müfehres li-elfâẓi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 9. Basım, 2012.

Abdülhâlık, Abdülgânî. *Ḥücciyyetü's-sünne*. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 1989.

Abdülhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye*. Kâhire: Dâru't-Talâi', 2012.

Acar, Halil İbrahim. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2019.

'Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-ḫafâʾ ve müzîlü'l-ilbâs*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.

Akbaş, Ahmet. *Kur'an'da İnsanın Mutluluğu*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2015.

Akdemir, Hikmet. *Mesnevi'de Kur'an Yorumları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2010.

'Akk, Hâlid Abdurrahmân. *Uṣûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 5. Basım, 2007.

Akseki, Ahmed Hamdi. *İslâm Fıtrî Tabiî ve Umumî Bir Dindir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2018.

Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2016.

Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi - KURAMER, 3. Basım, 2020.

Arslan, Ali. *Büyük Kur'an Tefsîri*. İstanbul: Arslan Yayınları, ts.

Asım Efendi, Mütercim. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Vakfı Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2013.

Aslan, Recep. *Sünnet ve Sünnetin Günümüze Taşınması*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2020.

Ateş, Ali Osman. "Asr-ı Saadette Dinler ve Gelenekler". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*. ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2007.

'Avde, Selman b. Fehd. *İşrâḳât Ḳur'âniyye*. Riyâd: Müessesetü'l-İslâmi'l-Yevm lin-Neşr, 1. Basım, 1433.

'Avvâme, Muhammed. *min Ṣiḥâḥi'l-eḥâdîsi'l-kudsiyye mietü ḥedîsin kudsiyyin ma'e şerḥihâ*. 1 Cilt. el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Yüsr, 5. Basım, 2011.

Aydın, Hakkı. "Taşıyıcı Annelik ve Tüp Bebek". *Günümüz Fıkıh Problemleri*. ed. Halil İbrahim Acar - Saffet Köse. 3-5. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi, Y., 2012.

Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Emîr b. Ali b. Haydar. *'Avnü'l-ma'bûd şerḥu sünen-i Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.

Babanzâde, Ahmed Naim. *İslâm'da Milliyetçilik Yoktur*. İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.

Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *er-Riḥle fî ṭalebi'l-ḥadîṯ*. 1 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Menheci'l-Kavîm, 1. Basım, 2019.

"Şeytan". *Temel İslam Ansiklopedisi*. ed. Tuncay Başoğlu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM, 2020.

Bedevî, İbrâhîm. *Fennü'l-ḫitâbe*. 1 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kavli's-Sâbit, 3. Basım, 2008.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 4. Basım, 1997.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Şerḥu's-sünne*. 15 Cilt. Dımeşk-Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.

Bennâ, Hasan. *Mecmû'atü resâ'ili'l-imâmi'ş-şehîd Ḥasan el-Bennâ*. 1 Cilt. İskenderiyye: Dâru'd-Da've, 1990.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullāh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1418.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Câmiʿu'l-muṣannef fî beyâni şuʿabi'l-îmân*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.

Bilgin, Vejdi. *Bizi Kuşatan Toplum*. 1 Cilt. Bursa: Emin Yayınları, 5. Basım, 2014.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukūk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kāmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm*. 1 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 3. Basım, 2018.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2015.

Boynukalın, Mehmet. "Umre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 42/150-153. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cuʻfî. *el-Câmiʿu'l-müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥu'l-muḫtasar min umûri Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 3. Basım, 2017.

Buladı, Kerim. *İslâm Işığında Ailede Huzurlu Yaşam*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1. Basım, 2017.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramadan. *Ḳaḍâyâ sâḫine*. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 2018.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36. Basım, 2020.

Cessâs, Ahmed b. Ali b. Ebû Bekr er-Râzî. *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

Cevâd, Ali. *el-Mufaṣṣal fî târîḫi'l-ʿArab ḳable'l-İslâm*. Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2001.

Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru İbn-i Hazm, 1. Basım, 2015.

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. eş-Şerîf. *Kitâbü'l-ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrût-Lübnan: Darü'n-Nefâis, 3. Basım, 2012.

Çakan, İsmail Lütfi. *Dînî Hitâbet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 25. Basım, 2020.

Çeker, haz. Orhan (ed.). *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnmasi*. Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2016.

Çelik, Ali. "Asr-ı Saadet'te Halk İnançları". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*. ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2007.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *Sünenü'd-Dârimî*. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1. Basım, 2015.

Demirci, Muhsin. *Kur'an'da Toplumsal Düzen*. İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.

Demirci, Muhsin. *Kur'an'dan Evrensel İlkeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2007.

Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 19. Basım, 2018.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 22. Basım, 2012.

DİB, Din İşleri Yüksek Kurulu. *Fetvalar*. 1 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2018.

Doğan, Lütfi. *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.

Doğan, Lütfi. *Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2016.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Aş'eş el-Ezrî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Davûd*. 1 Cilt. Beyrut: Müessetü er-Risâle Nâşirûn, 2015.

Ebû Gudde, Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr el-Kureşî el-Mahzûmî. *el-İsnâdu mine'd-dîn*. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 2016.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Baḥrü'l-muḥîṭ*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Ḥilyetü'l-evliyâʾ ve ṭabaḳātü'l-asfiyâʾ*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Ârabî, 1974.

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye*. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2012.

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-Muʿcizetü'l-kübrâ el-Ḳurʾân*. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2009.

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-Vaḥdetü'l-İslâmiyye*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım, 2011.

Ebüssuûd Efendi, el-İmâdî b. Muhammed b. Mustafâ. *İrşâdü'l-ʿaḳli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, ts.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 6. Basım, 2016.

Ersoy, Mehmed Âkif. *Safahat*. İstanbul: Salon Yayınları, 1. Basım, 2018.

Ersoy, Mehmed Âkif. *Tefsîr Yazıları ve Vaazlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2016.

Erul, Bünyamin. "Sahabenin Sünnete Bağlayıcılık Açısından Bakışları". *İslâmî Araştırmalar* 1-2-3/10 (1997), 59-68.

Erul, Bünyamin. "Vedâ Hutbesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi - DİA*. 42/591-593. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Fîrûzâbâdî, drl. Muhyiddin b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tenvîrü'l-miḳbâs min tefsîri İbn Abbâs*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 7. Basım, 2018.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed. *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2005.

Gökalp, Murat. *İlk Dönem Hadis ve İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Görgülü, Ülfet. "Vedâ Hutbesi Ekseninde Ailede Haklar ve Sorumluluklar". *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Gurâbzâde, Ahmed Efendi. *Zübedü âsâri'l-mevâhib ve'l-envâr*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Vakfı Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.

Güler, Zekeriya. "Dinin İki Kaynağı: Kur'an ve Sünnet". *Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri*. 317-336. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Güzel, Adnan. "Vedâ Hutbesi'ndeki Temel Prensipler ve Kur'anî Temelleri". *Diyanet İlmi Dergi* 52 (2016).

Hâlidî, Salâh Abdülfettâh. *el-Kaṣaṣü'l-Ḳur'ânî*. 4 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1998.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm'a Giriş*. çev. İbrahim Arif Koytak - Veysel Uysal. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.

Hasîrîzâde, Elif Efendi. *en-Nûrü'l-furkān fî şerhi lugati'l-Kur'ân*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Vakfı Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Hatipoğlu, Haydar. *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.

Hatipoğlu, Nihat. *Kur'ân'ı Kerîm'in Anlaşılmasında Hadislerin Önemi*. Ankara: Taha Yayıncılık, 1. Basım, 1999.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm. *Meʿâlimü's-sünen*. Haleb: el-Matbaʻatü'l-ʻİlmiyye, 1. Basım, 1932.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.

ʻItr, Nûreddîn. *İʻlâmü'l-enâm şerḥu büluġi'l-merâm min eḥâdîsi'l-aḥkâm*. Dımeşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 1. Basım, 2019.

İbn Abdilber, Ebû Ömer b. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Câmiʿu beyâni'l-ʿilm ve fażlihî ve mâ yenbaġī fî rivâyetihî ve ḥamlihî*. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2015.

İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr*. Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gālib b. Abdirrahmân b. Gālib el-Muhâribî el-Gırnâtî. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-ʿazîz*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*. el-Memleketü'l-'Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 3. Basım, 1419.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Bulûġu'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 5. Basım, 2017.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. çev. Cemal Aydın. 1 Cilt. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2021.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Saîd el-Endelüsî. *el-İḥkâm fî uṣûli'l-aḥkâm*. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Saîd el-Endelüsî. *Hüccetü'l-vedâ'*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1988.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Dımeşk: Dâru'l-Feyhâ - Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 1. Basım, 2016.

İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî. *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili "iyyâke naʿbüdü ve iyyâke nesteʿîn"*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1996.

İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî. *Zâdü'l-meʿâd fî hedyi ḫayri'l-ʿibâd*. Kuveyt: Müessesetü'r-Risâle, 27. Basım, 1994.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1988.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*. b.y.: Dâru Tayyibe lin-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1999.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2019.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, H 1414.

İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân. *Fetḥu'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*. el-Medînetü'n-Nebeviyye: Mektebetü'l-Gurebâ el-Eseriyye, 1. Basım, 1996.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *el-'Ubûdiyye*. Beyrût: Dâru İbn-i Hazm, 1. Basım, 2012.

İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullāh b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî. *el-Câmi' tefsîrü'l-Ḳurʾân*. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.

İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîḫ*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1. Basım, 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ġābe fî maʿrifeti'ṣ-ṣaḥâbe*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *et-Tefsîr*. 2 Cilt. el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Meâsir, 1. Basım, 2002.

İnanır, Ahmet. "İslâm'a Göre Eşlerin Birbirine Karşı Hak ve Sorumlulukları". *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar* 1 (2018).

İsfahânî, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredât*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. 1 Cilt. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.

İşliyen, Burhan. *Dünyevileşme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2019.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî . *İkmâlü'l-Muʿlim bi-fevâʾid fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim*. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1998.

Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mu'cemu lügâti'l-fukâha*. b.y.: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 1988.

Kandehlevî, Muhammed Zekeriyyâ. *Ḥaccetü'l-vedâʿ ve cüzʾü ʿumrâti'n-nebî*. 1 Cilt. Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 2013.

Kandemir, Mehmet Yaşar. *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?* İstanbul: Tahlil Yayınları, 2. Basım, 2018.

Kandemir v. dğr., Mehmet Yaşar. *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 11. Basım, 2021.

Karâdâğî, Ali. *Yûsuf aleyhisselâm ḳüdvetün li'l-müslimin fî gayr-i diyârihim*. 1 Cilt. İstanbul: Dâru'n-Nidâ, 1. Basım, 2018.

Karadâvî, Yûsuf. *el-Helâl ve'l-herâm fi'l-İslâm*. Beyrût-Lübnân: el-Mektebü'l-İslâmî, 15. Basım, 1994.

Karadâvî, Yusuf. *Keyfe neteâmelü me'as-sünneti'n-nebeviyye*. Kahire: Darü'ş-Şürûk, 2. Basım, 2002.

Karadâvî, Yûsuf. *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*. çev. Mehmet Nurullah Aktaş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 1. Basım, 2015.

Karadâvî, Yûsuf. *Seḳâfetü'd-dâ'iyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.

Karakaş, Vehbi. *Hitabet Sanatı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1., 2020.

Karaman, Hayreddin. *Aile İlmihali*. İstanbul: Timaş Yayınları, 10. Basım, 2018.

Karaman v.dğr., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2017.

Karaman v.dğr., Hayrettin. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. 1 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2017.

Kârre, Abdülazîz Abdurrahman. *el-İslâm ve'l-'unsuriyye ve tefâḍḍüli'l-gebâil ve zev'il-elvân fî mîzâni'l-İslâm*. Cidde: Dâru'l-Beşâir, 2. Basım, 1995.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'iʿu'ṣ-ṣanâ'iʿ fî tertîbi'ş-şerâ'iʿ*. 7 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk. *Ḳavâʿidü't-taḥdîṯ min fünûni muṣṭalaḥi'l-ḥadîṯ*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2012.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk. *Meḥâsinü't-teʾvîl*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.

Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâḥiṯ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 35. Basım, 1998.

Kazancı, Ahmet Lütfi. *Peygamberimizin Hitâbeti*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım, 2018.

Koçyiğit, Talat. *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2016.

Koçyiğit, Talat - Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 1985.

Konyalı Vehbi, Mehmet. *Ahkâm-ı Kur'âniye*. 1 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınevi, 3. Basım, 1966.

Köktaş, Yavuz. *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2015.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân ve'l-mübeyyin limâ teżammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furḳān*. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2017.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Leṭâʾifü'l-işârât*. Mısır: Heyetü'l-Mısriyye el-Amme lil-kutub, 3. Basım, ts.

Kutub, Muhammed. *Hâẕâ hüve'l-İslâm*. Mısır: Dâru'ş-Şürûk, 1. Basım, 2008.

Kutub, Seyyid b. Kutb b. İbrâhîm b. Hüseyn eş-Şâzilî. *Fî Zılâli'l-Ḳurʾân*. 6 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Usûli'l-İlmiyye, 1. Basım, 2019.

Küçük, Ali. *Besâirü'l-Kur'an*. 12 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî. *el-Muvaṭṭaʾ*. 8 Cilt. Ebû Zabî: Müessesetü Zâyd b. Sultân Âlu Nehyân li'l-'A'mâl el-Hayriyye ve'l-İnsâniyye, 1. Basım, 2004.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr. *Teʾvîlâtü Ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

Merâgî, Ahmed b. Mustafâ. *Tefsîrü'l-Merâġī*. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbu'âti Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1946.

Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Paygamber'in Hayatı*. çev. Ahmed Asrar. 2 Cilt. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 1985.

Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Ḳurʾân*. ed. Ali Bulaç. çev. Muhammed Han Kayani v.dğr. İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.

Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullāh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İḫtiyâr li-taʿlîli'l-Muḫtâr*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkâm İbni'l-Erkâm, ts.

Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke. *Ḳavâ'idü't-tedebbüri'l-emsel li-Kitâbillâhi 'Azze ve Celle*. 1 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 6. Basım, 2020.

Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke. *Meʿāricu't-tefekkür ve deḳāikut-tedebbür tefsîrün tedebbüriyyün li'l-Ḳur'ân'il-Kerîm bi ḥesebi tertibi'n-nüzûl vifḳa menheci Kitābi "Ḳavāʿidu'tedebbüri'l-emṯel li-Kitābillāhi ʿAzze ve Celle*. 15 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 2012.

Mısrî, Mahmûd. *Şerḥu'l-eḥâdîsi'l-ḳudsiyye*. Kâhire: Mektebetü's-Sefâ, ts.

Mukâtil, Ebü'l-Hasen b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîrü Mükâtil bin Süleymân*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâs, 1. Basım, 1423.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî, ts.

Müslim, Mustafâ. "İslâm Kardeşliği Nesep ve Vatandaşlık Bağından Daha Güçlü ve Yücedir". *Siyer 3 Aylık İlim, Tarih ve Kültür Dergisi* 14 (Haziran 2020), 74-83.

Müslim, Mustafâ. *Me'âlimü Kur'âniyye fi'ṣ-ṣirâ' me'a'l-yehûd*. Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 1. Basım, 2019.

Müslim, Mustafâ - Ze'bî, Fethî Muhammed. *es-Seḳâfetü'l-İslâmiyye*. 1 Cilt. Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, 2. Basım, 2019.

Müslim, Mustafâ v.dğr. (ed.). *et-Tefsîru'l-mevdû'î li-ṣuveri'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*. b.y.: Câm'atü'ş-Şâria, 1. Basım, 2010.

Nahhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî. *Meʿâni'l-Ḳurʾân*. b.y.: Dâru'l-Hadîs, 2004.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2019.

Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳāʾiḳu't-teʾvîl*. Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 8. Basım, 2019.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim b. Ḥaccâc. Ṣaḥîḥ-i Müslim*. Dımeşk: Dâru'l-Feyhâ - Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 1. Basım, 2010.

Nursî, Saîd. *Lem'alar*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 2007.

Nursî, Said. *Mektûbât*. İstanbul: Söz Basım Yayın, 1., 2007.

Ökten, Şevket. "Kan Davası: Kanın Öcü ya da Şeref Uğruna Verilen Kollektif Savaş". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* 24 (2010), 165-187.

Öz, Ahmet. *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*. İstanbul: Çıra Yayınları, 1. Basım, 2011.

Öztürk, Mahmut. *Peygamberlerin Aile Bireyleriyle İmtihanı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 1. Basım, 2016.

Râgıb, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Tefsîru Râğıb el-Esfahânî*. Tantâ: Külliyetü'l-Âdâb, 1. Basım, 1999.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtîḥu'l-ġayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.

Sabrî Efendi, Mustafa. *Mevḳıfü'l-ʿaḳl ve'l-ʿilm ve'l-ʿâlem min rabbi'l-'âlemîn ve ibâdihi'l-mürselîn*. 4 Cilt. Beyrût: y.y., 2. Basım, ts.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *eş-Şerḥu'l-müyesser li-ṣaḥîḥi'l-Buḫârî*. Lübnân: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1. Basım, 2011.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revâi'ü'l-beyân tefsiru âyâti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Ṣafvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2018.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân ʿan tefsîri'l-Ḳurʾân*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.

Sallâbî, Muhammed Ali Muhammed. *el-Vasaṭiyye fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm*. 1 Cilt. Seydâ-Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.

Sandıkçı, Kemal - Koçak, Muhsin. *Câmi'ul-Usûl Tercüme ve Şerh*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2008.

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. 1 Cilt. y.y.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 11. Basım, 2002.

Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 17. Basım, 2021.

Savaş, Rıza. *İslâm'ın İlk Asrında Kadın*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2017.

Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîru Ebi'l-Leyṯ es-Semerḳandî*. b.y.: y.y., ts.

Sercânî, Rağıb (ed.). *el-Mevsû'atü'l-müyessere fi't-târîhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Mısır: Müessesetü İkra', 27. Basım, 2014.

Sıddîkî, Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî. *Delîlü'l-fâliḥîn li-ṭuruḳi Riyâżi'ṣ-ṣâliḥîn*. Dımeşk: Dâru'l-Feyhâ - Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 1. Basım, 2019.

Sibâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. 1 Cilt. Lübnân: Dâru İbn-i Hazm, 2010.

Sirâcüddîn, Ebü'n-Necîb Abdullāh Sirâcüddîn b. Muhammed Necîb. *Ḥavle tefsîri sûreti'l-Ḥucurât*. 1 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Menheci'l-Kavîm, 1. Basım, 2020.

Soysaldı, H. Mehmet. "Vedâ Hutbesi'nde Evrensel İlkeler". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 11/21 (Haziran 2018), 75-93.

Süyûtî, Celâlüddîn - Mahallî, Celâlüddîn. *Celâleyn Tefsîri*. çev. Abdulkadir Okan Yılmaz v.dğr. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1. Basım, 2013.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî . *ed-Dürru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2015.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Lübâbü'n-nüḳûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Suriye: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2. Basım, 2016.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Miftâḥu'l-cenne fi'l-iʿtiṣâm (iḥticâc) bi's-sünne*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 4. Basım, 2012.

Şa‘bân, Zekiyüddîn. *Uṣûlü’l-fıḳhi’l-İslâmî*. ed. Suheyb Mola Muhammed Nur Ali. 1 Cilt. İstanbul: Dâru Tahkîki’l-Kitâb, 1. Basım, 2019.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Beyrût: Dâru’n-Nefâis, 2. Basım, 2010.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Tefsîrü’l-İmâm Şâfiî*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.

Şa‘râvî, Muhammed Mütevelli. *Tefsîru’ş-Şa‘râvî*. b.y.: Metâbi‘ Ahbâri’l-Yevm, 1997.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfaḳāt*. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2017.

Şemsüddîn Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. *Muḫtâru’ṣ-ṣıḥâḥ*. Dımeşk: Dâru’l-Feyhâ - Dâru’l-Menhel Nâşirûn, 1. Basım, 2010.

Şenocak, İhsan. *Sünneti Reddeden Kur’an Müslümanlığı*. 1 Cilt. İstanbul: Hüküm Kitap, 1. Basım, 2017.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fetḥu’l-ḳadîr*. Dımeşk: Dâru İbn-i Kesîr - Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1. Basım, 1414.

Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmiʿu’l-beyân ʿan teʾvîli âyi’l-Ḳurʾân*. b.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2000.

Tahhân, Mahmûd. *Teysîru muṣṭalaḥi’l-ḥadîs*. Riyâd: Mektebetü’l-Me‘ârif, 11. Basım, 1430.

Tahmaz, Abdülhamîd Mahmûd. *et-Tefsîrü’l-mevḍû‘î li-ṣuveri’l-Kur’ân’i’l-’Azîm*. Dımeşk: Dâru’l-Kalem, 2. Basım, 2014.

Tayyâr v.dğr., Müsâid b. Süleymân (ed.). *Mevsû‘atü’t-tefsîri’l-me’sûr ekberu câmi‘ li-tefsîri’n-nebî ve’s-sahâbe ve’t-tâbi‘în ve’t-tâbi‘îhim megzuvven ilâ mesâdirihi’l-asliyye maḳrûnen bi-ta’lîḳât ḫamse min ebrezi’l-muḥaḳḳiḳîn fi’tefsîr*. 36 Cilt. Cidde: Dâru İbn-i Hazm, 1. Basım, 2017.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünenü’t-Tirmizî*. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2015.

Topses, Mehmet Devrim. "Türkiye'de Kan Davası Geleneğinin Sosyolojik Çözümlemesi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 4/2 (2012), 189-197.

Toptaş, Mahmut. *Şifâ Tefsîri*. 8 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınlar, ts.

Turgut, Salih. "İlk Asırlarda Sünnet İçin Yapılan Seferler". *Davet Mektebi Dergisi* 1/15 (Nisan 2016), 36-39.

'Üsmânî, Muhammed Takî. *Fıkhu'l-büyû' 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Kutubi'l-Arabiyye, 1. Basım, 2016.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. 25 Cilt. b.y.: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1. Basım, 1430.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Vasîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *Esbâbü'n-nüzûl*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2014.

Vehbi, Mehmet. *Hulâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*. 15 Cilt. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1967.

Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - İFAV, 20. Basım, 2019.

Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenda Yayınları, ts.

Yıldırım, Celâl. *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*. 14 Cilt. İzmir: Anadolu Yayınları, 1. Basım, 1986.

Yıldırım, Celâl. *Kaynaklarıyla Ahkâm Hadisleri (Mezheplere Göre Fıkhî Hükümler ve Şerhleri)*. Konya: Uysal Kitabevi, 1993.

Yıldırım, Celâl. *Kur'an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları*. 2 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1. Basım, 1971.

Yıldırım, M. Hamdi. *İslâm'da Kadın*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.

Yılmaz, İbrahim. "İslâm Aile Hukukunda Nesebin Reddi". *Bahar*, 31-51.

Yılmaz, Musa Kazım. "Hucurât Sûresinin Öne Çıkardığı Âdâb-ı Muâşeret". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2017), 1-30.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs*. 35 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1965.

Zebîdî, Zeynüddîn b. Ahmed b. Ahmed b. Abdüllâtif. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 1985.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Meʿâni'l-Ḳurʾân ve iʿrâbüh*. 5 Cilt. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1988.

Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-iʿtidâl fî naḳdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife lit-Tibâ' ve'n-Neşr, 1. Basım, 1963.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. b.y.: Avand Dâneş, 1. Basım, ts.

Zerkâ, Mustafâ b. Ahmed b. Muhammed. *el-Fetâvâ*. 1 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 2010.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1957.

Zeydân, Abdulkerîm. *el-Medhâl li-dirâseti'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2005.

Zeydân, Abdulkerîm. *el-Vecîz fî uṣûli'l-fıḳh*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 2021.

Zuhaylî, Muhammed Mustafâ. *el-İ'câzü'l-Ḳurʾânî fi't-teşrî'i-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İbn-i Kesîr, 1. Basım, 2015.

Zuhaylî v. dğr., Vehbe b. Mustafâ. *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyetü'l-müyessere*. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 2014.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafâ. *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletüh*. 10 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 4. Basım, ts.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafâ. *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-'akîdeti ve'ş-şerî'ati ve'l-menhec*. Dımeşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 2. Basım, 1418.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-ʿirfân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*. 2 Cilt. b.y.: Matbaatü İsâ el-Babî el-Halebî ve Şirkah, 3. Basım, ts.